DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

beytü'l-hikme

mustafa demirci

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

İnsan yayınları

insan yayınları : 211
tarih dizisi : 10

© insan yayınları

birinci baskı, 1996
ikinci baskı, 2016

yayıncı sertifika no: 12381
isbn 978-975-574-152-9

beytü'l-hikme
– antikçağ bilim ve felsefi eserlerinin islam dünyasına tercümesi –
mustafa demirci

içdüzen
mürettibhane

kapak tasarımı ve uygulama
ömer bal

baskı-cilt
aktif matbaa ve reklam hiz. san. tic. ltd. şti.
söğütlüçeşme mah. halkalı caddesi
no: 245/1-A küçükçekmece/istanbul
tel: 212 - 698 93 54 - 55
matbaa sertifika no: 13978

insan yayınları
istiklal caddesi no: 96 beyoğlu/istanbul
tel: 0212-249 55 55 faks: 0212-249 55 56
www.insanyayinlari.com.tr
insan@insanyayinlari.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BEYTÜ'L-HİKME

Antikçağ Bilim ve Felsefi Eserlerinin İslam Dünyasına Tercümesi

MUSTAFA DEMİRCİ

İnsan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

MUSTAFA DEMİRCİ

1967 yılında Konya'nın Çumra kazasına bağlı Tahtalı Köyü'nde doğdu. Orta ve Lise öğrenimini Karaman İmam–Hatip Lisesi'nde tamamladı (1986). Ardından Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ni bitirdi (1991). Aynı üniversitede yüksek lisans öğrenimine başlayarak (1992), "Beytü'l-Hikme Kurumu" adlı teziyle mezun oldu (1995). Bu arada Isparta/Yalvaç ve Konya/Karapınar İmam-Hatip Liselerinde öğretmenlik yaptı (1992–1994). 1994 yılında Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde "İslâm Tarihi" araştırma görevlisi olarak göreve başladı. Marmara Üniversitesi'nde "İslâm Tarihi" dalında "Abbâsilerde Toprak Sistemi" adlı teziyle doktora öğrenimini tamamladı (2001). 2006 yılında doçent, 2011 yılında profesör oldu. Arapça, İngilizce ve Fransızca bilen yazar, 2007 yılından beri Selçuk Üniversitesi Tarih Bölümü "Ortaçağ Tarihi" öğretim üyesi olarak görev yapıyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İçindekiler

KISALTMALAR 9

ÖNSÖZ 11

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ 13

GİRİŞ 15

KONUNUN SEÇİMİ VE ÖNEMİ 15

KAYNAKLARIN TANITIMI 24

BİRİNCİ BÖLÜM

BEYTÜ'L-HİKME'NİN KURULUŞU 29

BEYTÜ'L-HİKME'NİN KURULDUĞU DÖNEMDE İLMÎ HAYAT .. 31

BEYTÜ'L-HİKME'NİN KURULUŞUNU HAZIRLAYAN SEBEPLER .. 40

BEYTÜ'L-HİKME'NİN KURULUŞU 55

1. Mansûr Dönemi Çalışmaları (754-774) 55

2. Hârûn Reşîd Dönemi Çalışması (786-809) 60

3. Me'mûn Dönemi Çalışmaları (813-833) 63

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BEYTÜ'L-HİKME'NİN İSİMLENDİRİLMESİ 67
KÜLTÜREL TRANSFORMASYON:
BEYTÜ'L-HİKME'YE GETİRİLEN KİTAPLAR 69
1. Yunan Düşünce Dünyasından 71
2. Fars Düşünce Dünyasından Yapılan Tercümeler 75
3. Hint Düşünce Dünyasından Yapılan Tercümeler 77
BEYTÜ'L-HİKME'NİN BİNASI 80

İKİNCİ BÖLÜM

BEYTÜ'L-HİKME'NİN İŞLEYİŞİ VE FAALİYETLERİ 83
BEYTÜ'L-HİKME'NİN BÖLÜMLERİ 85
1. Kütüphâne Bölümü 86
2. Tercüme Bölümü 89
3. Rasathâne Bölümü 92
BEYTÜ'L-HİKME'DE BÜROKRATİK YAPILANMA 96
1. İlmî Personel 96
a) Sâhibu Beytü'l-Hikme ve hâzinler 96
b) Mütercimler 99
c) Müstensihler 108
2. Hizmet Personeli 110
a) Mücellidler 110
b) Münâviller ve Hizmetçiler 112
BEYTÜ'L-HİKME'NİN MÂLÎ KAYNAKLARI 113
TERCÜME FAALİYETLERİ 118
1. Farsçadan Yapılan Tercümeler 120
2. Hintçeden Yapılan Tercümeler 122
3. Nebâtî Dilinden Yapılan Tercümeler 124
4. İbranîceden Yapılan Tercümeler 126
5. Yunancadan Yapılan Tercümeler 126
a) Eflatun'un tercüme edilen kitapları 128
b) Aristo'nun tercüme edilen eserleri 130
c) Riyâziyye ile ilgili tercüme edilen kitaplar 134
d) Batlamyus'un (Ptolomy) tercüme edilen eserleri: 136

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

e) Tıp ile ilgili tercüme edilen kitaplar 139
1. Hipokrat'ın tercüme edilen kitapları: 139
2. Calinus'un kitapları: 141
BEYTÜ'L-HİKME'DE YETİŞEN BİLGİNLER VE İLMÎ ÇALIŞMALARI 151
1. Huneyn b. İshâk (193/813-260/873) 153
2. Sâbit b Kurrâ (211/826-288/901) 158
3. Kindî (185/801-252/867) 160
4. Hârezmî (ö. 232/846) 163
5. Şâkiroğulları (Muhammed, Ahmed ve Hasan) 168
BEYTÜ'L-HİKME VE SİYASÎ İKTİDAR İLİŞKİLERİ 179
1. Halifelerin Beytü'l-Hikme'yi Siyasî Yönlendirmesi 179
2. Beytü'l-Hikme'de Çalışanların Sosyal Statüleri ve Siyasî Görevleri 185
BEYTÜ'L-HİKME'NİN SON BULMASI 188

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BEYTÜ'L-HİKME'NİN ETKİLERİ 193
DÜŞÜNCE ALANINDAKİ ETKİLERİ 200
1. Felsefe 202
2. Kelâm (Mu'tezile) 215
3. Tasavvuf 223
4. Tesirlerin Kalıcılığı ve Özgürlük Meselesi 228
a) Tevhîd 229
b) Eleştiri 230
c) İslâm'ın epistemolojik piramidi 231
BİLİM ALANINDAKİ ETKİLERİ 233
1. Matematik 236
2. Astronomi 241
3. Coğrafya 246
4. Tıp 249
5. Diğer ilimler 254
BEYTÜ'L-HİKME'NİN TOPLUMSAL ETKİLERİ 257

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

GENEL OLARAK ETKİLERİ 270
1. Antik Bilim ve Düşünce Mirasının Korunması 270
2. İslâm kültürünün "altın çağı"nı başlatması 275
a) Arapçanın evrensel bir bilim dili haline gelmesi 276
b) Kütüphâneler ve medreselere öncülük etmesi 279
c) İslâmî epistemolojinin oluşması 284
3. Batı Dünyasını Etkilemesi 286
SONUÇ 297
BİBLİYOGRAFYA 303
İNDEKS 313

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KISALTMALAR

a.g.e	Adı geçen eser.
a.g.m	Adı geçen makale.
A.K.M.	Atatürk Kültür Merkezi.
A.Ü.İ.F.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
Bkz.	Bakınız.
C.	Cilt.
Çev.	Çeviren.
D.İ.A.	Diyanet İslâm Ansiklopedisi.
D.E.Ü.Y.	Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
Der.	Derleyen.
h.	Hicrî.
İ.Ü.E.F.Y.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
K.B.Y.	Kültür Bakanlığı Yayınları.
Krş.	Karşılaştır.
Mat.	Matbaası.
M.E.B.Y.	Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

M.Ü.F.E.F.	Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
M.Ü.İ.F.	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
M.Ö.	Milattan önce.
M.S.	Milattan sonra.
S.Ü.İ.F.	Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
s.	Sayfa.
Sy.	Sayı.
T.T.K.	Türk Tarih Kurumu.
Thk.	Tahkik eden.
t.y.	Tarih yok.
Vb.	Ve benzeri.
Vd.	Ve devamı, ve diğeri.
Vs.	Vesaire
Yay.	Yayınları.
y.y.	Yüzyıl.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

İslâm tarihinin, kültürel bakımdan en hareketli ve parlak olduğu dönem, bilimin ve felsefenin bütün dallarında göz kamaştırıcı gelişmelerin yaşandığı, İslâm kültürünün temel klasik kaynaklarının yazıldığı ve bu alanlarda sistem kurucu öncülerin yetiştiği dönem olan Abbâsîlerin ilk yüzyılı (750-860) olmuştur. Bu dönem aynı zamanda, Bağdat'ta Beytü'l-Hikme kurularak Antik medeniyetlerden (Yunan, Hint, İran...) yoğun bir şekilde tercümelerin yapıldığı bir dönemdir. Dolayısıyla Beytü'l-Hikme'nin faaliyetleri ile canlanan ilmî ve felsefî hareket arasında bir ilişkinin mevcudiyetine sürekli dikkat çekilmiştir.

Esasen Beytü'l-Hikme konusuna gerek felsefe tarihçileri, gerek bilim tarihçileri, gerekse bu dönemin ilmî yapısını araştıranlar tarafından sık sık atıflarda bulunulmaktadır. Fakat şimdiye kadar bu kurumun mâhiyeti, çalışması ve faaliyetlerine dâir müstakil olarak bir çalışma ülkemizde henüz yapılmamıştır. Arab dünyasında yapılan birkaç çalışma ise aşırı nostaljik ve duygusal yorumlar ile doludur. Batı dünyasındaki çalışmalarda ise gerçekte Beytü'l-Hikme gibi bir kurumun olup-olmadığı, gerçek tarihî hü-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

viyeti, İslâm öncesi İran ve Yunan bilimsel müesseseleri ile karşılaştırılması öne çıkmıştır. Batılı yaklaşımda daha çok böyle bir kurumu olmadığı ve Müslüman araştırmacıların bu kurumu olduğundan fazla abarttıkları yönündedir. Bu durum, muhtemelen konunun tarih kitaplarında açık olarak yer almaması sebebiyle, Beytü'l-Hikme hakkında yeterli tarihî malzemenin bulunamaması ile de alakalıdır.

Bu çalışma tarih disiplininin ilkelerine bağlı kalarak, en eski kaynaklarda geçen bilgilerden hareketle, Beytü'l-Hikme'nin gerçek hüviyetini ve çalışma sistemini, son olarak da İslâm bilim ve düşünce tarihi bakımından etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır: ilk bölümünü, Beytü'l-Hikme'nin kurulduğu sosyal-kültürel ortamın tanıtılması, kuruluşuna etki eden tarihî sebeplerin incelenmesi oluşturmuştur. Yine bu bölümde Beytü'l-Hikme'nin kimin tarafından kurulduğu ve kuruluşu için yapılan faaliyetler de ele alınmıştır. İkinci bölümde ise, Beytü'l-Hikme'nin bölümleri, yönetimi, çalışanları, faaliyetleri ve siyasî iktidar ile olan ilişkileri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise, Beytü'l-Hikme'nin gerek düşünce alanında gerek beşeri bilimler alanında, gerekse genel olarak bıraktığı etkiler incelenmiştir.

Bu çalışmalarım esnasında konunun seçimi, sınırlandırılması ve muhtevaya yönelik yapıcı eleştirileriyle, çalışmamın başından sonuna kadar danışmanlığımı üstlenen sayın Prof. Dr. İsmet Kayaoğlu'na en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca konuya yönelmemde ve kaynakların temininde yardımlarını gördüğüm sayın Prof. Dr. Ahmet Önkal'a ve sayın Doç.Dr. Mehmet Ali Kapar'a teşekkür etmeyi bir vefa borcu olarak görüyorum. Ayrıca, çalışmam esnasında, kıymetli vakitlerini benimle paylaşan Yard. Doç. Dr. Nejdet Subaşı'ya ve Arş. Gör. Hasan Hüseyin Bircan'a da en içten teşekkürlerimi sunarım.

Mustafa Demirci

Konya 1995

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Bismillahirrahmanirrahim....

Beytü'l-Hikme birinci baskısı 1996 yılında yapılmış. Aradan yirmi yıl geçmiş. Uzun zamandır kitabın piyasada mevcudu kalmadığı için de benden yeni baskısının yapılması için talepler gelmekteydi. Yayınevi de kitabın ikinci baskısı için nihayet harekete geçti.

Elinizdeki kitap, yazarın akademik hayatına başlarken hazırlamış olduğu Yüksek Lisans çalışmasının değiştirilmeden yayınlanmış halidir. Beytü'l-Hikme konusunu ve muhtemel kaynaklarını Yüksek Lisans tezi olarak bir proje halinde hocalarıma sunduğum zaman, konunun gerek hocalarımın, gerekse diğer tarihçilerimizin hiç gündemine gelmediği, konuyla ilgili ansiklopedi maddesi dışında hiçbir yazı yazılmadığını fark etmiştim. Bu durumu fark ettiğimde henüz genç bir araştırmacı adayı olarak keşfedilmemiş bir konuyu araştırmak için içimi yeni bir keşif heyecanı sardığını hatırlıyorum.

Beytü'l-Hikme hakkında kaynaklarda detaylı bilgiler bulmak neredeyse imkansızdı. Konu aslında kaynak metinlerin satır aralarında erimiş halde gizlenmişti. Yaptığım iş, bir arkeoloğun kazı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çalışmasından farsız hale gelmişti. Ayrıca klasikleşmiş İslam tarihi kaynaklarında konu hakkında neredeyse bir satır bile bilgi bulamıyordum. Bunun üzerine Abbasi devrinde bilim, tercüme ve felsefe çalışmalarına katılmış bilginlerin biyografilerini ele alan tıp, felsefe ve bilim tarihi ile ilgili biyografi ve bibliyografi kitaplarının içine gömüldüm. Bu bilginlerin hayat hikayeleri, kitaplar hakkında verilen bilgiler, tartışma metinleri, farkında olmadan yapılan itiraflardan hareketle konunun ip uçlarını yakaladım ve ortaya çıkarmaya başlamıştım. Zor, zahmetli ve uzun zaman isteyen bir çalışmaydı. Ayrıca bu kitap internetin olmadığı ve bilgisayarların yeni hayatımıza girmeye başladığı, kütüphane imkanlarının ve araştırmacı desteklerinin yok denecek kadar az olduğu bir zamanın imkansızlıkları içinde yazıldı. Ama sonuç benim açımdan da bilim açısından da adeta toprak altında kalmış bir şehri keşfedip ortaya çıkarmak ve keşfetmek kadar yeni şeyler ve bağlantılar ortaya çıkardı.

Kitabın ilk baskısı yayınlandıktan sonra beklediğimizin üzerinde bir ilgi gördü. Bu ilgi sadece konunun ilgilileri ile sınırlı değil, tam aksine bilim dünyasının çeperlerinde yapılanmış geniş alanların ilgisini çeken bir ilgiydi. Eser yayınlandıktan sonra "*Beytü'l-Hikme*" adında dernekler kuruldu, kulüpler açıldı, dergiler çıktı, sivil toplum kuruluşlarına ad olarak verildi. Hatta bir konut sitesine dahi adı verildi. Bu durum konunun geniş bir çevre tarafından ilgisini çektiğini ve bir duyarlılık yarattığını gösterir.

Beytü'l-Hikme'nin ikinci baskısını yaparken, aslında yazacağım ve ilave edeceğim çok konu olmasına rağmen, ciddi bir değişiklik yapmadım. Bu eseri yazdığımda henüz yirmili yaşlarımın ikinci yarısında idim. O dönemin ufkunu, bakış açısını ve seviyesini yansıtır. Eser bu haliyle geniş bir kabul gördü ve sevildi. Şimdiye kadar kitabın hiçbir nüshasını sahafta veya ikinci el satıcılarda rastlamadım. Bu da eserin sahiplenildiğini göstermektedir. Konuyla ilgili diğer çalışmalarımı başka bir kitapta yayınlamayı düşünüyorum.

Gayret bizden, muvaffakiyet Allah'tandır.

Mustafa Demirci

Konya 2016

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ

KONUNUN SEÇİMİ VE ÖNEMİ

Her tarihçi, geçmişi incelerken yaptığı tercihlerde yaşadığı kültürel ortamın, sosyal şartların, dünya görüşünün ve gündelik ihtiyaçların baskısı altında konularını seçer. Bu baskılar, çoğunlukla sessiz ve bilinçaltı refleksleri halinde ve farklı yoğunluklarda tarihçiyi etkilerler ve yönlendirirler. Tarihçi de bu baskıların altında yaşadığı zamanın beklentilerini, ihtiyaçlarını, özlemlerini giderecek konulara yönelir ve tarihi yazarken onun zemini üstünde toplumun beklentilerini öne çıkarır. Bu sebeple, her dönemin tarihçileri belli konulara yönelmişler ve tarihlerini yazarken de birbirlerine çok yakın bir üslup kullanmışlardır. Bu durum bir yerde kaçınılmaz olmaktadır; daha başka bir ifâdeyle yaşadığımız zaman, aşamadığımız bir zindanımız ve duvarlarımız olmaktadır. Fakat burada dikkat edilecek en önemli husûs, tarihçinin çalışmalarını yaparken bu durumun farkında olması ve tarihi sanık sandalyesinde, eli kolu bağlı, vurdukça size istediğiniz cevabı veren bir konuma düşürmemek olmalıdır.

İnsanlık tarihinde dikkat çekici bir şekilde kırılmaların meydana geldiği dönemler, büyük medeniyetlerin veya köklü gele-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

neklerin karşılaştıkları ve birbirlerini etkiledikleri dönemlerdir. Bu tarihî kesitlerde bilimler ve felsefeler her zamankinden daha hızlı bir gelişme ve atılım gerçekleştirirler. Aynı şekilde tarihçiler de geçmişi yeni baştan ele alarak, yaşanan belirsiz ortama kendi tarih mirasının ve medeniyetinin hedefleri doğrultusunda yön vermeye çalışırlar. İslâm dünyasının son iki yüzyıldır Batı medeniyeti karşısında gerilemesi ve Batı ile ne ölçüde bir etkileşim içinde oluncağı konusu, bizim yaşadığımız dönem de gerek medeniyetler arası karşılaşmaların, gerekse İslâm medeniyetinin tarihini etkileyecek gelişmelerin yaşandığı mühim bir kesiti oluşturmaktadır. XII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadarki zaman dilimi içinde kendi içine kapanan ve kendi kendine yeten İslâm dünyası, Batı dünyası ile sadece savaş meydanlarında karşılaşmıştır. Ancak XVIII. yüzyıldan itibaren, Batı medeniyetinin güçlü bir meydan okuması ile karşı karşıya gelince, tarihini, düşüncesini, geleneğini yeniden sorgulamaya başlamıştır. Bu bağlamda İslâm tarihinde yaşanan kültürel karşılaşma dönemleri önem kazanmıştır. Böylece de tarihçiler, İslâm tarihinde kültür çatışmalarının nasıl yaşandığına ilişkin araştırmalara ağırlık vermeye başlamışlardır.

Esasen bütün medeniyetler, tek bir kavmin dehâsı olmayıp, beynelmilel münasebetlerin tesiri altında gelişmişlerdir. Yakın zamana kadar kendi kendine geliştiği sanılan Çin ve Hint medeniyetlerinin, Mısır ve Mezopotamya medeniyetlerinden etkilendiği ortaya çıkarılmıştır. Dolayısıyla her medeniyetin terakkisi için kabuğunu kırarak, diğer medeniyetler tarafından geliştirilen ürünlerden istifâde etmek sûretiyle, kendine has değerlerini kurabileceği inancı güç kazanmıştır. Çünkü bir medeniyetin canlılığı ve inkişâfı, tarihinin değişik dönemlerinde farklı kültürler, halklar ve medeniyetler ile münasebetlerinde takındığı tavırlara ve onlara karşı gösterdiği aksülamellere bağlıdır. Hucurât Sûresi'ndeki *ta'âruf* kavramı, toplumların ve kültürlerin sadece yüzeysel tanışmasını değil, daha derinden bir etkileşme ve senteze işaret ediyor olsa gerekir. Bir anlamda Kur'ân, tarihsel gelişimin dinamiğini karşılıklı bilgi, tecrübe, düşünce vs. paylaşımını da ihtiva eden *ta'âruf* üzerine oturtmaktadır. Nitekim, tarih bo-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

yu medeniyetlerin, toplumların ve kültürlerin birbirleri ile karşılaşmaları ve karşılıklı tesirlerin meydana getirdiği canlılık, medeniyetleri geliştirmiş ve zenginleştirmiştir.[1] Kapılarını dış tesirlere tamamen kapatan medeniyetler ise yaratıcılıklarını kaybederek, zamanla katı geleneklerin ve kurumların içinde, hoşgörüyü, kuşatıcılığı ve evrensellik vasfını yitirerek donmaya ve fosilleşmeye mahkûm olmulardır.[2] Bu sebeple kültürler ve medeniyetler arası diyalog hem insan topluluklarının tabiatının gereğidir, hem de tarihî bir kaçınılmazlıktır.

Tarih boyu gerek halkların, gerekse medeniyetlerin diyaloğunda, önce çekimser ve ihtiyatlı karşılaşmalar, sonra tanışmayla başlayan tartışmalar, daha sonra da, tartışmaların sebep olduğu muhatabını daha derinden tanıma ihtiyacı, "tercüme hareketlerini" doğurmuştur. Bu sebeple, hemen hemen bütün medeniyetlerin yükselme eğrilerinin olduğu tarihî kesitte, yoğun bir tercüme dönemi yaşanmıştır. Zamanla dağınık vaziyette yürüyen tercümeler, birtakım mekteplerin teşekkülüne yol açarak buralarda kurumlaşmışlardır. İşte bu mektepler, kültür çatışmalarında ve medeniyetler arası diyaloglarda merkezî bir rol oynamışlardır. Yunan medeniyeti ile Doğu dünyasının karşılaşması, İskenderiye mektebinde; İran ile Yunan ve Hint karşılaşması, Cundişâpûr mektebinde; İslâm ile Batı karşılaşması, Sicilya ve İspanya'da kurulan tercüme mekteplerinde; Osmanlı ile Batı karşılaşması, Encümen-i Dâniş gibi kurumlarda yoğunlaşarak medeniyetlerin diyaloğuna ev sahipliği yapmışlardır.[3]

İslâm medeniyetinde bu durum, tarihte sürekli olagelenden pek farklı olmamıştır. Bilindiği gibi, İslâm vahyinin ilk indiği Arabistan Yarımadası, gerek kültürel bakımdan, gerek medeniyet bakımından, etrafındaki yüksek seviyeli medeniyetlere nazaran da-

---

1. Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Vakit Matbaası, İstanbul. 1935, s. 16.
2. W. Barthold-M. Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara 1973, s. 6.
3. H.Z. Ülken, a.g.e., s. 19.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ha geri ve kapalı bir durumda idi. Düşünce hayatları, şahsî müşahedeler ve hakîmâne darb-ı mesellerden ibaretti. İlim hayatı ise basit tecrübelerden öte geçmemekte idi.[4] Öyle ki, Belâzûrî'nin nakline göre Mekke'de okuma-yazma bilenlerin sayısı sadece on yedi kişiden ibaretti.[5] Fakat İslâm ile birlikte Arapların düşünce dünyaları değişmiş, varlığı, evreni, insanı ve tabiatı yeni bir okumaya tabi tutan bir dünya görüşü ve "ben idrâki" oluşmuştur. Hz. Peygamber, içine gönderildiği toplumun gizli yeteneklerini açığa çıkarmış, onları adeta yeniden şekillendirmiş ve cahiliye hayatının durağan ritmi bir anda değişmiş ve hızlanmıştır. İslâm'ın onlara verdiği dinamizm sayesinde çok kısa denilebilecek bir zamanda, Atlantik'ten Çin seddine kadarki, Mezopotamya, Mısır, Asur-Bâbil, Yunan, İran, Hint gibi tarihleri çok eskilere uzanan kadîm medeniyetlerin beşiklerini Hodgson'un tabiri ile "*ökümenik alanı*" ele geçirmişlerdir. Böylece Müslümanlar, insanlığın o zamana kadar gelitirdiği büyük medeniyeterin kurulduğu "Nil ile Amuderya" arasını ele geçirerek aslında bütün bir insanlığın bilgi, düşünce, sanat ve tecrübe birikiminin mirasına sahip olmuşlar ve bu medeniyetlerin soruları ve sorunları ile karşı karşıya gelmişlerdir

Hulefâ-i Râşidîn döneminde (632-660), fetihlerin sonucu olarak ortaya çıkan bu durum karşısında sosyal ve siyasî problemler, öncelikle çözülmesi gereken acil sorunlar olduğundan, fetihler çağı boyunca Müslümanların yayıldıkları coğrafyada dikkat çekici bir kültürel bakımdan kayda değer düşünce alışverişi ve değişikliği yaşadıklarını söylemek mümkün görünmemektedir. Hattâ bu dönemin temel kaygısı, Hz. Peygamber (s.a) dönemindeki yapıyı aynen muhafaza etmek ve sahih İslâm'ı korumak olduğundan, gelenksel çizgiyi sürdürmek için son derece hassas hareket edildiği dikkat çekmektedir. Bu sebeple yabancı unsur-

4. Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Çev: Ahmet Serdaroğlu, Kılıç Yay. Ankara, 1976, s. 87.
5. Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, Çev. Mustafa Fayda, K.B.Yay. Ankara, 1987, s. 691, 693.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

larla ilişkilerinde ihtiyatlı ve çekimser davrandıkları gözlenmektedir.[6] Bu dönem, Müslümanlar için en iyimser yorumla fethedilen coğrafyadaki topluluklarla, inançlarla ve kültürler ile bir karşılaşma ve "tanışma dönemidir" diyebiliriz.

Emevîler dönemi (660-750) ise Şam, Basra ve Kûfe gibi önemli şehirlerdeki "*Mirbed*" denilen agora benzeri meydanlarda, herkesin önünde, Yunan felsefesinden, Aristo mantığından ve beşerî bilimlerden bahseden farklı inanç gruplarının temsilcileriyle, Müslüman bilginler arasındaki teolojik ve felsefi tartışmaların olduğu bir dönemdir. Özellikle Basra *mirbet*i aynen Yunan şehirlerindeki agoralara benzer bir şekilde son derece ilgi çekici dinî-felsefî tartışmalara sahne olmaktadır. Sözlü olarak ilk etkileşim ve tartışmalar bu dönemde başlamış, kısa zaman içinde de bunun etkileri, yeni doğan kelâm okullarıyla kendini göstermiştir. Ne yazık ki bu ilmî tartışmaların tarihi henüz yazılmamıştır.

Ancak yazılı etkileşimler ve tercüme faaliyetleri bakımından bu dönemle ilgili zikre değer en önemli gelişme, Emevi şehzadesi Hâlid b. Yezîd b. Muaviye'nin tercüme çalışmalarıdır. İktidar umudunu yitiren bu genç Emevî şehzadesi, kendini ilme verir ve Mısır'dan gelen Yunancaya vâkıf bir grubla tıp, kimya ve astroloji ile ilgili kitapları tercüme ettirir.[7] Yine bu dönemde Abdulmelik b. Mervân (685/705) ve Velîd b. Abdulmelik (705-715) tarafından Farsça ve Yunanca divanların Arapçaya çevrilmesi, bundan böyle yönetim işlerinde Arapçanın kullanılmasını zorunlu hale getirmiştir.[8] Bu hareketin en önemli neticesi, Arapçanın gayri müslimler tarafından öğrenilmesini zorunlu hale getirmiş; bir müddet sonra da hem kendi dilini, hem de Arapça'yı bilen bir kâtipler ve münevver tabaka ortaya çıkarmıştır. İslâm

---

6. Muhammed el-Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, Çev. Sabri Hizmetli, Fecr Yay. Ankara, 1992, s. 65.
7. Daha geniş bilgi için bkz. Ebû Ya'kûb İshâk b. Nedîm, *Fihrist*, III. Baskı Thk. Fuad Sezgin, Dâru'l Mesir, Beyrut, 1988, s. 303-304, 345-346; Muhammed b. Ebî Bekir b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, Thk. İhsan Abbâs, Beyrut, 1969, c. II, s. 226.
8. Belâzûrî, a.g.e., s. 277; İbn Nedîm, a.g.e., s. 303.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

dünyası bu bürokrasi ve kültür devrimin meyvesini bir kuşak yani çeyrek asır sonraları, özellikle de Abbâsîler de bolca yiyeceklerdir. Emevî idarecilerinin Arap merkezli *mevâlî* politikaları, doğal olarak yabancı unsurların iktidara yakınlaşmasına mani olduğundan, beklenen kültür transformasyonunu ve yakınlaşmayı önemli ölçüde geciktirmiş ve engellemiştir. Bu dönem, daha sonra gelişecek olan ilmî ve felsefî hareketin tohumlarının atıldığı bir geçiş ve mayalanma dönemi olmuştur. Bundan dolayı bir tarihçi "*Emevîler ektiler, Abbâsîler biçtiler*" demektedir. Müslümanlar ile diğer inanç grupları arasında teolojik konularda süren tartışmalar ve sosyal alandaki yakınlaşmalar, daha sonra Beytü'l-Hikme'de kurumlaşacak olan tercüme ve ilmî-felsefî hareket için bir hazırlık oluşturmuştur.

Abbâsîlerin iktidara gelişi, İslâm dünyasında Emevîler dönemi boyunca biriken toplumsal, kültürel ve diğer alanlardaki enerjiyi açığa çıkardı. Bu bakımdan "Abbâsî devrimi" İslâm tarihinde etkileri sadece bilimsel alanda değil, iktisadi, sosyal ve kültürel alanda da köklü değişimleri başlatan en önemli dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır. Bu tarihten sonra Müslümanlar, kökenleri insanlığın ilk büyük medeniyetlerini temsil eden Mezopotamya, Mısır, Asur-Bâbil, Yunan ve Hint medeniyetleri gibi "ökümenik alandaki" medeniyetler kuşağında geç Antik çağın bütün fikrî ve ilmî mahsullerinden istifâde etmeye yönelmişlerdir. Onlar aslında her büyük medeniyetin yaptığı gibi kendinden önceki "arkeolojik malzeme zenginliğini" devşirerek kendi evrensel medeniyetlerini kurarken, daha önceki medeniyetlerin tecrübelerinden esaslı bir şekilde faydalanabilme amacına yönelmişlerdir. Bunun için gelişen toplumsal şartlar, değişik dinî ve felsefî gruplar arasında süren tartışmalar, şehirleşme düzeyindeki hızlı gelişme, daha komplike ve karmaşık bir ha alan idarî ve sosyal problemler, ilk olarak Abbâsîleri, kendilerinden önceki bilgi ve düşünce mirasını tercüme ettirmeye ve bunun için de Bağdat'ta *Beytü'l-Hikme* adında bir akademi kurmaya itmiştir. Ulus devletler öncesi siyasî yapılarda örgün eğitim gibi bir gelenek olmadığından, Abbâsîler de daha önce İskenderiye ve Cun-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://ranzy.org

dişâpûr'da olduğu gibi burada da çoğunlukla tercüme ve yüksek seviyeli ilmî ve fikrî araştırmalar yaptımışlardır. Bu kurum sayesinde, kadîm medeniyetlerin tecrübe ve birikimleri, İslâm dünyasına taşınabilmiştir. Böylece Beytü'l-Hikme, yaşanan tarihî sürecin ve insanlığın mevcut birikiminden faydalanma düşüncesinin kurumlaşmış vechesi olarak ortaya çıkmıştır.

Bu süreçte Beytü'l-Hikme'nin önemi, söz konusu gelişmelerin kurumlaşmış bir vechesi olmakla sınırlı kalmamış, bilakis buradaki faaliyetler daha sonraki asırlarda büyük yankılar uyandırmıştır. Yunan felsefesi, İran, Hint, Mezopotamya ve Mısır gibi köklü ilmî ve felsefi geleneklerin, İslâm düşünce evrenine bu kurum kanalıyla taşınması sonucunda, İslâm'ın entelektüel muhitinde yepyeni bir dönem açılmıştır. Gerek düşünce alanında, gerek toplumsal alanda, gerekse beşerî ilimler alanında, yeni gelişmeler ve değişmelerin yanında, bu alanlarda İslâm tarihinin hiçbir döneminde görülmeyecek yoğunlukta büyük bilginler ve filozoflar yetişmiştir. Bu durumun en açık göstergesi durumunda olan Kindî, Hârezmî, Sâbit b. Kurrâ, Huneyn b. İshâk, Zekeriyâ Râzî, Battânî... gibi bilgin ve filozofların, Beytü'l-Hikme'de yetişmiş olmaları gösterilebilir. Ayrıca bu durum Beytü'l-Hikme'de yaşanan düşünce etkinliğini ve ilmî gelişmeleri göstermesi bakımından hayli ilgi çekici bulunmaktadır.

Bu duruma göre, tarihin bize sunduğu küçüklü büyüklü yüzlerce olayın içinde, tarihe yön veren, tarihin akışında kırılmaya yol açan olayları tespit edip, onlar üzerinde yoğunlaşmak, tarihin gerçek amacına daha uygun düşmektedir. Çünkü tarih, devamlı sûrette kendini büyük olaylar üzerine inşa etmektedir; ona anlam kazandıran da çoğu zaman böylesine sunulan olaylar olmaktadır. [9]Geçmişte meydana gelen ve tarihi kısa ışık hizmetleri gibi kat eden, kısa zaman sonra da kaybolup unutulmaya mahkûm olan olaylar, kendi başlarına tarihî bir değer taşımazlar. Bunlar, çoğu kere determine ettikleri büyük olayların teşekkülüne yol açtık-

9. Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yay., Ankara 1993, c. I, s. 494.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

ları oranda kıymetlidirler ve tarihçiyi de o oranda ilgilendirirler. Şu hâlde, geçmişte olmuş bitmiş olaylar daha sonrakiler için bir mânâ ifâde ediyorsa, önceki gelişmelerin tezahüründe ve sonraki hadiselerin teşekkülünde merkezî bir rol oynadığına inandığımız olaylar önemli olmaktadır. Fernand Braudel'in ifâdesiyle "Sonuçları olan, uzağa sıçrayan, yansıyan olay önemlidir."[10]

Bu yönüyle Beytü'l-Hikme etkileri asırlarca sürecek ilm ve felsefi gelişmelerin başlatıcısı olmuştur. İşte Beytü'l-Hikme, ilk dönem İslâm kültür tarihinde meydana gelen değişmelerde merkezî rolü oynadığına inandığımız tarihî bir olaydır. Vahyedilen değerlerin ışığında kendi evrensel medeniyetlerini kurmaya çalışan Müslümanların, o zamana kadar yaşamış olan kadîm medeniyetlerin tecrübeleriyle doğrudan irtibata girebilmek için, girişilen çabanın kurumlaşmış bir vechesi olarak Beytü'l-Hikme kurumu, ilk Abbâsî halifeleri tarafından Bağdat'ta kurulmuştur. Onun kurulmasının önemi, belki çağdaşlarınca yeterince kavranamadı; fakat asırlar sonra İslâm kültür ve medeniyetinin gelişim çizgisi dikkatle incelendiği zaman, İslâm felsefesi ve bilimi alanındaki ilk ve özgün çalışmaların Beytü'l-Hikme ile başladığı inkâr edilmez bir gerçektir. Bu bakımdan, İslâm tarihinde yüzlerce medrese, kütüphâne, rasathâne vb. kurumlar arasında Beytü'l-Hikme'yi farklı kılan ve asırlar sonra tarihçinin önüne konu olarak getiren bu merkezî misyonudur, diyebiliriz. Hattâ Beytü'l-Hikme'den önceki bilimsel çalışmalar ve felsefî seviye ile Beytü'l-Hikme'den sonraki durum kıyaslandığı zaman nitelik ve nicelik bakımından çok belirgin farklılıkların olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple, ilk dönem İslâm kültür tarihini, "Beytü'l-Hikme öncesi" ve "Beytü'l-Hikme sonrası" diye ayırmak bile mümkün olabilmektedir.

Temelde Beytü'l-Hikme kurumunu, en eski tarih kitaplarına dayanarak ortaya koymayı, tanıtmayı ve etkilerini incelemeyi amaçlayan bu çalışmamız, Yunan ve Doğu düşüncelerinin topla-

10. Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yay., Ankara 1994 c. II, s. 294.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

nıp Arapçaya tercüme edilmesi ve bu arada yeni ve eski birtakım felsefî hareketleri harmanlaması yönüyle felsefe tarihinin; Mezopotamya, Mısır, Hint ve İran gibi medeniyetlerce geliştirilen beşerî bilimleri toplayıp harmanlaması yönüyle bilim tarihinin, bir kurum olarak çalışması yönüyle de kurumlar tarihinin konusu olmaktadır. Ancak bu çalışma, genel tarih disiplini açısından ele alınmıştır. Bunun böyle olması, konunun işleniş tarzını, metodunu ve üslûbunu da doğal olarak etkilemiştir, hattâ farklı sonuçlara götürmüş, farklı konuların da işlenmesini gerekli kılmıştır. Çalışmanın zaman zaman felsefî, bilim tarihi veya kurumlar tarihi ağırlıklı olması da kaçınılmaz bir durum olmuştur, fakat genel olarak bakıldığında bir tarih araştırması olması nedeniyle bu vasfı korunmaya çalışılmıştır.

Konuyu işlerken, devamlı sûrette olayların arkasında yatan esas sebepler belirlenmeye çalışılmıştır. Çünkü her eser müessiriyle manâ kazanmaktadır. Bu sebeple olayların arkasında yatan ve tarihi belirleyen sebepler ortaya konmaya çalışılmıştır.[11] Nasıl ki, halife Me'mûn'un Beytü'l-Hikme'ye yakın alâkası, onun Mu'tezile temayülleri ile yakından alâkalı ise, her türlü inanç ve felsefenin harmanlandığı bu kurumda cereyan eden olayların, mevcut inançlarla alâkalı olabileceği düşüncesiyle, olayların fikrî temellerine inilmeye çalışılmıştır. Düşüncelerden şahıslara, şahıslardan olaylara doğru çözümleyici bir metot kullanılmıştır.

Ayrıca, Beytü'l-Hikme konusunda kaynaklarda yeterli ve açık bilgilerin kısıtlı olması sebebiyle, araştırmanın amacına ulaşabilmesi için, veriler arasında görülen güçlü analojilerden hareketle birtakım varsayımlar kullanmak zorunlu olmuştur. Fakat varsayımlar, tarih araştırmalarının gerçek hareket noktasını verirler ve verilen bilginin kesin bir tarihî kaynağa dayanmadığını, dolayısıyla zıt delillere her an açık olduğunu gösterirler.

---

11. Edward Hallet Carr, *Tarih Nedir*, Çev: Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yay., İstanbul 1991, s. 62-63.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Araştırmamız üç bölümden oluşmaktadır: *Birinci* bölümde kuruluş dönemi ve kuruluşu hazırlayan sebepler ile kuruluş aşamaları ve çalışmaları ele alınmıştır. *İkinci* bölümde, Beytü'l-Hikme'nin kurulduktan sonra içindeki durum, yani işleyişi, görevlileri, faaliyetleri, siyasî iktidar ile olan ilişkileri ve burada yetişenlerin sosyal durumları ele alınmıştır. *Üçüncü* bölümde ise, Beytü'l-Hikme'nin yansımaları incelenmiştir. Düşünce alanında felsefe, kelâm ve tasavvuf gibi disiplinlerdeki değişmeler ve gelişmeler; bilimsel çalışmalar ve bunların ilmî seviyesi ve gelişimi araştırılmıştır. Ayrıca Beytü'l-Hikme'nin, gerek tarihsel mirasın korunması, gerekse kopan medeniyet zincirini tekrar bağlaması yönüyle, genel olarak etkilerinden de bahsedilmiştir.

KAYNAKLARIN TANITIMI

Tarih bize tarihçilerin tercihlerinden ve zihinlerinden süzülerek gelir. Bir olayı tarihin konusu hâline getiren tarihçidir. Eğer herhangi bir olay, bir tarihçi tarafından kayda geçirilmezse, zamanın karanlıkları içinde bir müddet sonra unutulur gider. Bu sebeple Batı'daki bazı tarih ekolleri, "Tarih, tarihçilerin yazdıkları şeylerden ibarettir" demektedir.[12] Fakat tarihi okurken satır aralarındaki fısıltılar, tarihçinin doğrudan bahsetmediği, lâkin tarihsel bir olgu olarak, insanların zihinlerine yerleşen olayların habercisidirler. Tarihçi olayları hikâye ederken, gayr-i ihtiyarî olarak yaptığı atıflar ve kısa itiraflar, anlatılmayan fakat mevcûdiyeti inkâr edilemeyecek olguları ortaya çıkarır. Bu bakımdan, tarih kitaplarının satırları arasındaki fısıltılar, gayr-i ihtiyarî dile gelen itiraflar, o dönemdeki büyük olgulara delalet ederler.

Beytü'l-Hikme kurumu hakkında tarihçiler husûsî olarak bahsetmemektedirler. Sadece bilginlerin biyografilerinde veya

12. E. H. Carr, a.g.e., s. 33, Ayrıca tarih ve tarihçi ilişkisinde tarihin olduğundan farklı olarak nasıl yansıdığı ve bunlarda nelerin etkili olduğu konusunda daha geniş bilgi için bkz. a.g.e. s. 39-66.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

halifelerin ilmî konulara olan merakları etrafında gelişen olaylar içinde Beytü'l-Hikme'den bahsedilmektedir. Daha şaşırtıcı olan, Beytü'l-Hikme'deki tercüme faaliyetlerine katılan Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî (ö. 284/897), Me'mûn döneminin tarihçisi Vâkıdî (ö. 130/747), IX. yüzyılın ünlü edibi Amr b. Bahr el-Câhız (ö. 255/868-9), aynı dönemde yaşayan Ebû Muhammed İbn Kuteybe (ö. 276/889-90) gibi büyük İslâm tarihçilerinin, Beytü'l-Hikme'nin faal olduğu dönemde yaşamalarına rağmen, bu kurumdan hiç bahsetmemeleri düşündürücüdür. Bu durumun, muhtemelen klasik İslâm tarihçiliğinin, siyasî olayları ve yıllıkları esas alan bakış açısıyla ve saray çevresine uzak olmaları yakından ilgili olduğu düşünülebilir. Beytü'l-Hikme'den açık olarak bahsedilmemesi sebebiyle, konu, tarih kitapları içinde âdeta sütün içindeki yağ gibi gizlenmiş vaziyettedir.

Beytü'l-Hikme hakkında bilgi alabildiğimiz en temel kaynak, 378/988 yılında eserini yazan, kitapçılık ile meşgul olduğunu öğrendiğimiz ve bizzat Beytü'l-Hikme'nin içerisine girip buradaki kitapları taradığını ve kurumun içini yakînen görerek, muhtemelen yazdığı esere buradaki kitapların listesini aldığını tahmin ettiğimiz İbn Nedîm (ö. 380/990)'in *Fihrist* adlı eseridir. Eser, İslâm medeniyeti ve düşünce hareketleri hakkında çok zengin bilgi içermektedir. On bölümden oluşan eserin özellikle yedinci bölümden sonraki bölümlerinde, filozofların ve bilginlerin biyografileri, bunlardan eserleri Arapçaya tercüme edilenler, kimin tarafından tercüme edildiği ve Müslüman bilginlerin isimleri ve eserlerinin adları yer almaktadır. Bunların arasında zaman zaman Beytü'l-Hikme'ye atıflarda bulunulmaktadır. Hâzinler, mütercimler, Sâhibu Beytü'l-Hikme, müstensihler, münâviller gibi bu kurumun işleyişini ortaya çıkarabileceğimiz kısa ve önemli sayılabilecek anektodlar bulunmaktadır. Mesela, Allân eş-Şu'ûbî için, "Hârûn Reşîd ve Me'mûn zamanında Beytü'l-Hikme'de kitap istinsahı ile meşgul oluyordu." denmektedir. Bu ifâde Beytü'l-Hikme'de kitapların çoğaltıldığına dâir önemli bir ipucudur.

Birinci grup kaynaklar arasında sayabileceğimiz; Cemâlüddîn Ebu'l-Hasan Alî b. Yûsuf İbn Kıftî (ö. 646/1248)'nin *İhbâ-*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

rü'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ'sı, Kâdî Sa'îd el-Endülüsî (ö. 426/1035)'nin *Tabakâtü'l-Ümem*'i, Muvaffakuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Useybi'a (ö. 668/1270)'nın *Uyûnü'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etibbâ'*, Ebu'l-Kâsım Ali b. Zeyd Beyhâkî (ö. 565/1169)'nin *Tetimmetü's-Sıvânü'l-Hikme*'si ve Şemsüddîn Şehrezûrî (ö. 687/1288)'nin *Târîhu'l-Hukemâ' (Nuzhetü'l-Ervâh ve Ravzatu'l-Efrâh)* adlı biyografi eserleri, Moğol istilâsına (1258) kadar İslâm dünyasında yetişen filozof, tabiat bilimcisi ve mütercimlerin hayatları hakkında geniş bilgi sunmaktadırlar. Ayrıca bu eserler, Hicrî III. yüzyıldan itibaren başlayan tercüme faaliyetinde rol alan ve Yukarı Mezopotamya, Suriye, Küçük Asya, Mısır bölgelerinden Bağdat'a gelen bilginlerin kimlikleri ve bu tarihten itibaren gelişen düşünce hareketleri hakkında da geniş malumât sunmaktadırlar.

Bunların yanında XIII. yüzyılda yaşayan, aynı zamanda büyük bir coğrafyacı olan Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229)'nin *Mu'cemü'l-Udebâ* adlı dev biyografi eseri ile Ebû Bekir b. Hallikân (ö. 608/1211)'nin *Vefeyâtü'l-A'yân* ve *Enbâu Ebnâü'z-Zemân* adlı genel biyografi eserlerinde de Beytü'l-Hikme'de görev alan Benû Mûsâ (Şakiroğulları), Hârezmî, Kindî, Battânî, Huneyn b. İshâk, Nevbahtîler, Sâbit b. Kurrâ gibi birçok ünlü bilginin biyografisi sunulmaktadır.

Bunlara ilave olarak genel tarih sınıfına dâhil edebileceğimiz Ebû Hüseyin Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî (ö. 346/957)'nin *Murûcu'z-Zeheb*'i, Ebî Abdullah Muhammed b. Abdûs Cehşiyârî (ö. 331/943)'nin *Kitâbu'l-Vuzerâ' ve'l-Küttâb*'ı ve Gregory Ebu'l-Ferec İbn İbrî (Bar Hebraeus) (ö. 685/1286)'nin *Ebu'l-Ferec Tarihi* adlı eserleri, halifelerin ilmin inkişâfı için gösterdikleri gayretler, tartışma ve toplantı meclisleri, bu dönemde yaşayan özellikle Hristiyan bilginlerin sosyal statüleri ve gelir düzeyleri ile ilgili kıymetli bilgiler içermektedir. Cehşiyârî'nin eserinde, Abbâsîlerin ilk döneminde, devlet teşkilatında kâtiblik, vezirlik görevlerinde bulunup da sonradan Beytü'l-Hikme'de görevlendirilen mütercimler hakkında aydınlatıcı bilgiler bulunmaktadır. Cehşiyârî'nin, aynı zamanda dönemin tarihçisi olması da naklet-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

tiği bilgilerin kıymetini bir kat daha arttırmaktadır. Mes'ûdî'nin ise, Batlamyus coğrafyası ile ilgili verdiği bilgiler, Beytü'l-Hikme'deki ilmî seviyenin ortaya konması bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Ayrıca halifelerin huzurunda oluşan ilim meclisleri ve tartışma ortamları hakkında da önemli bilgiler bulunmaktadır.

İkinci grup kaynaklar ise, çağdaş araştırmacılar tarafından Beytü'l-Hikme konusunda yapılan araştırmalar ile felsefe ve bilim tarihi konularında yazılmış kitaplar ve makalelerden oluşmaktadır. Bu konuda Hadr Ahmed Attallah tarafından yapılan *Beytü'l-Hikme fî Asri'l-Abbâsiyyîn* adlı çalışması ile Remziye Muhammed tarafından yazılan *Beytü'l-Hikmetü'l-Bağdâdî ve Eseruhâ fî Hareketi'l-İlmiyye* adlı belgesel nitelikli makalesi, Sa'îd Dîvecî'nin *Beytü'l-Hikme* adlı çalışması yine Muhammed Abdurrahman el-Guneyme'nin te'lif ettiği *Târîhu'l-Câmiâtü'l-İslâmiyyetü'l-Kübrâ* adlı eseri, çalışmamız sürecinde oluşan varsayımların ve kanaatlerin pekişmesinde ve tarihsel verilerin değişik bakış açılarından yorumlanmasında yardımcı olmuşlardır. Ayrıca, ulaşamadığımız birtakım kaynaklardaki konuyla ilgili verilen bilgiler, bu araştırmalar vâsıtasıyla çalışmamızın içinde yer almıştır.

Bunların yanında Ahmed Ferid Rufâî'nin *Asru'l-Me'mûn* adlı eseri, Ahmed Emin'in *Duha'l-İslâm*'ı, Ahmed Çelebi'nin *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi* ve *Târîhu'l-İslâm ve'l-Hadâratü'l-İslâmiyye* adlı eserleri, Şevki Dayf'ın *Târîhu Edebi'l-Arab Asru'l-Abbâsîyyi'l-Evvel* adlı kitapları, Beytü'l-Hikme hakkında önemli bilgiler ve yaklaşımlar içermektedir. Özellikle Beytü'l-Hikme'nin işleyişi ve faaliyetleri hakkında doğru olabileceğine itimat ettiğimiz ve kaynaklara dayandırılan görüşlerden istifâde edilmiştir.

Öte yandan, Beytü'l-Hikme'nin etkileri konusu, burada yapılan tercümelerin ve bu tercümelerden etkilenerek daha sonra gelişen ilmî ve felsefî faaliyetin ne şekilde etkilendiği problemi, ancak uzmanların içine girebileceği ve bu konularda yazılan yazmaların tamamen elden geçirilerek, edebiyatının esaslı bir şekilde incelemesini zorunlu kılan bir çalışmayı gerektirmektedir. Bu sebeple, bizim "Etkileri" bölümünde temel dayanaklarımızı, doğal olarak İslâm felsefesi tarihi ve İslâm bilim tarihi üzerine yazıl-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi | https://rantev.org

mış çağdaş uzmanların eserleri oluşturmuştur. Bunlardan Mâcid Fahri'nin ve Henry Corbin'in, *İslâm Felsefesi Tarihi* adlı eserleri, T. J. De Boer'in *İslâm'da Felsefe Tarihi*, Muhammed el-Behiy'in *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, Montgomery Watt'ın *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* ve De Lacy O'leary'nin *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri* adlı eseri, İslâm dünyasında Beytü'l-Hikme'den sonra ortaya çıkan felsefî hareketin serüvenini işleyen ve yorumlayan başlıca kaynaklarımızı oluşturmuşlardır.

Ayrıca, İslâm düşüncesi ve bilimi üzerine Seyyid Hüseyin Nasr tarafından ortaya konan eserler, söz konusu dönemin yorumlanmasında, oryantalistler tarafından ileri sürülen görüşlere karşı farklı bir yaklaşım sunmaktadır. *İslâm ve İlim, İslâm'da Bilgi ve Medeniyet, İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş* adlı eserleri, İslâm biliminin temel özellikleri konusundaki yaklaşımları ile araştırmamızın olgunlaşmasında önemli katkılarda bulunmuştur. Bunların haricinde Hilmi Ziya Ülken'in *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* adlı çalışması da en çok istifâde edebildiğim kitaplar arasında bulunmaktadır.

Bu araştırmanın nihaî amacına ulaşabilmesi için Beytü'l-Hikme'de kaleme alınan ve bugün dünyanın çeşitli kütüphânelerinde bulunan el yazması nüshalarının incelenmesi gerekirdi. Fakat imkânların el vermemesi sebebiyle bu emelimiz hedefine ulaşamamıştır. Ancak konunun büyük oranda ortaya konulduğu kanaatindeyiz.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BİRİNCİ BÖLÜM

BEYTÜ'L-HİKME'NİN KURULUŞU

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BEYTÜ'L-HİKME'NİN KURULDUĞU DÖNEMDE İLMÎ HAYAT

Abbâsî Devleti'nin ilk dönemi (750-860), ilim, kültür, sanat ve kurumlaşma bakımından, İslâm kültür ve medeniyetinin hareketli ve verimli bir dönemini oluşturmaktadır. Bu döneme gelinceye kadarki süre içinde İslâmî ilimler yavaş yavaş gelişerek metodolojilerini oluşturmaya ve özgün eserlerini vermeye başlamıştır. Hz. Peygamber (s.a.) zamanından itibaren şifahî olarak nakledilen bilgiler, Emevîler zamanında tedvîn ve tasnif edilmeye başlanmıştır. Abbâsîler'in kurulduğu yıllarda ise, bu tedvîn ve tasnif çalışmaları nispeten tamamlanmış ve yazılı eserler meydana getirilmeye başlanmıştır. Devam eden bu çalışmaların sonunda dinî ilimlerin bütün alanlarında, bugünkü ilk kaynaklarımızı oluşturan eserler vücûda getirilmiştir.

İlim ve kültür tarihimizin bu döneminde siyasette, Ebu Ca'fer el-Mansûr, Hârûn er-Reşîd, Me'mûn; şiirde, Ebû Atâhiyye (ö. 211/826) ve Ebû Nuvâs (ö. 198/813); lügatte, Halil b. Ahmed (ö. 175/791) ve Ferrâ (ö. 208/924); nesirde, Câhız (ö. 255/869) ve İbn Kuteybe (ö. 276/889); tefsirde, Kisâî (ö. 186/802) ve Zeccâc; hadiste, İmam Mâlik (ö. 182/798), Buhârî

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

(ö. 256/870); fıkıhta, İmâm-ı A'zam (ö. 150/767), İmam Şâfiî (ö. 204/819), İmâm-ı Yûsuf (ö.182/798); kelâmda, Huzeyl Allâf (ö. 237/851), İbrâhim Nazzâm (ö. 239/847), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855); tasavvufta, Ma'rûf Kerhî (ö. 201/816), Hâris el-Muhâsıbî (ö. 243/857), Zünnûn Mısrî (ö. 245/859); tarihte, Vâkıdî (ö. 207/822), İbn Sâ'd (ö. 230/844), İbn Hişâm (ö. 218/833) ve Belâzûrî (ö. 279/892) gibi âlimler yetişmiştir. Bunlar ve daha ismini saymadığımız birçok âlimin, İslâmî ilimlerin farklı alanlarının bugün dâhi ilk temsilcileri sayılan otoritelerinin aynı dönemde yetişmiş olmaları, bu tarihi kesitin, İslam bilim tarihi bakımından "*kurucu klasikler*" devrini oluşturmaktadır.[1]

Hz. Peygamber (a.s.)'ın, âlim sahabilerden seçip, görevli olarak gönderdiği sahabiler, fetihler devrinde yeni fethedilen şehirlere giderek bu şehirlerin mescidlerinde ders halkaları oluşturdular. Mescidlerde sahabiler ile başlatılan bu hareket, İslâm tarihinin ilk yüzyılı içinde câminin ilmî ve kültürel bakımdan bir merkez olarak kullanılmasına yol açmıştır. Hicrî III. yüzyıla gelindiğinde câmi, Müslümanların düşüncelerini tartıştıkları, âlimlerin etraflarında oluşan genç talebelere ilimlerini öğrettikleri bir kurum hâline gelmiştir. Bu çalışmalar sonuçta fıkıh, kelâm, tefsir, hadis, siyer alanlarında çok sayıda kitabın yazılmasına imkân hazırlamıştır. İslâm toplumunda henüz ilmî ve kültürel kurumların oluşmadığı bu dönemde, isimlerinden bahsettiğimiz âlimlerin yetişmesi, İslâmî ilimlerin gelişmesi ve çok sayıda eserin bu zaman diliminde yazılarak ilk te'lif hareketini başlatması, bütün bu çalışmaların câmilerde gelişmiş olması, câminin ilim ve kültür tarihimizin ilk döneminde yüklendiği misyonu göstermesi açısından dikkat çekici bulunmaktadır.[2]

---

1. Hadr Ahmed Attallah, *Beytü'l-Hikme fî Asri'l-Abbâsiyyîn*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire (t.y.) s. 41.
2. Câmilerdeki eğitim-öğretim faaliyetleri için Bkz. Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Çev: Ali Yardım, Damla Yay., İstanbul, 1983, s. 95-107; Hişam Naşabî, "Eğitim Kurumları", Çev: Elif Topçugil, *İslâm Şehri*, Editör: R. B. Serjeant, Ağaç Yay., İstanbul, 1992, s. 95 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Câmilerle birlikte, kitapçı dükkânlarında ve âlimlerin kendi evlerinde yapılan ilmî sohbetler de, İslâm kültür tarihinin "*Altın Çağı*" dediğimiz dönem öncesinde, ilmin yayıldığı yerler durumundaydı. Buradaki ilmî çalışmalar neticesinde, dinî düşünce sistemleşmiş, İslâmî ilimlerin usûlleri (metodolojisi) tamamlanma noktasına gelmişti.[3] Daha çok doğal bir seyir içinde gelişen bu çalışmalar, Abbâsîlerin iktidara gelişi ile halifeler tarafından desteklenmiş ve bundan sonra da daha da gelişerek sistemleşmişlerdir. Mesela; Hârûn Reşîd, ilmî çalışmaları daha da geliştirmek için devletin bütün imkânlarını seferber etmiştir. Hattâ emirlerine, valilerine ve komutanlarına şöyle bir emirnâme de göndermiştir:

> "İlim meclislerine devam eden ve edebiyatta üstad olanlara 1000 dinar, hadis râvilerine, Kur'ân hâfızlarına, fakihlere dört bin dinar veriniz. Bunu da bir imtihan neticesinde yapınız."[4]

Müslümanların yaşadığı önemli şehirlerde bu çalışmalar yapılırken, fetihler neticesi Müslümanların eline geçen, eski medeniyet ve kültür merkezlerinin durumuna da kısaca değinmek gerekmektedir. Çünkü bu dönemde Müslümanlar, söz konusu kadîm kültür merkezleriyle yeni yeni temas kurmaya başlamışlardır.

Bu dönemde, Yukarı Mezopotamya bölgesinde 50'ye yakın medresede Yunan ilmi öğretiliyordu.[5] Bunların başlıcaları; İskenderiye, Antakya, Nusaybin, Ruha, Kinnesrin, Cundişâpûr, Harrân medreseleridir. Bunların örgün bir şekilde çalışıp çalışmadıklarını kesin olarak bilemiyoruz; ancak Müslümanlar bu medreseler vâsıtasıyla, Mezopotamya, Asur-Bâbil, Hint, Mısır, Fenike, Yunan, Roma, İran ve Yunan medeniyetlerinin oluşturduk-

---

3. H. Naşabî, "Eğitim Kurumları," s. 95.
4. Remziye Muhammed, "Beytü'l-Hikmetü'l-Bağdâdî ve Eseruhâ fî Hareketi'l-İlmiyye", Müerrihu'l-A'râb, Bağdat 1980, Sy: 14, s. 318, 319.
5. Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Kütübü'l-Arabiyye, X. Baskı, Beyrut, t.y., c. II, s. 60.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ları ilmî ve kültürel mirasa ulaşabilmişlerdir.[6] Bu mirasın yazılı dili çoğunlukla Yunanca ve Süryânîce idi. Ayrıca, Pehlevîce, Nebâtîce ve Sanskrit edebiyatının yazılı metinleri de bulunuyordu.[7]

Bu merkezlerden şüphesiz en önemlisi, kökeni Makedonyalı İskender'e (M.Ö. 356-323) dayanan ve Batlamyus hânedanı zamanında, Doğu'da kurulan bir dizi kütüphâne zincirinin en önemli halkasını oluşturan İskenderiye Kütüphânesi'dir.[8] Burası daha sonra İskenderiye'nin Müslümanlar tarafından fethedildiği sırada, Hz. Ömer'in emriyle yaktırıldığı gibi asılsız bir şaibeye de konu olacaktır.[9] İskenderiye, İskender doğuya geçtikten sonra, Akdeniz çevresindeki fikir grupları ile Yunan düşüncesinin karşılaşması sonucu doğan "Helenizm"in en önemli merkezi durumundaydı.[10] Burada Doğu düşüncesi, Yunan felsefesi ile sistemleşirken, Yunan felsefesi de Doğu irfanıyla aydınlanmış, böylece de birçok irfânî tasavvur, felsefe içinde yer almıştır. Neo-Platonizm ve Gnostisizm gibi felsefî ve irfânî sistemler bu terkibin sonuçlarıdırlar.[11]

Burada, kemâlâta eren sûfîler ile ilmî araştırma yapan bilginler, eski Yunan filozoflarının kitapları üzerinde şerhler yapmışlardı. M.S. IV. yüzyıldan itibaren bu çalışmaların birçoğu Sür-

---

6. Philip Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev: Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1989, c. I, s. 267.
7. De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Çev: Yaşar Kutluay-H. Gazi Yurdaydın, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1971., s. 16 vd.
8. Gregory Ebu'l-Ferec, *Târîhu Ebu'l-Ferec*, Çev: Ömer Rıza Doğrul, T.T.K. Yay., Ankara, 1945, c. I, s. 116-118.
9. Hz. Ömer'in İskenderiye Kütüphânesi'ni yaktırdığı iddiasının asılsızlığı ile ilgili olarak, Bkz. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Editör: H. Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul, 1986, c. II, s. 100-105; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Çev: Komisyon, Kayıhan Yay., İstanbul, 1985, c. I, s. 309-315; Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Remzi Kitabevi, (5. baskı), İstanbul 1980, s. 74-75.
10. Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Çev: Ahmed Serdaroğlu, Kılıç Kitabevi, İstanbul, 1976, s. 32.
11. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980, s. 93, 94.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yânîceye çevrilmeye başlanmıştı.[12] Plotinus'un ölümünden (M.S. 269) sonra burası ilmî araştırmalardan uzaklaşarak, Yunan halk inançlarını güçlendirmeye yönelmişti.[13] Giderek ilim ve felsefeden uzaklaşan İskenderiye medresesi, Proclus döneminden sonra, yalnızca Yunan kitaplarını açıklayan bir yer durumuna gelmişti.[14]

İbn Nedîm, İskenderiye mektebinin son üstadlarının isimlerini ve eserlerini kitabında zikreder. Bunlar arasında Savferestes (Theophrastos), Proclus, İskenderi'l-Afrodisî, Porfiryus (ö. M.S. 304), Samistus, Plutarkos (M.S. 125), Emkidores, Yahyâ en-Nahvî gibi isimler bulunmaktadır.[15] Bunlardan Yahyâ en-Nahvî'nin, Müslümanların İskenderiye'yi fethettikleri zaman hâlâ hayatta olduğunu öğrenmekteyiz.[16] Kaynaklarımız, Helenizm döneminde ve daha sonra burada yazılan külliyata genel olarak; "Cevâmi'u'l-İskenderiyyûn" demektedirler. İskenderiye'nin ilmî ve felsefî önemini yitirmesinden sonra dağılan âlimlerin ilk durağı Antakya medresesi olmuştur.[17]

Antakya; Hristiyanlık'ın ilk dönemlerinde, Yunan ilminin öğretildiği bir şehirdir. İskenderiye'nin Antakya'ya taşınmasından çok önce, M. 270 yılında Antakya'da Malchion tarafından bir okul kurulmuştur.[18] Önceleri bu okul; ilmî, tarihî ve etimolojik açıklamalara dayanarak İskenderiye medresesinin sembolik açıklamalarına karşı koyuyordu.[19] Fakat İskenderiyeli âlimlerin buraya gelmesi ile bu medrese İskenderiye'nin bir devamı hali-

12. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 60.
13. Muhammed el-Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlâhi Yönü*, Çev: Sabri Hizmetli, Fecr yay., Ankara, 1993, s. 164.
14. M. Behiy, aynı yer.
15. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 306, vd.
16. Bkz. İbn Nedîm, a.g.e., s. 315.
17. İskenderiye'nin zayıflaması ve nakli için Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Vakit Matbaası, İstanbul, 1935, s. 71 vd.
18. D. L. O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 16.
19. Y. Kumeyr, *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, Çev: Fahrettin Olguner, Dergâh Yay., II. Baskı, İstanbul, 1992, s. 129.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rahtey.org

ne geldi ki, Antakya'nın asıl düşünce bakımından önemli olduğu dönem de bu dönemdir. Esasen, Antakya medresesi içinde ders okutulan bir yer değildir. Burası, kitapları ile fikirlerini ve dinlerinin akîdelerini yayan ve bunları felsefî deliller ile savunan bir Hristiyan bilginler topluluğudur.[20] Çalışmalarının amacı, İskenderiye'nin son zamanlarında olduğu gibi felsefe ile Hristiyanlığın arasını uzlaştırmaktır.[21]

Araplar tarafından "Uskul"[22] diye bilinen Antakya medresesinin bizi ilgilendiren yönü, Yâkûbîlik'in önde gelen ismi, İstefan b. Basdille, Aristo şârihi ve Süryânî müellifi Probus ve İslâm'dan sonra Ya'kûb er-Rehâvî (ö. 90/708) kanalıyla, Yunan düşüncesinin bir taşıyıcısı olmasıdır.[23] Daha sonra burası, Nastûrî mezhebinin güçlenmesinden sonra, hocalarının çoğunun Urfa'ya göç etmesiyle önemini yitirmiştir.

Antakya'dan göç eden bilginler ve Hristiyan Roma'dan afaroz edilen Nastûrîler, halkı Makedon, Ermeni ve Araplardan oluşan[24] Harrân Sâbiîleriyle Harrân şehrinde birleşince, burada ilmî ve felsefî gelişim için müsait bir ortam oluşmuştur.[25] Harrânlıların bu kozmopolit yapıları, inançlarına da yansımış; Yunan paganizmi, Sümer-Asur astrolojisi, Zerdüştlük, Yeni Eflatunculuk ve kendilerini Hermes'in torunu görmeleri sebebi ile nübüvvet inancına da dayandırdıkları akîdeleri,[26] tarih boyunca siyasî otoriteler karşısında sürekli problem olmuştur.[27]

---

20. Y. Kumeyr, aynı yer.
21. M. Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, s. 173.
22. Uskul, öğretim meclisi anlamına gelir.
23. M. Behiy, a.g.e., s. 174; Y. Kumeyr, a.g.e., s. 129.
24. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 257-258; H. Z. Ülken, a.g.e., s. 94-95.
25. D. L. O'leary, a.g.e., s. 28.
26. T. J. De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, Çev: Yaşar Kutlay, Ballanoğlu Matbaası, Ankara, 1960, s. 13; A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 257.
27. Bunlar Kur'ân'da geçen Bâbil Sâbiîleri olmayıp, Halife Me'mûn'un Rum seferi sırasında, bu acayip kıyafetli insanları bir dini seçmek mecburiyetinde bırakınca kendilerini böyle tanıtmışlardır. Bkz. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 385; P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 3, 72.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Konumuz açısından Harrânlıların önemi, Beytü'l-Hikme'nin kurulduğu dönemde gerek Yunan, gerekse Mezopotamya ilim ve düşüncesinin önemli bir taşıyıcısı durumunda olmalarıydı.[28] Beytü'l-Hikme kurulduktan sonra buradan gelen Sâbit b. Kurrâ, Sinan b. Sâbit, İbrâhim b. Sinan gibi bilginler gerek tercüme, gerekse ilmî çalışmalarıyla Beytü'l-Hikme'deki çalışmalara önemli katkılarda bulunmuşlardır.[29]

Bunların Bağdat'taki ilmî hayata katılışı iki şekilde olmuştur; Birincisi, Sâbîîlerin Bağdat'a gelmesiyle;[30] İkincisi ise, Moğol istilâsına kadar devam eden bu mektebe Müslümanların giderek, Yunan ilmini öğrenmesiyle olmuştur. Meselâ, Fârâbî'nin buraya giderek Matta b. Yûnus (ö. 329/940)'tan felsefe ve mantık öğrendiği bilinmektedir.[31] Öte yandan Harrân'ın yakınında Nusaybin ve Edessa şehirleri, bu dönemin önemli kültür merkezlerini oluşturmaktaydı. Buradaki mektepler, Bağdat kurulmadan çok önceleri, Yunan ilminin İran'a taşınmasında da önemli bir rol oynamışlardır.

Bugünkü İran sınırları içerisinde bulunan, I. Şapur (241-272) zamanında kurulan ve Rum esirlerin yerleştirildiği Cundişâpûr şehri,[32] Justian'ın Atina ve Küçük Asya'daki okulları kapatması üzerine, buradan kovulan filozof ve bilginler Cundişâpûr'a gitmişlerdi. Bu sayede, Cundişâpûr medresesi, Zerdüştî bir okul olarak ortaya çıkmıştır.[33] Burada Yunanca ve Süryânîcenin yanında, Pehlevîce ve Sanskritçe ile İran ve Hint düşüncesi de öğretiliyordu.[34]

Cundişâpûr'daki tıp ve astronomi çalışmaları, V. yüzyılda Enûşirvan (531-579)'ın Nastûrî ve Ya'kûbî bilginleri davetiyle

28. Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'da Düşünce ve Hayat*, Çev: Fatih Tatlıoğlu, İnsan Yay., İstanbul, 1988, s. 28.
29. A. Emîn, a.g.e., c. I, s. 258, H. Z. Ülken, a.g.e., s. 94, 95.
30. M. Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, s. 173.
31. H. Z. Ülken, a.g.e., s. 79, 80.
32. S. H. Nasr, a.g.e., s. 82.
33. D. L. O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 34.
34. A. Emîn, a.g.e., c. I, s. 255.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

canlı bir devir yaşadı. VII. yüzyılda Yunan, Hint ve İran bilimlerinin hepsini toplayarak, zamanın önemli bir ilim merkezi haline geldi.[35] Böylece Cundişâpûr, insanlığın ilmî mirasına kendi tecrübelerini de ekleyerek üstün bir seviye kazandı.[36]

Gerek İslâm öncesi, gerekse İslâm fütuhatı esnasında hâlâ canlılığını sürdüren Cundişâpûr, zamanın önde gelen birçok tabibinin yetişmesine beşiklik etmiştir. Zaten, klasik kaynaklarda Cundişâpûr Okulu, daha çok tıp yönü ve tabipleri ile bilinmektedir. Mesela; bu okulda yetişen ve Arabistan'da meşhur olmuş ve hattâ Hz. Peygamber ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı tedavi ettiği rivâyet edilen Hâris b. Kelede es-Sekâfî bu tabiplerden biridir.[37]

Cundişâpûr'a Hintli birçok âlimin gelerek, Hint kültürü ile ilgili kitapları Farsçaya tercüme ettikleri, bu şekilde Hint düşüncesini buraya taşıdıkları biliniyor. Bunlardan kaynaklara ismi geçen tabip Berzûye ve Sencehl tespit edebildiğimiz isimlerdir. Bunların kitapları daha sonra Beytü'l-Hikme'de Arapçaya tercüme edilmiştir.[38] Bu şekilde Cundişâpûr, Hint düşüncesinin de İslâm dünyasına ulaşmasına yardımcı olmuştur.

Cundişâpûr, 738'de Müslümanlar tarafından fethedildiğinde, hâlâ tedrisini sürdürüyordu. Bundan kısa bir zaman sonra, Halife Mansûr'un yakalandığı mide hastalığını tedavi etmesi için getirtilen (765) Curcis b. Cebrâil Buhtîşû vâsıtasıyla ilk temas kurulur. Onu, talebeleri izleyerek, Bağdat'ta önemli bir yer elde ederler.[39] Daha sonraki tarihlerde buradan gelen Buhtîşû ailesine mensup tabipler ve Cundişâpûr'dan gelen diğer bilginler, saray-

35. H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 69, 70; S. H. Nasr, *İslâm'da Düşünce ve Hayat*, s. 82.
36. Y. Kumeyr, *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, s. 124.
37. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 161-162; Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul, 1990, c. II, s. 802.
38. Bkz. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 413-474.
39. Buhtîşûların Bağdat'a gelişi ve daha sonraki hizmetleri konusu ile ilgili olarak bkz. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 183, vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

larda halifelere özel tabiplik yapmışlardır. Bunun yanında Beytü'l-Hikme'deki faaliyet içinde de yer alarak, tercüme ve te'lif çalışmasında bulunmuşlardır.

Buradaki yazılı metinlerin dili çoğunlukla Süryânîce idi.[40]

Kısaca tanıtmaya çalıştığımız bu mekteplerde, Hristiyan taassubundan kaçmış, yüksek felsefî kültüre mâlik, hür fikirli üstadların gözetiminde devam eden ilmî faaliyet,[41] VII. ve VIII. yüzyılda adeta bir Rönesans hazırlığı içinde, çalışmalarını sadece Hristiyan öğretileriyle sınırlı tutmayıp Aristo, Eflatun, Hipokrat, Öklid vb... Yunan tabiat bilimcilerinin ve filozoflarının kitaplarını da tercüme ve şerh ediyorlardı.[42] Ancak bu çalışmalar, daha çok eskinin daha iyi anlaşılması hedefine yönelik olduğundan, orijinal ürünler verme şansı görünmüyordu. Bunun için başka bir kültür ortamına taşınarak, sanki yeniden ele alınmayı bekliyordu.

İslâm medeniyetinin kültürel mânâda diyalog kurduğu büyük medeniyetlerden birisi de Hint medeniyetidir. Ancak Hindistan ile erken dönemlerde kurulan ilişkiler yeterince bilinmemektedir. 712 yılında fethedilen Sind eyaleti ve buranın başkenti olan "Mansûra" ile "Beyleman" şehirleri, Müslüman-Hint münasebetlerinde çok etkili olmalıdır. Fakat bu konuda elimizde herhangi bir veri bulunmamaktadır. Hint düşüncesine ait kitapların bir kısmı Cundişâpûr'daki Farsça çevirileri ile Bağdat'a ulaşırken, bir kısmı da Mansûr ve Hârûn Reşîd döneminde, Sind eyaletinden gelen heyetlerin içindeki bilginler vâsıtasıyla olmuştur.[43] Bütün bunlara rağmen Hint düşüncesini, İslâm dünyası büyük oranda Bîrûnî'nin (ö. 443/1051) çalışmaları vâsıtasıyla tanıyabilmiştir.

Böylece, kudretli bir siyasî iktidarın gölgesinde, câmilerdeki ilmî çalışmalar tekâmül etmiş, Müslümanların artık kendi toprakları üzerinde bulunan, o zamana kadar insanoğlunun geliş-

40. Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umumî*, c. V. s. 144.
41. T. J. De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, s. 13, 66.
42. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 60.
43. W. Barthold-Mehmet Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, T.T.K. Yay., III. Baskı, Ankara, 1973, s. 32.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

tirdiği birçok ilmî ve felsefî geleneği tanıma ve alma zamanı gelmişti. Zaten topraklarının sınırları içinde bulunan kadîm hikmet ve bilim, Müslümanların elinde kaçınılmaz bir olgu olarak bulunmaktaydı. Bu sebeple Abbâsîler, Cundişâpûr ve İskenderiye mekteplerinin bir benzeri olarak *Beytü'l-Hikme*'yi kurmuşlardır.

BEYTÜ'L-HİKME'NİN KURULUŞUNU HAZIRLAYAN SEBEPLER

Her tarihî olayın, birtakım sebeplerin sonucu olarak ortaya çıktığı bilinmektedir. Çünkü hiçbir olay kendiliğinden oluşmamakta, onun oluşumunu hazırlayan ve oluşmasına sebep olan siyasî, sosyal, kültürel, coğrafî vb. birçok sebep etkili olmaktadır. Bundan dolayı tarihçi, konusunu teşkil eden olay ve olguların arkasında yatan unsurları ortaya koymak durumundadır. Böylece de, olay ve olguların tanımlanması, tarihî misyonunun ve değerinin ortaya konması kolay olacaktır. Bu bakımdan tarih felsefesinin cevap aradığı önemli sorulardan birisi de "Niçin olmuştur?" sorusudur. Bunun için Edward Hallet Carr[44], "Tarih incelemesi, nedenlerin incelemesidir. Tarihçi, cevap bulmayı umduğu sürece 'Niçin' sorusunun cevabını arar" demektedir.

Ancak, bir toplumu sadece siyasal veya ekonomik etkinlikleriyle değerlendiremeyiz; bunlar insan toplumunda meydana gelen umumî gelişmeleri yeterince anlamamıza yardım edemezler; onu anlamak, toplumda var olan ve onun gelişimini belirleyen bütün yönlerinin karşılıklı etkileşimini ve bağlantılarını kurmakla mümkündür. Çünkü sosyal realite, fizikî realitenin tam aksine pek çok sebebin sonucu olarak ortaya çıkar. Bu sebeplerden bazıları, belirli tarihî devirlerde daha ön planda ve daha belirleyici roller oynarken, daha sonraki bir devirde, ikinci veya üçüncü plana düşebilir. Sosyal hayatın bu girift yapısından dolayı, tarih araştırmaları, tarihe yön veren bütün unsurları hesaba kata-

44. E. H. Carr, *Tarih Nedir*, s. 103-104.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

rak, olayları bütüncül bir tarzda ele almayı gerekli kılmaktadır. Hele tevhîd inancı ile hayatın bütün unsurları daha güçlü bir şekilde birbirine bağlandığı İslâm toplumlarının tarihi söz konusu olunca, olayları bütüncül tarzda ele almanın gerekliliği bir kat daha artmaktadır.

Beytü'l-Hikme'nin kuruluş sebeplerini incelerken de, olay, bu tarzda ele alarak, hicrî II. yüzyıldaki İslâm toplumunda hareket halinde bulunan bütün dinamikleri incelemek ve kendi aralarındaki etkileşimi ortaya koymak ve bunların arasında başrolü oynayan unsuru açıklamak gerekmektedir.

Şimdi, Beytü'l-Hikme'nin kuruluşunu hazırlayan muhtemel sebeplere maddeler halinde kısaca değinelim:

1) Beytü'l-Hikme'nin kurulmasında, daha önceki başlık altında tanıttığımız, Yukarı Mezopotamya bölgesinde yayılmış durumda olan, Mısır İskenderiye'sinden, İran Cundişâpûr'una kadar uzanan bölgedeki mekteplerin, Müslümanlar tarafından ele geçirilmesi ve zamanla Müslümanların bu kültür merkezleriyle diyaloğa geçmesinin etkili olduğu söylenebilir. Beraberlerinde dinlerinden başka ne bir öğretim geleneği, ne de bir kültür mirası getirmeyen Müslümanları, Beytü'l-Hikme'de yapılan tercümeler, Mezopotamya, Asur-Bâbil, Yunan zamanlarına kadar uzanan, kadîm kültürlerin ve medeniyetlerin problemleri ile karşı karşıya getirmiştir. Fetihlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu durum karşısında Müslümanlar, fetihlerin yavaşlamasıyla ve kurumların da oluşmaya başlamasıyla doğal olarak fethettikleri coğrafyadaki eski kültür ve medeniyetlere ait düşünce ve eğilimleri öğrenmeye koyulmuşlardır. Bu bağlamda eski kültür ve medeniyetleri öğrenebilmenin önemli bir yolu olarak da *tercüme faaliyetleri* gerekli olmuştur.

Emevîlerin ilk zamanlarında Hâlid b. Yezîd (ö. 85/704) ile başlayan, çoğunlukla bireysel ilgi veya aristokratik bir merak ile devam eden tercüme faaliyeti, Abbâsîler zamanına kadar dağınık bir şekilde devam etmiştir. Abbâsîlerin kuruluşu ile daha sonra sayacağımız sebeplerinde mevcudiyeti sonucu, daha önce de-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

vam eden tercüme faaliyeti Beytü'l-Hikme ile kurumlaşmıştır.[45] Dolayısıyla bu durum, Yakın Şark'ta yayılmış bir vaziyette bulunan kültür merkezlerine karşı Müslümanların gösterdiği alakanın bir sonucudur diyebiliriz.[46]

2) Medeniyetlerin gelişmesi beraberinde, birçok problemi de getirmektedir. Çünkü, medeniyetler geliştikçe, problemlerin de kompleks hale gelmesi ve bunların çözümü için de ilmî çareler gerektirmesi kaçınılmazdır. Bundan dolayı, tarihte hiçbir medeniyetin ilme dayanmadan yükseldiği ve devam ettiğini söylemek mümkün görünmemektedir.

İslâm, Arap Yarımadası'nda, sade ve basit bir hayat içinde doğmuş ve yarımada sınırları içinde kalındığı müddetçe, medenî hayatla ilgili fazla bir problemleri olmamıştır. Ancak, fetihler ile dışa açılıp, değişik halkların Müslümanların yönetimi altına girmesi, başta fethedilen toprakların idaresi olmak üzere, daha düzenli bir devlet organizesinin kurulması zarûret haline gelmiştir. Bu durum, Emevîler döneminde (661-750) daha çok, iktidarın politik anlayışının da bir gereği olarak, geleneksel Arap anlayışına göre yapılan düzenlemeler ile giderilmeye çalışılmıştır.[47] Bu durumun biraz da, Arabistan'dan yeni çıkan Müslüman Arapların, farklı kültürler karşısındaki kısmî çekimserliğiyle de yakından alakalı olduğu söylenebilir.

Abbâsîler zamanında gerek medenî hayatın yükselmesi, gerekse Müslümanların Arap olmayan unsurlarla iç içe yaşamaya başlamaları sonucu, problemlere yenileri eklenmiştir. Yabancı unsurların devlete yaklaştığı bu dönemde, devlet organizesinin ve sosyal hayatın problemlerinin ilmî usullere göre çözümlenmesi için, onlardan istifâde etme yoluna gidilmiştir. mali hesaplar, arâzî ölçümleri, şehir planlamaları gibi gündelik problemleri çözmek için tıp, matematik, astronomi gibi ilimlere ihtiyaç duyulmuştur. Müs-

45. Krş, Fahrettin Olguner, *Fârâbî*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1993, s. 36.
46. H. Z. Ülken, a.g.e., s. 64; Ayrıca Bkz. R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 343.
47. A. Emîn, *Duhâ'l-İslâm*, c. I, s. 265.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

lümanlar da böylece bu ilimleri öğrenmeye başlamışlardır.[48] Bütün bunlardan dolayı Beytü'l-Hikme'nin kurulması, İslam toplumun karşılaştığı gündelik problemlerini çözme arayışı içinde karşılaştıkları daha gelişmiş tecrübelerin tercüme ihtiyacından doğmuştur. Tercüme edilen eserler ile tercüme hikayelerinde ya da mütercimlerin önsözlerinde açıkça görmek mümkündür. İlk tercüme edilen eserlerin, astronomi, tıp, matematik gibi gündelik ihtiyaçlar ile doğrudan ilişkili olan bilim dalları ile ilgili olması tesadüfî sayılamaz.[49] Halife Mansûr'un, Batlamyus'un *Mecistî* adlı eserini tercüme ettirmesi, Hârûn Reşîd zamanında tıp ile ilgili çalışmaların yapılması, Me'mûn'un, Muhammed b. Mûsa el-Hârezmî'yi, ticarî hesaplarda, arâzî ölçümlerinde, miras taksiminde, suların yükselmesinin ölçümünde kullanılacak hesapları kolaylaştırmak için bir hesap geliştirmesini istemesi de bu durumu teyit etmektedir.

3) Arnold Toynbee'nin de önemle üzerinde durduğu gibi,[50] tarihin önemli dönüm noktaları, medeniyetlerin veya halkların karşılaşmasıyla, birbirlerine meydan okumaları sonucu oluşmuştur. Bütün karşılaşmaların neticesinde yeni düşünce ekolleri, ilmî teoriler, sosyal ve siyasal yapılanmalar meydana gelmiştir. Bu etkileşim, sözlü transferlerin yanında, daha çok kurulan mekteplerde yapılan tercümeler vâsıtasıyla gerçekleşmiştir. Meselâ; Yunan-Doğu karşılaşması, İskenderiye; Yunan-İran karşılaşması, Cundişâpûr; İslâm-Batı karşılaşması, Sicilya ve İspanya tercüme büroları; Batı-Osmanlı karşılaşması Encümen-i Dâniş... gibi kurumlarda gerçekleştirilen tercüme, te'lif ve şerh çalışmaları vâsıtasıyla tahakkuk etmiştir.[51]

Müslümanların M. VII. yüzyıldan itibaren, karşılaştıkları din, mezhep ve fikir gruplarıyla aralarında yoğun tartışma-

48. A. Emîn, aynı yer.
49. İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 183, 473; İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 304, 333, 408; Ayrıca Bkz., A. Emîn, a.g.e., c. I., s. 267.
50. Arnold Toynbee, *Tarih Bilinci*, Çev: Murat Belge, Betaş Yay., İstanbul, 1978, c. I, s. 104-119.
51. Medeniyetler arası ilişki için Bkz., H. Z. Ülken, a.g.e., s. 19, 24, 30, 238 vd, 357 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lar meydana gelmiştir.[52] Emevîler döneminde özellikle Şam'daki tartışmalar neticesinde, Müslümanlar arasında ilk yabancı kültür unsurlarının izleri görülmeye başlanmıştır.[53] Abbâsîlerin iktidara gelişiyle birlikte tam bir fikir hürriyeti içinde, iyi eğitim görmüş, Yunan felsefesinden, Hint tıbbından, Bâbil astrolojisinden, Aristo mantığından bahseden papazlar ve sosyal statü peşinde koşan çevirmenler ile Müslüman âlimler arasında Bağdat, Kûfe, Şam, Basra'da herkesin önünde daha çok ilahiyat konuları tartışılmaya başlanmıştır.[54] Bu tartışmalar neticesinde Müslümanlar, kendilerini savunmak için hasımlarının kullandığı mantık ve felsefe silahını kullanmak durumunda kalmışlardır. Tabii ki Şamlı John (Yuhanna ed-Dımeşkî) gibi birine ancak benzer bir silah ile karşı konabilirdi. Bu yüzden Müslümanlar, sistemli bir şekilde Yunan mantığını, felsefesini ve bilimini kullanmak durumunda kalmışlardır.[55] Bunun için de, tarih boyunca İskenderiye, Cundişâpûr medreselerinin gördüğü gibi aynı misyona sahip olabilecek bir mektep de Bağdat'ta *Beytü'l-Hikme* ismiyle kurularak, kadîm ilim ve düşünce mirasının Müslümanlara aktarılması hedeflenmiştir.

Beytü'l-Hikme'nin kuruluş sebepleri arasında, Mu'tezile mezhebinin önemli bir faktör olması da, bu kurumun, yabancı kültürlerin meydan okumaları sonucu kurulduğunun bir başka göstergesidir. Şöyle ki, ilk Mu'tezilî âlimlerinin, yabancı hücumlara karşı savunma geliştirdikleri bilinen bir gerçektir. Hattâ bu durum, onların kullandıkları metodlarda da, açıkça görülmektedir.[56] Manihesitlerine ve Deistlerin iddialarına ve hücum-

52. Ali Bulaç, *İslâm Düşüncesinde Din Felsefe, Akıl-Vahiy İlişkisi*, Beyan Yay., İstanbul, 1994, s. 35.
53. Bekir Karlığa, "İslâm Düşüncesinin Doğuşunu Etkileyen Nedenler", M.Ü.İ.F. Dergisi, sy. 3, İstanbul, 1985, s. 194-199.
54. A. Bulaç, a.g.e., s. 35.
55. S.H. Nasr, *İslâm'da Düşünce ve Hayat*, s. 85; A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 266.
56. Bkz. Mâcid Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, Çev: Kasım Turhan, İklim Yay., İstanbul, 1992, s. 3; A. Emîn, a.g.e., c. III, s. 1 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantay.org

larına karşı, Mutezile kelamcıları Sokrat ve Aristo felsefesine dayanma ihtiycı hissettiler. Manihesitler ile dini ve felsefi polemiklerin kızıştığı ve İslam toplumu için ciddi bir tehlike haline geldiği(Zenadika problemi) Mehdi döneminde (775-785) Aristo'nun tartışma usullerini ele alan mantık kitaplarının ve Poetika'sının devlet desteği ile tercüme ettirilmiş olması anlamlıdır. Müslümaların kelamcıların bu savunma ihtiyacı, ünlü Mu'tezilî âlimleri olan Yahyâ b. Mubârek, Sumâme b. Eşras ve İbrâhim en-Nazzâm'ın etkisiyle Mu'tezilî olan ve bu mezhebi devlet politikası haline getiren Me'mûn'un, Beytü'l-Hikme üzerinde daha ehemmiyetle durması, bu açıdan daha özel bir mânâ ifâde eder.[57] Me'mûn'un rasyonalist yönelimlerindeki ısrarı onu, kendi tutumunu haklı çıkaracak her yola başvurmaya itmiştir. Nitekim onun, Beytü'l-Hikme'nin geliştirilmesinde gösterdiği gayretini çoğu kereler, Mu'tezilî eğilimlere sahip olan yapısının belirleyiciliğine bağlamak mümkün olmaktadır.

Ancak şunu da teslim etmek zorundayız ki, genellikle kadîm kültür mirası diye adlandırılan tarihsel ve kültürel malzemelerin İslâm dünyasına aktarılışında Mu'tezilî temayüllerin kurumsallaşmış vechesi olarak tebârüz eden Beytü'l-Hikme, çoğu kereler Mu'tezile'nin bir mekezi görünümüne girmekten kendini kurtaramamıştır.

4) Beytü'l-Hikme'nin kuruluşunda ilk Abbâsî halifelerinin -Mansûr, Hârûn Reşîd ve Me'mûn'un- gayretleri ve teşvikleri de önemli bir unsur olmuştur. Tercüme faaliyetlerini ve aklî ve tabii ilimler alanındaki çalışmaları Beytü'l-Hikme ile sınırlı tutmak elbette bir yanılgı olur. Bu ve benzeri çalışmalar önceleri başlamasına karşın, Abbâsî dönemi halifelerinden önceki halifelerin desteğini sağlayamamış olması, daha önceleri başlayan tercüme ve ilim hareketinin kurumsallaşması için Beytü'l-Hikme'ye kadar beklemek gerekmiştir.[58]

---

57. M. Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, s. 185; M. Fahri, a.g.e., s. 3.
58. Bkz. Ahmed Ferid Rufâî; *Asru'l-Me'mûn*, Dâru'l Kutubu'l-Mısriyye, III. Baskı, Kahire, 1927, c. I, s. 379; P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 478;

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Halife Mansûr'un, devletin sınırları içinde bulunup, unutulmaya yüz tutmuş ilimlerin, korunabilmiş kitaplarını toplatması ve bu kitapların tercümesini emretmesi, âlimleri ve edipleri sarayında barındırarak, onlara cömertçe davranması, özellikle tıp, astronomi, mantık ve matematik ile ilgili çalışmaları teşvik etmesi büyük fikrî bir hareketi başlatmış, bu sayede onun zamanında (754-774) Beytü'l-Hikme'nin ilk nüvesi oluşturulmuştur.[59] Yine Halife Mansûr, Cundişâpûr medresesinin ünlü hocalarını Bağdat'a getirterek tıp ile ilgili çalışmalar yaptırmış, ayrıca sarayında Hintli, İranlı, Süryanî, Ermeni, Nastûrî vb. değişik milliyete mensup bilginleri de barındırmıştır.[60]

Hârûn Reşîd zamanıda (786-708) âlimleri himaye konusunda, İslâm tarihinin parlak dönemlerinden biridir. Sarayında, saatlerce süren ilmî tartışmalara, şarktan, garba, değişik din, milliyet ve mezhebe mensup edip, şâir, fakih, muhaddis, filozof, tabip, mantıkçı, astronom katılmaktaydı.[61] Meselâ şâir Kisâî, Edib Esmâî, dilci Ferrâ, tarihçi Ebû Ubeyd, fakih Ebû Yûsuf, tabip Yuhanna b. Mâseveyh ve Buhtîşûlar, gök bilimci Nevbahtîler, matematikçi Fezârî gibi bilginleri onun sarayında bir arada görmek mümkündür.[62]

Kendinden öncekilere ve hattâ emsallerine göre, ilmî ve kültürel hareketler karşısında yoğun bir ilgiye sahip olduğu görülen Halife Me'mûn,[63] zaman zaman ilmî tartışma platformlarını saraya çekmeyi başarmış, çoğu zaman kendini, tartışmaların ortasında bulmuş, hattâ onun kişisel ilgi ve desteği sayesinde Beytü'l-Hikme'nin parlak dönemlerini yaşadığından söz etmek bile âdet halini almıştır.[64]

M. Behiy, a.g.e., s. 185; A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 76-78.

59. H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 151.
60. Bkz. İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ'*, 183 vd.
61. A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 115-116.
62. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 187-188; H. A. Attallah, a.g.e., s. 153.
63. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 174, 339; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 189-190.
64. Muhammed Hudârî Bek, *Târîhu'l-Ümemi'l-İslâmiyye-Devletu'l-Abbâsiyye*, Mektebetu Ticariyyeti l-Kübrâ, Kahire, 1990, s. 206.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Abbâsîlerin bu ilk halifelerinin *bilge* kişilikleri, devletin kültür politikasını, ilmî değerleri korumak ve geliştirmeye yöneltmelerini de beraberinde getirmiştir.[65] Ayrıca Bağdat'a gelen bilginler de, ilmî kurumların kurulması konusunda halifeler üzerinde etkili olmuşlardır. Nitekim Yuhanna b. Mâseveyh'in Cundişâpûr medresesinin bir benzerini de Bağdat'a kurması için Hârûn Reşîd'i teşvik ettiklerini kaynaklar nakletmektedir.[66] Bu sebepten dolayıdır ki, Beytü'l-Hikme'nin kurulmasında, Sâsânî devlet geleneğindeki saray kütüphânelerinin, Abbâsî saraylarında da benzer şekilde görülmesi, Beytü'l-Hikme'nin kurulmasındaki Sâsânî geleneğinin etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

5) Beytü'l-Hikme'nin kurulmasında, Bağdat şehrinin coğrafi konumu ve Abbâsîlerin iktidara gelirken yabancıların desteğini alması sonucunda, yabancılarla, devletin birbirine yakınlaşmasının doğurduğu sonuçlar da etkili olmuştur.[67]

Bilindiği gibi Bağdat, İbrânîlerin merkezi *Ur,* Asurluların merkezi *Bâbil* ve Sâsânîlerin merkezi *Ktesifon* (Medâin) şehirlerinin bulunduğu havzada, tarihi yeniden diriltecilecek bir coğrafyada kurulmuştur. Kuruluşundan kısa bir zaman sonra, bu bölgede yaşayan Süryanîler, Kildânîler, Nebâtîler, Nastûrîler, Hîreliler, İranlılar ve Hintlilerden oluşan değişik etnik kökenden gelen bilginler, Bağdat'a gelerek ilmî ve kültürel ortamı zenginleştirmişlerdir.

Böylece Bağdat, kısa zamanda erişilmez bir ihtişama kavuşmuştur.[68] Bu halklardan birçok kimse, devletin önemli kademelerinde görev alarak, devam eden kültürel hareketi hızlandırmışlar ve kültür ve medeniyet bakımından köklü bir geleneğe sahip olan milletler, bu kervana katılmışlardır.

---

65. M. Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, s. 180.
66. Bkz. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 245.
67. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 174.
68. A. Emîn, a.g.e., c. I, s. 173.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ebû Seleme el-Hallâl,[69] Ebû Abdullah el-Saffâhîn Hâlid b. Bermek,[70]Mansûr'un; Ebû Eyyûb Merzubânî[71], Mehdî'nin; Ya'kûb b. Dâvûd[72] ve Ca'fer b. Bermek, Hârûn Reşîd'in; Fazl b. Nevbaht ve Hasan b. Sehl[73], Me'mûn'un vezirliğini yapmış yabancı milliyete mensup devlet adamlarıdır. Onlar bu görevleri sayesinde, kendi kültür geleneklerinin tanınmasında etkili olmuşlardır. Özellikle Bermekîlerin Hint ve İran kültürünü getirtmeleri için gösterdikleri çabalar ve devlet politikasını bu yöne kanalize etmeleri, bunların arasında en çok dikkat çekenlerdendir.

Vezirlerin yanlarında bulundurdukları kâtibler, gerek becerileri, gerekse kültürleri ile önemli hizmetler görüyorlardı. Birçok Farsça ve Süryânîce kitabın tercümesini yapan ve Fars kültürünün tanınmasında önemli bir yere sahip olan, Mansûr'un kâtibi Abdullah İbn Mukaffa' (ö. 757)[74] ve Me'mûn'un kâtibi Amr b. Mes'âde'yi[75] burada zikredebiliriz. Bunlar, daha önceleri Sâsânî devletinde memurluk yaptıklarından belli bir idare tecrübesine sahip bulunuyorlardı. İşte bu sebeple çok sayıda İranlı, Abbâsî devletinde, tecrübelerinden istifâde edilmek üzere memur olarak görevlendirilmiştir.

Bağdat'taki yabancı nüfuzu ve Abbâsîler'in devlet politikası olarak da yabancı unsurları desteklemeleri, ırkçılığı zayıflatmış,[76] ülkenin değişik yerlerindeki bilginlerin itibar görmesini, dolayısıyla Bağdat'a akın etmesini sağlamıştır. Zaten Müslümanların çoktan ilgisini çekmiş olan yabancı milletlerin sahip olduğu ilimlerin tercü-

---

69. Ebû Seleme el-Hallâl için bkz., Ebî Abdullah Muhammed b. Abdun Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ! ve'l-Küttâb*, Thk: Mustafa Saka-İbrâhim Ebyâr, Kâhire, 1980, s. 90.
70. Cehşiyârî, a.g.e., s. 89.
71. Cehşiyârî, a.g.e., s. 97, 98.
72. Cehşiyârî, a.g.e., s. 143.
73. Cehşiyârî, a.g.e., s. 306 vd.
74. Bkz. Cehşiyârî, a.g.e., s. 103-109.
75. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 168.
76. M. Behiy, a.g.e., s. 180.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mesi için de müsait bir ortam oluşmuştur.[77] Bu durum üzerine, saraydaki kâtiblerden, müstensihler; iki dili iyi bilen râhib ve bilginlerden, mütercimler; önde gelen bilginlerden, hâzinler tayin edilmek sûretiyle Beytü'l-Hikme kurulmuştur.[78] İlk mütercimlerin çoğunluğunun mevâlîden olmaları bu durumun açık bir göstergesidir.

6) Tarihçi, devamlı sûrette olayların arkasındaki umûmî şuuru yakalamak zorundadır. Onun öncelikli görevi bireyler değil, toplumun genelinin ortak kanaatini anlamaya çalışmaktır. Bu bakımdan, Beytü'l-Hikme'nin kuruluşuna tekaddüm eden yıllardaki Müslümanların, kadîm bilgi mirasına nasıl baktıkları büyük bir önem arz etmektedir.

Beytü'l-Hikme kurulmadan önce, İslâm kültürü, kendi içindeki dinamikler ve problemler ile önemli gelişmeler sağlamıştı. Geldiği noktada, yabancı kültürler ile karşılaşmasında endişe duyacağı veya çekineceği bir sebep yoktu.[79] Çünkü bu dönemde büyük fıkıh imamları, muhaddisler, dilciler, tarihçiler yetişmişler, eser vermeye başlamışlardı.[80] Müslümanlar kendilerine yeterince güveniyorlardı ve doğru düşündüklerine inanıyorlardı. Zaten bu güven duygusu olmayan sistem ve toplumlar, başka düşüncelerin ifâde edilmesine fırsat tanımazlar; aykırı düşüncelerden korktuklarından, özgürlüğe tahammül edemezler. İşte, Müslümanların bu güven duygusu, bütün kültürlere ve düşüncelere kendini ifâde hakkı tanımasına sebep oluyordu. Paniğe ve korkuya kapılmadan, karşılaştıkları her türlü kültürel, ilmî ve felsefî hareketle olumlu mânâda ilişkiye giriyorlardı.[81]

Ayrıca, Müslümanların özlerinde taşıdıkları tevhîd mesajını, kültürel ve entelektüel sahada da ifâde etme arzusu ve İs-

77. Cemâluddîn Ali b. Yûsuf el-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ' bi İhbâri'l-Hukemâ'*, Lepniz, 1903, s. 280; Ayrıca bkz., H. A. Attallah, a.g.e., s. 44.
78. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 304, 401.
79. Ahmed Çelebi, *Târîhu'l-İslâm ve Hadarâti'l-İslâmiyye*, III. Baskı, Mektebetu Nahda, Kâhire, 1966, c. III, s. 214-216.
80. H. A. Attallah, a.g.e., s. 41.
81. A. Bulaç, *Din-Felsefe*, s. 102, 106.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

lâm'ın ilmî teşvik edici birçok unsurunun bulunması, onların bu kültürel mirasa yönelmelerinde etkili olmuştur diyebiliriz. Çünkü tevhîdi ispatlayan her şey İslâmîdir ve Müslüman birey, dünyadaki mevcut bütün bilgi dairesiyle bu mânâda ilişki kurmalıdır. Bu yüzden Müslüman bilginler, hiçbir görüşü sınırlama yoluna gitmemişlerdir.[82]

Bu sebeple, Beytü'l-Hikme'nin kurulmasında esas sebebin, yukarıda saydığımız bütün unsurların ötesinde, fikrî ve manevî kaynaklı olduğu söylenebilir. Müslümanların yabancılara ilgi duymalarını tamamen siyasî, sosyal veya iktisadî sebeplere, bağlamak yanlış olur. Bunlar hazırlayıcı veya bu süreci hızlandırıcı mâhiyette etkili olmuşlardır. Bu sebepler arasında dinî sebepler, olmazsa olmaz türünden yegâne belirleyici bir özelliğe sahiptir. Eğer İslâm'ın "ilim ve hikmet" anlayışı tam aksi istikâmette olsaydı, İslâm tarihinde bu mânâda herhangi bir entelektüel ve ilmî etkinliğin meydana gelmesi mümkün değildi. Onları, bu ilimleri öğrenmeye yöneltecek pragmatik hiçbir neden yoktu. Zaten Müslümanlar, Beytü'l-Hikme'yi kurduklarında dünyanın en güçlü ve en zengin imparatorluğuna sahiptiler. Egemenliklerine aldıkları topluluklara karşı hiçbir minnetleri yoktu.[83] Bu sebeple esas neden, bu müesseseyi kuran medeniyetin kültürel ve fikrî temellerinde aranmalıdır. Yani İslâmî vahyin bizzat kendisinde aranmalıdır.

İlim, her medeniyette önemlidir, ancak hiçbir medeniyette İslâm'daki kadar, bütün boyutlarıyla hayatın en derin noktalarına nüfuz etmiş görünmüyor. Çünkü İslâm'da tırnak kesmekten ve el yıkamaktan tutun, toplumun sevk ve idaresine kadar her şey kitap ve bilgi meselesidir. Bundan dolayı İslâm'da ilim-din kaynaşması ayrılmaz bir şekilde gerçekleşmiştir.

Kur'ân'da ilim ve türevleri 750 yerde geçer. Çoğu kez epistemolojik bir manâ ifâde eden "Hikmet" "Kitap" gibi kelimeler "anlama" "akletmek" vs. terimler de ilimle ilgili olarak kullanı-

82. S. H. Nasr, *İslâm'da Düşünce ve Hayat*, s. 83.

83. Seyyid Hüseyin Nasr, *Modern Dünyada Geleneksel İslâm*, Çev: Hüsamettin Aslan-Şakir Barkçin, İnsan Yay., Ankara, 1989, s. 142.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raptev.org

lır. İşte, İslâm medeniyetini ilim medeniyeti haline getiren ve ilmî müesseselerin toplum ve idareciler tarafından sahiplenilmesini sağlayan faktör, temelde Kur'ân'ın ilime bakışıdır.[84]

Eğer bunun aksi olsaydı, bilgi sadece vahyedilen bilginin anlaşılması ve yorumlanmasıyla sınırlı olup, tabiat ve kozmik âlem, insanın yaratılışı ve fıtratı, bilgi dairesinin dışında tutulsaydı, İslâm medeniyetinin kültürel bakımından "Altın Çağı" diye adlandırılan bir dönem belki de oluşamazdı. Bu bakımdan bilgi üzerine kurulu bir dinin, tabiatın ve nesnelerin yorumlanmasında, diğer bilgi ve felsefelere kayıtsız kalması mümkün değildir.[85] Bilgi açısından bir doktrin ya doğrudur, ya yanlıştır; bir kez varlığı bilindikten sonra bir kenara itilip unutulamaz. Eflatun ve Aristo; Allah, insan ve olayların doğası hakkında çeşitli fikirler öne sürdüler. Söyledikleri ya doğrudur, bu takdirde evrensel bir din olan İslâm'a katılacaklardır. Ya da yanlıştır, o zaman da reddedilecektir. Fakat her iki durumda da incelenmeli ve daha iyi bilinmelidir.[86]

Nitekim bu anlayışın Beytü'l-Hikme'nin kuruluşunda ne denli etkili olduğunu, yine orada tercüme edilen kitapların dil, üslup ve terminoloji açısından gerekli düzeltmelerini yapan Ya'kûb b. İshâk el-Kindî'nin ifâdelerinde sarih bir şekilde görmek mümkündür:

> Şu husûs iyi bilinmelidir ki, ne bir kişi, ne de bir topluluk gerçeği tam olarak yakalayabilmiştir. Bunlar gerçek adına ya bir şeyler elde edememişler ya da gerçekle kıyaslanınca çok az şey elde edebilmişlerdir. Fakat her birinin gerçek adına elde ettiği bilgiler bir araya getirildiğinde büyük bir değer oluşmuştur.
>
> O hâlde gerçeği bize azıcık ulaştıranlara bile şükran borçluyum. Çünkü onlar, birikimlerine bizleri ortak ettiler ve mantıkî önermelerle bizlerin gerçeğe ulaşmasını kolaylaş-

84. Fuat Sezgin, "Müslümanların İlim Tarihindeki Yeri", *İlim ve Sanat*, İstanbul, 1985, sy. 3; s. 66.
85. S. H. Nasr, *Geleneksel İslâm*, s. 142.
86. S. H. Nasr, *İslâm'da Düşünce ve Hayat*, s. 83.

> tırdılar. İşte bu birikim, yüzyıllardan beri süregelen yoğun ve yorucu çabaların sonucudur. Bir insanın ömrü ne kadar uzun, çalışması ne kadar ciddi, fikri de ne kadar yoğun olursa olsun, zaman olarak kendini kat kat aşan bu birimi kısa hayatında elde etmesi mümkün değildir.
>
> Yunanlıların seçkin felsefecisi Aristo bu konuda ne güzel söylemiştir: "Bize gerçek adına bir şeyler getirenler bir yana, onların atalarına da teşekkür etmeliyiz. Çünkü onlar bunların varlık sebebi, bunlar da bizim gerçeğe ulaşmamızın sebebidirler. Nereden gelirse gelsin, isterse bize uzak ve karşıt milletlerden gelsin, gerçeğin güzelliğini benimsemekten ve ona sahip olmaktan utanmamalıyız. Çünkü gerçeği arayan için, ondan daha değerli bir şey yoktur."[87]

Ayrıca, İslâm kendinden önceki dinlerin aynı kaynaktan geldiğini kabul ettiği için, kendini hem en eski din, hem de son din olarak görür. En eski din oluşuyla, insanlığın elinde şekillenen bilgi ve felsefenin, nübüvvetin etkisiyle geliştiğini savunur.[88] İbn Haldûn'un ifâdesiyle bunun İslâm toplumundaki kavramsal karşılığı "Hikmet"tir.[89] İnsanlık tarihinin ilk bilimsel ve zihnî faaliyetlerinin ortaya çıktığı yer kabul edilen Fırat ile Nil arasındaki "Orta Doğu" denen bölge, aynı zamanda bütün büyük peygamberlerin ilâhî tebliği ve hikmeti yeşerttikleri yerdir. Dolayısıyla herkesten ve her yerden çok hikmet bu coğrafya üzerinde yaşayanların malıdır. İlim ve hikmet burada peygamberlerin mesajlarının etkisi altında doğmuş, Çin, İran, Mısır ve Yunan gibi mer-

---

87. Ya'kûb b. İshâk el-Kindî, *Felsefî Risâleler*, Çev: Mahmut Kaya, İz Yay. İstanbul, 1994, s, 3-4.
88. Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, Çev: Hüseyin Hatemi, İletişim Yay., İstanbul, 1986, s. 39.
89. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, c. II, s. 566; A. Bulaç, *Din-Felsefe*, s. 19-25, Ayrıca Bulaç, burada insanlık tarihinin nübüvvetin gölgesinde geliştiğini, kesintiye uğramadığını, hattâ Yunan felsefesinde bile nübüvvetin etkisi olduğunu, ancak sonradan laikleştirildiğini savunmaktadır. Pisagor ve Empedokles gibileri Doğu'ya geçerek hikmeti Batı'ya taşımışlardır.

kezlere dağılmıştır. Zamanla değişiklik geçirerek günümüze kadar farklı formlarda gelmiştir.[90]

Bahsettiğimiz bu inancın, Beytü'l-Hikme'nin kurulduğu ve çalıştığı döneme yakın kaynaklarda ifâde edilmesi, söz konusu dönemdeki anlayışı yansıtması açısından son derece önemlidir. Çünkü böyle bir inanç ve anlayış; Yunanlıların, Hintlilerin, İranlıların elindeki bilgi ve düşüncenin, nübüvvet kaynaklı bir olgu olarak tanınmasını sağlamaktadır.

İslâm kaynaklarında "Hermes" diye anılan, İskenderiye-Suriye okulu ile Yunan-Mısır sentezini sembolize eden[91] bilge; Yahudilerde Enok (Enoch), Sâbiîlerde ilimleri ilk kuran kimse ilk özdeşleştirilirken, Müslümanlarda İdrîs (a.s) ile özdeşleştirilmiştir.[92] Ebû Hanîfe ed-Dîneverdî (ö. H. 282),[93] "İdrîs (a.s) kalemi ilk kullanan kimsedir." ifâdesiyle beraber, "Ona İdrîs denmesinin sebebi araştırmalarının çokluğundandır." demektedir. Aynı konuda Cehşiyârî (ö. 310)[94] "Âdem'den sonra kalemle yazan ilk kimse İdrîs'dir." ifâdesini kullanır. İbn Nedîm[95] onun ilim, sanat ve felsefesinin ilk kurucusu olduğunu ifâde eder. İbn Ebî Useybi'a[96] Eskalibus'un İdrîs'in talebesi olduğu, tufandan önce yaşadığı, İbranîlerin ona "Uhnu" dedikleri, bunun ise Arapçada karşılığının İdrîs olduğunu nakleder. Devamla Ebû Ma'şer (ö. 272/885-6)'den şu pasajı nakleder: "Seleften sâbit oldu ki, İdrîs (a.s) kitapları ilk derleyen kimsedir. İlimler hakkında bilgisi vardır. Allah ona 30 suhuf indirdi..." demektedir.[97]

---

90. A. Bulaç, a.g.e., s. 38.
91. S. H. Nasr, a.g.e., s. 84.
92. Üç ayrı şahıs olarak tanıtılan Hermes için bkz., S. H. Nasr, a.g.e., s. 143-173 ve buradaki kaynakları inceleyin.
93. Ebî Hânife Ahmed b. Dâvûd, Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, Dâru'l-İhyâ Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut, 1960, s. 1-2.
94. Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ' ve Küttâb*, s. 1.
95. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 300, 417, 419.
96. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 31-32.
97. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 32; G. Ebu'l Ferec, *Târîhu Ebu'l-Ferec*, c. I, s. 70-71.

İdrîs (a.s) hakkında yazılan iddiaların benzerleri diğer peygamberler için de yazılmıştır. Meselâ, Pisagor'un Mısır'a giderek Süleyman (a.s)'dan ilim öğrendiğini;[98] Empedokles'in bir rivayete göre Eflatun'un, Kur'ân'da zikredilen Lokmân (a.s)'ın talebesi olduğu yönündeki rivayetler, bir yerde Müslümanların bu yöndeki inançlarını yansıtır. Hattâ sözlü gelenekte şuyû' bulan; "Her peygamber kavmine bir ilim ve sanat öğretir." inancı, bu durumun asırlarca yaygın olarak hatırlanmasını göstermesi açısından önemlidir.

Bahsettiğimiz bu inancın doğruluğu veya yanlışlığı elbette her zaman tartışılma şansına sahiptir. Ancak, tarihçi olarak bizi ilgilendiren durum, böyle bir olgunun bulunması ve bu inancın söz konusu dönemdeki Müslümanlar arasında, yaygın bir akîde olarak o dönemde önemli bir kültürel açılımda etkili olmasıdır. Bir Müslümanın, karşılaştığı bilimde peygamberlerin izini görmesi veya inanması, onun meşru kılınması için yeter sebeptir. Böylesi bir inancın Beytü'l-Hikme'nin kurulmasında yeterli dinî sâiki oluşturacağını düşünebiliriz.

Bunların haricinde, Bağdat'a gelen bilginlerin beraberlerinde getirdikleri kitaplar, savaş ganimeti olarak ele geçirilen yazmalar,[99] halifelerin kitap toplamak için gönderdiği elçilerin deve yükü kitaplarla dönmeleri,[100] yine halifelerin cizye yerine kitap kabul edebileceklerini açıklamaları[101] neticesinde, değişik dillerde yazılan birçok kitabın birikmesine yol açmıştır. Bu arada kâğıdın imal edilmesi ve yaygınlaşması, kitapların çoğaltılması şansını da artırmıştır.

Toplanan bu kitapların muhafaza edilmesi, yabancı dillerde yazılan kitapların Arapçaya veya Süryaniceye tercüme edilerek,

---

98. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 39, 62 vd. Konuyla ilgil olarak Ayrıca bkz., A. Bulaç, *Din-Felsefe*, s. 23, vd.
99. İbn Nedîm, a.g.e., s. 301; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., 183, 260, A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 244; A. Çelebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. III, s. 229.
100. İbn Nedîm, a.g.e., s. 304; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 260; P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 477.
101. H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 30.

ilim erbabının istifâdesine sunulması, bunun yanında tıp, astronomi, matematik, mantık gibi gündelik hayatı yakından ilgilendiren kitaplara olan ilginin artması neticesinde ilk olarak Halife Mansûr harekete geçmiş, ondan sonra Hârûn Reşîd, Me'mûn tarafından geliştirilerek, Beytü'l-Hikme kurulmuş ve gelişerek faaliyetlerini sürdürmüştür.[102]

BEYTÜ'L-HİKME'NİN KURULUŞU

Beytü'l-Hikme üzerinde araştırma yapan araştırmacıların çoğunun ortak kanaati, konu üzerinde tarihçilerin yeterince durmadıkları yönündedir. Onun hakkında en temel kaynak, İbn Nedîm'in *Fihrist*'i olup, o da sadece yirmiye yakın yerde konuya atıfta bulunmakla yetinmiştir. Bu sebeple kaynaklarda onun ne kurucusu, ne de kuruluş tarihi hakkında açık bir ifâdeye rastlanmamaktadır.

Burada Beytü'l-Hikme'nin kuruluşunu çözümlemek için, Halife Mansûr'dan Me'mûn'a kadarki zaman içinde (753-832), konuyla ilgili olabilecek verileri irdelemek, buna ilave olarak diğer araştırmacıların görüşlerine de başvurarak konuyu aydınlatmak gerekecektir.

1. Mansûr Dönemi Çalışmaları (754-774)

Abbâsîlerin ikinci halifesi Mansûr, yakalandığı amansız mide hastalığından dolayı, o dönemin önemli tıp merkezi olan Cundişâpûr akademisinin baştabibi Curcis b. Cebrâil Buhtîşû'yu (ö. 152/769) kendisini tedavi ettirmek için Bağdat'a getirtir (148/762).[103] Curcis, halifeyi tedavi ettiği yedi yıllık sü-

102. H. A. Attallah, a.g.e., s. 40-45.
103. Daha geniş bilgi için Bkz., İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 183-186.

re içinde, Bağdat'ta birçok tıp ile ilgili kitabı da Arapçaya tercüme ettiği sanılıyor.[104] Curcis'in, yaşlanıp memleketine dönmek için ısrar ettiğinde, yerine yanında getirdiği talebelerinden İsâ b. Şahlâ adında bir talebesini bırakır.[105] Böylece Cundişâpûr ile ilk kültürel temas sağlanmış ve bazı çalışmalar yapılmış olur. Halîfe Mansûr'un kurduğu bu ilk temasın arkası devam etmiş, Abbâsî devleti tarihinin uzun bir dönemi boyunca, Cundişâpûr akademisinde yetişen tabipler, Bağdat'a akın ederek, gerek saray tabipliği, gerekse teorik tıp çalışmalarına katılmışlardır.

Mansûr dönemi çalışmaları elbette sadece bununla sınırlı kalmamıştı. Kendisi de âlim bir kimse olan Mansûr, aklî ve tabii ilimlere çok ilgi duyuyordu. Bu sebeple, değişik bölgelerden matematik, astronomi, tıp vb. konularda ün yapmış bilginleri Bağdat'a davet ederek, Yunanca, Farsça, Hintçe vs. dillerde yazılmış değişik konulardaki kitapları tercüme ettirmişti. Halîfe, bu çalışmanın başarılı olması için, maddî ve manevî her türlü imkânı seferber etmişti.[106] Bunun sonucu olarak sarayında, Ermeni Yahyâ b. Batrik, İranlı Hasan b. Sehl, Abdullah b. Mukaffa', Nastûrî Buhtîşûlar, Hintli Sindbâd ve Rahhâk el-Hindî, ünlü gökbilimci Fazl b. Nevbaht, İbrâhim el-Fezârî, Yahudi Mâşallah vb. birçok tanınmış isim bir araya gelmişti.[107]

Buna ilave olarak Mansûr, Bizans imparatoruna elçiler göndererek matematik ve mantık ile ilgili kitapları göndermesini istemiş, Hindistan'a davetiye çıkararak, bazı bilginleri davet etmiş-

---

104. M. Hudârî, *Târîhu Ümemi'l-İslâmiyye*, s. 219; Şevki Dayf, *Târîhu Edebî'l-Arab-Asru'l Abbâsiyu'l-Evvel, Dâru'l-Ma'rife*, Kâhire, 1986, c. III, s. 111.
105. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 184.
106. Bkz. A. Çelebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. III, s. 226, 227; Mahmut Kaya, "Beytü'l-Hikme", *DİA*, İstanbul, 1991, c. VIII, s. 89.
107. Bkz. İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 183, 473-475; İbn Nedîm, a.g.e., s. 304-305, 333-334; A. Çelebî, a.g.e., s. 227; R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 334.

ti.[108] Hind'den gelen âlimler beraberlerinde meşhur *Sind-Hind* ve *Erkund* adlı kitapları getirmişlerdir.[109]

Mansûr'un çalışmaları ile ilgili Sa'îd Dîvecî de şu tespitte bulunmaktadır: "Mansûr, tıp, hendese, astronomi ile ilgili kitapları tercüme ettirdi. Ayrıca tarih, hadis, tefsir ve lügat kitaplarını da toplattı".[110] Aynı konuda İbn Nedîm;[111] "Mansûr, ellerine geçen eski kitapları tercüme etmeleri için aralarında Hasan b. Sehl, Yahyâ b. Batrik ve oğlunun (İsâ b. Yahyâ) bulunduğu bir heyete tercüme yaptırmıştır." ifâdesini kullanmaktadır.

Bu dönemde ünlü kâtib ve mütercim Abdullah İbn Mukaffa' başta *Kelîle ve Dimne* olmak üzere, *Hudeynâme*, *Ayinnâme* gibi İran tarihi ve edebiyatı ile ilgili birçok eseri tercüme etmiştir. Bunun yanında İbn Mukaffa', Aristo'nun mantık kitapları ile Porfiryus'un *İsogoji*'sini de tercüme etmiştir.[112] Yahyâ b. Batrik ve oğlu Yunancadan Hipokrat'ın, Calinus'un eserlerini ve özellikle de Batlamyus'un *Mecistî*'sini de tercüme etmiştir.[113] Hindistan'dan gelen kitaplar ise İbrâhim el-Fezârî tarafından tercüme edilmiş, hattâ bu eserlerden hareketle, aynı konularda kitaplar bile yazılmıştı.[114]

Mansûr'un, bütün bu çalışmalar için sarayın bir odasını ayırdığı konusunda birçok araştırmacı fikir birliği etmektedir.[115]

---

108. W. Bartold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 15.
109. İbn Nedîm, a.g.e., s. 305; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 474.
110. Sa'îd Dîvecî, *Beytü'l-Hikme*, Musul, 1954, s. 33 Ayırca bkz. R. Muhammed, a.g.m. s. 320.
111. Bkz. İbn Nedîm, a.g.e., 304; Ebî'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr ibn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, Thk: İhsan Abbâs, Beyrut, 1969, c. II, s. 152.
112. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 413.
113. M. Hudârî, *Târîhu'l-Umemi'l-İslâmiyye*, s. 219; D. L. O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 73-75; Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arab-Asru'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 111.
114. A. Refik, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 390; R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme" s. 334; A. Çelebî, *Târîhu'l-İslâm*, s. 227.
115. Bkz. Sa'îd Dîvecî, *Beytü'l-Hikme*, s. 32; H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 28; M. Kaya, "Beytu'l Hikme", s. 89.

Getirilen Yunanca, Farsça, Süryânîce ve Arapça kitaplar buraya konuluyor ve burada tercüme ediliyordu. Tabii olarak kitaplar arttıkça kitapların önemi de artıyordu.[116] Mansûr'un sarayındaki kütüphâne ile ilgili olarak Cehşiyârî'nin *Kitâbu'l-Vuzerâ' ve'l-Küttâb*'ında şu bilgiye rastlıyoruz:[117]

> Mansûr bir görevliyi çağırarak, *Hizânetu'l-Kütüb*'de bulunan kâğıt tomarlarının ucuz fiyata satılmasını emreder. Ertesi gün aynı görevliyi çağırarak, kâğıtlarla birlikte kitapların sürüklenmemesini, bu kitapların kaybolması halinde, tekrar elde edilmesinin mümkün olmadığını söyleyerek uyarır.

Bu pasajdan da anlaşılacağı üzere, Mansûr döneminde sarayda bir kütüphânenin bulunduğu görülmektedir. Hattâ Mahmut Kaya buraya *"Hizânetü'l-Hikme"* adı verildiğini iddia eder.[118] Kaldı ki, yukarıdaki metinde de aynı tabir kullanılmaktadır. Bu konuda Remziye Muhammed daha ileri giderek, buranın daha sonraki Beytü'l-Hikme'nin ilk nüvesi olduğunu, buradaki özün genişletilerek, Me'mûn zamanındaki haline geldiğini iddia etmektedir.[119]

Netice olarak diyebiliriz ki, gerek kitapların toplanması, gerek tercüme edilmesi, gerekse Beytü'l-Hikme'ye de "Hizânetü'l-Hikme" denmesi, buna ilâve olarak, Mansûr zamanındaki tercüme edilen kitapların daha sonra Beytü'l-Hikme'de tekrar ele alınması ve aynı şahısların orada da görevli olması gösteriyor ki; Halife Mansûr'un kitaplığı ile Beytü'l-Hikme arasında çok yakın bağ bulunmaktadır, hattâ onun ilk nüvesidir diyebiliriz. Burası daha sonraki halifeler tarafından genişletilerek Beytü'l-Hikme haline getirilmiştir.

---

116. R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", 323.
117. Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ' ve'l-Küttâb*, s. 138.
118. Hacı Halîfe (Kâtib Çelebî), *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'i'l-Kütüb ve'l-Funûn*, Mekke, 1981, c. I, s. 683; M. Kaya, a.g.e., s. 89.
119. R. Muhammed, a.g.e., s. 320.

Halife Mansûr oğlu Mehdî'ye hikmetle ilgili ilimleri geliştirmesi husûsunda ısrarlı tavsiyelerde bulunmasına rağmen, Mehdî'nin bu ilimlere karşı ilgisizliğinden dolayı fayda vermedi.[120] Zamanında zındıklığın yayılmasından dolayı da onun çabası Zenâdıka'ya reddiye üzerine yoğunlaşmıştır. Onun zamanının en önemli problemi "Zenâdıka" hareketi olmuştur. Hattâ sadece bu işle meşgul olması için "Sâhibu Zenâdıka" adında bir görev ihdas etmiştir.[121] Mehdî zamanında, tercümelerden daha çok fikrî tartışmalara önem verildiğinden âlimler astronomi, matematik, mantık gibi kitaplardan uzaklaşmış, milletlerin dinleri ve inançları ile ilgili konulara yönelmişlerdir. Kısacası onun zamanında "Hizânetü'l-Hikme" gelişmemiştir.[122] Bu konuda ulaşabildiğimiz tek bilgi, Mehdî'nin sarayında yaşamış olan, *İlyada ve Odesa*'yı Süryânîceye çeviren, Urfalı (Edessa) heyetşinas Teophilos (Teofil)'un varlığıdır.[123]

Ayrıca, Marie-Geneviève Balty-Guesdon tarafından Beytü'l-Hikme hakkında yazılan makalede, J. M. Fiey'in *Abbâsîler Döneminde Suriye Hristiyanları (Chrétiens Syriaques Sous Les Abbâssîdes)* adlı kitabına dayanarak verdiği bilgiye göre; halife Mehdî, Aristo'nun *Topiques* adlı eserinin bir kopyasını elde edebilmek için, Musul yakınlarındaki Marmatta manastırında bu kitabı araştırması ve kendisine bir tefsirini yapması için Timotheé katoliğine başvurmuştur.[124] Bunun haricinde, onun zamanında Beytü'l-Hikme'yi ilgilendiren başka bir çalışmadan bahsedilmemektedir.

---

120. R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 335; M. Kaya, "Beytü'l-Hikme", s. 89
121. Zenâdıka hareketinin sebepleri, öncüleri ve halifelerin mücadelesi için bkz., Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Fikr Beyrut, 1987, c. IV, s. 300 vd., Ayrıca, A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 138-162.
122. A. Emîn, a.g.e., c. I, s. 138, 139; R. Muhammed, a.g.m. s. 335.
123. W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 15.
124. Marie-Geneviève Balty-Guesdon, "Le Bayt al-Hikme de Bağdat", *Arabica*, Leiden- 1992, sy: 39, s. 135.

Anlaşıldığı üzere Halife Mehdî, Zenâdıka hareketinin gerek siyasî ve gerekse psikolojik baskısından dolayı, babasının getirttiği bilginler ile yeterince ilgilenememiştir. Bu kütüphaneye getirilen kitaplar ve bilginlerin o dönemde de mevcut olduğu kendi çabaları ile çalışmalarını sürdürebîlecekleri tahmin edilmektedir.

2. Hârûn Reşîd Dönemi Çalışması (786-809)

Hârûn Reşîd, Abbâsî halifeleri arasında isminden belki de en çok söz ettiren bir kişiliğe sahiptir. Onun bu şöhretinin arkasında, yakaladığı tarihî fırsatın yanında, kişiliğinin payı da çok büyüktür. Çünkü Hârûn Reşîd halife olunca, âlimlere, şâirlere ve ediblere yakın ilgi göstererek, babası zamanında zayıflayan tercüme çalışmalarını tekrar canlandırdı. İmparatorluğun üzerinde yaşayan milletlerin âlimlerini ve kitaplarını topladı. Hattâ ehl-i kitaptan cizye vermek zorunda olanlardan verecekleri paraya karşılık kitap kabul edilebileceğini açıkladı.[125]

Ayrıca, Hârûn Reşîd'in Bizans'a karşı Anadolu'ya yaptığı seferler esnasında buralardaki şehirlerde bulduğu yazma kitapları Bağdat'a getirtti.[126] Bu seferlerde özellikle Ankara (Ankyra), Ammuriye ve diğer Bizans şehirlerinden eski Yunan bilginlerine ait birçok kitap getirtilmiştir. Bu kitapların çoğu matematik, tıp, felsefe ile ilgilidir.[127] Getirilen bu kitapların tercümesine, Yuhanna b. Mâseveyh ve İranlı muhtedî Ebû Sehl Fazl b. Nevbaht görevlendirilmiştir.[128] Hârûn Reşîd'in topladığı bu kitapların tercümesi işine özel bir önem verdiği anlaşılmaktadır. Bu kitapların nüshalarının çoğaltılması için maharetli kâtibler tayin edil-

125. H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 30.
126. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., 246; M. Hudârî, *Târîhu Ümemi'l-İslâmiyye*, s. 219; A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 158.
127. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 246; Şevki Dayf, *Târîhu'l Edebî'l-Arab-Asru'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 112.
128. Marie-Geneviève Balty-Guesdon, a.g.m. s. 132-133.

miştir.[129] Balty-Guesdon, buranın, Halife ve yakınlarının hizmetine yönelik düzenlenmiş bir kütüphâne olduğu, bundan dolayı da burası için kütüphâne (hizâne) ifâdesinin kullanıldığını öne sürmektedir.[130]

Elde biriken kitaplar çoğalıp, Mansûr'un kurduğu Hizânetü'l-Hikme'ye sığmayınca, sarayda kütüphâne olarak daha geniş bir yer ayrıldı. Kaynaklarda burasının adı "Hizânetü'l-Hikme" olarak geçmektedir.[131] Hârûn Reşîd'in sarayındaki "Hizânetü'l-Hikme" de, Mansûr dönemine göre, daha sistemli ve geniş bir faaliyetin başladığı görülür. İbn Nedîm, Ebû Sehl Fazl b. Nevbaht hakkında "O Hârûn Reşîd'in Hizânetu'l-Hikme'sinde idi." ifâdesini kullanır.[132] Yine Allân eş-Şu'ûbî için de; "O, devamlı Bermekîler ile düşüp kalkar ve Hârûn Reşîd, Me'mûn ve Bermekîlere Beytü'l-Hikme'de kitap istinsah ederdi." ifâdesini kullanır.[133]

Bu dönemde Beytü'l-Hikme'de çalışanların sayısının arttığı, yabancı kitapların tercümesinin ciddi olarak başladığı, daha sistemli ve düzenli bir kurum hâline geldiği gözlenmektedir. Hârûn Reşîd zamanındaki bu çalışmaya ünlü veziri Yahyâ b. Bermek'in de büyük katkısı olmuştur. Çünkü Yahyâ, uygun bulduğu Hintçe, Farsça ve Yunanca kitapların getirilmesine özel bir çaba harcamıştır. İbn Nâ'ıme el-Hımsî ve Sellâm el-Ebreş onun zamanında bu kitapların tercümelerini yapmıştır.[134] Yahyâ b. Hâlid b. Bermek özellikle Hint'den doktorlar getirterek, Hint tıbbının, İslâmî muhitte gelişmesine yardımcı olmuştur. Bildiğimiz ünlü tabipler "Menkeh, Bâziyer, Sindbâd, Korbulkul" onların teşvi-

129. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 246, 247; İbn Nedîm, a.g.e., s. 304-305.
130. S. Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-Arab-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 112; R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 336.
131. M. Kaya, "Beytü'l-Hikme", s. 89.
132. İbn Nedîm, a.g.e., s. 382.
133. İbn Nedîm, a.g.e., s. 160, 190; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ'*, Dâru'l Müsteşrik, Beyrut, t.y., c. V, s. 66; R. Muhammed, a.g.m. s. 322.
134. İbn Nedîm, a.g.e., s. 304; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 474, 475.

ki ile gelmişlerdir.[135] Bermekîlerin kendilerinin İran asıllı olması nedeni ile özellikle Hint ve Fars kitaplarının getirilmesine daha fazla önem verdikleri dikkat çekmektedir.[136]

Hârûn Reşîd zamanında Beytü'l-Hikme ile ilgili anlattığımız bu gelişmeler neticesinde diyebiliriz ki Beytü'l-Hikme, Hârûn Reşîd ve Bermekîlerin teşvik ve yardımları sayesinde çalışma alanını genişletmiş, Yuhanna b. Mâseveyh'in başkanlığa getirtilmesi ile işleyişi daha da sistemli bir hale gelmiştir.

Bu sebepten dolayıdır ki, Beytü'l-Hikme'nin kuruluşunu bazı araştırmalar Hârûn Reşîd'e dayandırırlar. Bunlardan Ahmed Ferid, *Asru'l-Me'mûn*'da[137] "Beytü'l-Hikme hâkim kanaate göre Hârûn Reşîd zamanında inşa edildi." diyor. Beytü'l-Hikme ile ilgili uzun bir makale yazan Remziye Muhammed ise Hudabahşt ile aynı kanaati paylaşarak "Gerçek şudur ki; Beytü'l-Hikme'yi kuran Hârûn Reşîd'dir. Elindeki yığılan kitapları korumak ve insanların bunlardan faydalanmasını temin için Beytü'l-Hikme'yi kurdu." tespitinde bulunuyor.[138] Ahmed Emin de[139] Beytü'l-Hikme'nin nüvesinin Hârûn Reşîd tarafından konduğunu ve Me'mûn tarafından bunun geliştirildiğini iddia etmektedir. Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi* adlı eserinde kütüphâneler bölümünde Beytü'l-Hikme'yi de ele almış ve onun Hârûn Reşîd tarafından kurulduğunu iddia etmiştir. Gerekçe olarak da, bizim yukarıda sunduğumuz, Hârûn Reşîd zamanındaki çalışmaları ve Bermekîlerin buraya gösterdiği ilgi neticesinde, Beytü'l-Hikme'nin daha düzenli bir vaziyette çalışmaya başladığını göstermektedirler.[140]

Hârûn Reşîd zamanında Yuhanna b. Mâseveyh'in Yunan eserlerini tercümesi, Fazl b. Nevbaht'ın Farsçadan çevirileri, Hintli

---

135. İbn Nedîm, a.g.e., s. 409; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 375; A. Çelebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. III, s. 229.
136. A. Çelebî, aynı yer.
137. A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 375.
138. R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 336.
139. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, 62.
140. A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 177.

Menkeh ve Bâziyer'in tıpla ilgili çalışmaları, Allân eş-Şu'ûbî'nin istinsah faaliyetleri ve daha sonra "Hârûnî" imzasını taşıyan çok sayıda tercüme eserin bulunması gösteriyor ki Beytü'l-Hikme, Hârûn Reşîd zamanında tam olarak çalışmaya başlamıştır. Bu sebepten dolayı birtakım araştırmacılar onun Hârûn Reşîd tarafından kurulduğunu iddia etmeleri, en azından Me'mûn'dan önce kurulduğunu göstermesi bakımından yerindedir.

3. Me'mûn Dönemi Çalışmaları (813-833)

Beytü'l-Hikme'nin kuruluşunun Me'mûn'a dayandırılmasının sebebi nedir? Gerçekten Beytü'l-Hikme'yi Me'mûn mu kurmuştur?

Bilindiği gibi Me'mûn'un sahip olduğu yüksek kültürü, ilmî kimliği ve bu konudaki teşebbüsleri Onu, Abbâsî halifeleri arasında en yüksek noktaya yerleştirir. Kendisi halife olunca 819 yılına kadar Merv'de yaşar, Bağdat'a gelmez. Bağdat'a geldiği zaman da kardeşi Emin ile kavgası sırasında harap olan babalarının sarayına değil, Ca'fer b. Bermek'in Dicle kenarında yaptırdığı sarayı yeniden düzenleyerek, buraya yerleşir.[141] Başlangıçta saray olarak tasarlanmayan yeni saray, daha sonra yapılan ilâveler ile bir saraylar kümesi haline gelmişti. Muhtemelen Beytü'l-Hikme'nin de buraya taşınabileceği düşünülmektedir. Bermekîlerin saraylarındaki kendi kütüphânelerinin buraya dâhil edilmesi de bu kanaatimizi güçlendirmektedir.

Bundan başka Onun Mu'tezile çevrelerinde yetişmesi, beraberinde felsefe ile çok meşgul olmasına neden olur. Bu yoğun zihnî meşguliyetten olsa gerek, bir gün rüyasında Aristo'yu gö-

141. Ebu'l-Fidâ Hâfız İsmâil b. Amr ed-Dımeşkî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Thk: Fuad Sezgin-Mehdî Nasîruddîn, Dâru'l-Kütübu'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, c. X, s. 262; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (167-232) H., *Târîhu'l-Ümemi ve'l-Muluk*, Dâru'l Fikr, Beyrut, 1987, c. IX, s. 439.

rür. Çatık kaşlı, geniş alınlı, gür saçlı ve heybetli olan bu adama "Güzel nedir?" diye sorar. Aristo, "Akla uygun olandır." diye cevap verir. "Sonra nedir?" Aristo, "Şerîat'ın helâl kıldığıdır." der. "Sonra Nedir?" Aristo, "Çoğunluğun uygun bulduğudur." diye cevap verir ve diyalog devam eder. Bu olay birçok kaynakta da anlatılır.[142]

İbn Nedîm, bu rüyanın tercüme hareketinin ateşini yakan bir kıvılcım olduğunu iddia eder.[143] Ancak biz bu görüşe katılmamakla beraber, bu rüyanın dönemin fikri yapısını ve güncel tartışma konularını yansıtması bakımından ilgi çekici olduğunu düşünüyoruz. Çünkü rüyada sorulan sorular ile akıl-vahiy ve icmâ' bağdaştırılmak istenmektedir.

Me'mûn, Bizans'a karşı yaptığı seferler esnasında, Küçük Asya'nın Konstantin, Kıbrıs, Efes ve Bergama gibi önemli şehirlerinden felsefe ile ilgili kitapları getirterek tercümesini yaptırır.[144] Hattâ savaş tazminatı olarak Kıbrıs emîrinden elindeki kitapları göndermesini ister.[145] Beytü'l-Hikme'yi zenginleştirmek için özel bir gayret sarf eder.

Ayrıca, Me'mûn zamanında Beytü'l-Hikme büyük değişiklikler geçirir. Yahyâ b. Ebî Mansûr'u görevlendirerek burayı yeniden düzenletir. Bu dönemde buraya bir rasathâne eklenir,[146] geniş bir okuma salonu yapılarak halka kütüphâne kısmı açılır, ayrıca burada ilmî toplantılar ve tartışmalar tertip edilmeye başlanır ki, çoğu zaman bu toplantılara halifeler de katılır.[147] Bunun

142. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 303, 304; İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 259.
143. İbn Nedîm, aynı yer.
144. İbn Nedîm, aynı yer, Ayrıca bkz., A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 62.
145. Cemâluddîn Muhammed b. Muhammed İbn Nubâte el-Mısrî (ö. 768/1366-7), *Şerhu'l-Uyûn, Risâletu İbn Zebîdin*, Kâhire, 1871, s. 166; Ayrıca Bkz. A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 179.
146. A. Çelebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. II, s. 227; P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 572.
147. A. Çelebî, a.g.e., s. 108, 227; R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 338.

yanında heyetler oluşturularak ilmî araştırmalar ve ölçümler yapılmaya başlanır.

Me'mûn bu müessese için diğerleri ile kıyaslanmayacak kadar çok para harcamış, buranın gelirlerinin karşılanması ve Beytü'l-Hikme'nin kaderini daha sonraki halifelerin insafına bırakmamak için de bol gelirli vakıflar bağışlamıştır.[148] Her bölüme bir başkan, her başkanın altında mütercimler, müstensihler ve hizmetliler olacak şekilde yeniden düzenlenmiştir.

Bu düzenlemeyle ilgili olarak Max Mayerhof, Huneyn b. İshâk'ın *Aşr Makâlât fi'l-'Ayn* eserinin girişindeki bilgilere dayanarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır; Huneyn b. İshâk'ın Beytü'l-Hikme'de görevlendirilmesi, onun Cebrâil b. Buhtîşû ile 826 yılında yaptığı çalışmalardan bir kaç sene sonradır. Bunun da 830 ile 832 arasında olması gerekir. Bu tarihte Yahyâ b. Ebî Mansûr'un başkanlığında Benû Mûsa (Ahmed, Muhammed, Hasan) ve Huneyn b. İshâk gibi bilginler Beytü'l-Hikme'ye yerleştirilerek fonksiyonel bir hale getirilmiştir.[149]

Me'mûn'un Beytü'l-Hikme ile ilgili saydığımız bu faaliyetleri, yani binasının değişmesi, yeni bir rasathânenin ve okuma salonunun eklenmesi, değişik konulardaki kitapların burada toplanması, yoğun bir şekilde felsefî eserlerin özellikle bu dönemde tercüme edilmeye başlanması ve daha öncelerine göre, faaliyetlerinin değişik alanlara yayılması gibi gelişmeler, Beytü'l-Hikme'nin hakikî kurucusu olarak Me'mûn'un kabul edilmesine neden olmuştur.

Öte yandan şimdiye kadar Beytü'l-Hikme'yi ilgilendiren çalışmaların, çoğunlukla felsefe tarihi araştırmacıları tarafından yapılması, felsefî eserlerin de Beytü'l-Hikme'de Me'mûn zamanında yoğun bir şekilde tercüme edilmesi, araştırmacılarda bu kurumun Me'mûn tarafından kurulduğu kanaatinin oluşmasına ve yaygınlaşmasına neden olmuştur. Ayrıca, Beytü'l-Hikme'nin Me'mûn zamanında en parlak devrini yaşaması, bütün bilim dallarında

148. H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 99.
149. Marie-Geneviève Balty-Guesdon, a.g.m., s. 133.

çok sayıda eserin özellikle bu dönemde tercüme edilmesi de, Beytü'l-Hikme'nin kuruluşunu Me'mûn'a atfetmeye yol açmıştır.

Sadece felsefe tarihi veya bilim tarihi açısından değil de genel olarak tarih disiplini içinde konuya yaklaşarak, tarihî süreç içinde ve daha geniş bir zaman diliminde, önceki tarihlerde yapılan çalışmaları ele aldığımız zaman, Beytü'l-Hikme'nin kuruluşunun daha eskilere dayandığını söyleyebiliriz. Çünkü diğer araştırmalarda konunun tarihi gelişiminin çoğunlukla ciddi olarak ele alınmamasından dolayı buranın Me'mûn tarafından kurulduğu sonucuna varılmıştır.

Sonuç olarak; Beytü'l-Hikme'nin kimin tarafından kurulduğu konusunda kaynaklarda açık ve kesin bir ifâdenin bulunmaması tabii olarak bizim de aynı şekilde kesin bir tarih verememizi doğuruyor. Dolayısıyla konuyla ilgili araştırmacılar, farklı verilerden hareket ettiklerinden, ulaştıkları sonuçlar da farklı olmuştur. Ancak kesin olan husûsları belirttikten sonra ihtilaflı durumlarda, tarihçinin kendi kanaatini ortaya koyması, tarihin yanıltılmaması açısından daha uygun bulunmaktadır.

Bütün araştırmacılar tarafından kabul edildiği gibi, Beytü'l-Hikme'nin kuruluşu Me'mûn'dan önceye dayanmaktadır. Ancak bir kısım araştırmacılar bunu Hârûn Reşîd'e dayandırırken, bir kısmı da Mansûr'a dayandırmaktadır. Diyebiliriz ki, Mansûr zamanındaki faaliyetler dikkate alındığında Beytü'l-Hikme'nin ilk nüvesi Halife Mansûr tarafından oluşturulmuş, başlayan bu çalışmalar, Hârûn Reşîd zamanında daha geniş bir mekâna ve daha düzenli bir yapıya kavuşmuştur. Me'mûn ile de genişleyen faaliyet alanları, yeni ilaveler ve artan personeli dikkate alınarak, tam teşekküllü ve düzenli işleyen bir akademi haline gelmiştir. Daha önceki "hizâne"den yani kütüphâne hüviyetinden "beyt"e yani kuruma veya akademiye dönüşmüştür. Buranın bazılarınca kütüphâne kabul edilmesinin sebebi de ilk halinden dolayıdır.[150]

---

150. Benzer görüşler için bkz., A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, 377; Ş. Dayf, *Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 113; R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme".

BEYTÜ'L-HİKME'NİN İSİMLENDİRİLMESİ

Beytü'l-Hikme'nin gramatik tahlilini yaptığımız zaman, oranın gerek mâhiyeti ve gerekse içeriği ile ilgili önemli ipuçları elde edebilmekteyiz.

Kaynaklar bu kurumdan bahsederlerken, farklı ifâdeler kullanmaktadırlar. Bazen "Hizânetü'l-Kütüb", bazen "Hizânetü'l-Hikme" bazen de "Beytü'l-Hikme" olarak ifâde etmektedirler.[151]

"Hizâne" kelimesi, önemli şeylerin muhafaza edildiği, korumaya alındığı, saklandığı yer için kullanılır.[152] Bundan dolayı Hazine kelimesi de aynı kökten ve benzer mânâlar için kullanılmaktadır. Ancak "hizâne" kelimesi, İslâm kültür tarihinde, kavram olarak kütüphâneler için kullanılmıştır. Bu sebepledir ki, kütüphâne müdürlerine "hâzin" adı verilmiştir.[153]

"Beyt" kelimesine gelince, kelime olarak "ev" mânâsına gelirken, ıstılahî olarak, malların alınıp-satıldığı, ehlinin rahat girip çıktığı, birçok insanın çalıştığı kurumlara veya devletin ana birimlerine bu ad verilmiştir. Meselâ; "Beytü'l-Mâl" terkibinde olduğu gibi.[154]

Burada "beyt" ve "hizâne" kelimelerinin içerdikleri mânâlara göre Beytü'l-Hikme'yi tahlil ettiğimiz zaman, önceleri bir kütüphâne olduğu, bu sebeple "hizâne" dendiği, ancak daha sonra gelişerek kütüphâne etrafında bazı birimlerin oluşması, çalışanlarının artması ve başka "hizâne"lerin eklenmesi ile büyük bir kurum haline geldiği ve bu sebeple de "Beytü'l-Mâl"da olduğu gibi "Beytü'l-Hikme" isminin verildiği sonucuna varılmaktadır.

Bu bakımdan, "hizâne" kelimesi, Beytü'l-Hikme'de, önceki kütüphâne hâli için kullanılmıştır. Ayrıca her halife getirttiği ki-

---

151. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 8, 10, 12, 21, 24, 118, 133, 304, 333, 354; İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 201, 246, 257, 260.
152. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 64; R. Muhammed, a.g.m. s. 320.
153. A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 153 vd.
154. A. Emîn, a.g.e., c II, s. 64.

tapların konduğu yere kendi adını vermiştir. Bir de Bermekîlerin hususî kütüphâneleri daha sonra buraya dâhil edilmiştir. Bu sebeple "Hizânetu Hârûn Reşîd", "Hizânetu Berâmike" "Hizânetu Me'mûn" tabirleri kullanılmıştır.[155] Böylece Beytü'l-Hikme tabiri bütün bir kurumu ifâde etmek için kullanılmıştır.[156]

"Hikmet" kelimesine gelince, Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde çok yerde geçen bu kelimenin manâsı için çok farklı tarifler yapılmıştır.[157] Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta'rîfât*[158] adlı eserinde bu tariflerin hepsini verir. Ancak bizim dikkatimizi çeken kendi yaptığı tariftir. Ona göre; "Varlık dünyasındaki şeylerin hakîkatini, beşerî takati oranında araştıran bir ilimdir. O, ilâhî değil nazarîdir..."

Farâbî'nin hikmet ile ilgili, "Vâhid-i Evvel'i bilmek, varlıkların en yüksek ve en uzak sebeplerini bilmek, mutluluğu aramak" gibi manâların yanında "aklın en fâzıl eşyayı en fâzıl ilim ile bilmesidir" diye tarifleri bulunmaktadır.[159]

Ancak, Beytü'l-Hikme'nin kurulduğu ve faaliyetlerini sürdürdüğü dönemde "Hikmet" kelimesi felsefe'nin muradifi olarak kullanılmıştır. Bu asırda felsefe yerine hikmet kelimesi kullanıldığı gibi, "Ulûmu'l-Hikme" tabiri de, daha çok tıp, kimya, matematik, astronomi, mantık vb. beşerî bilimler için kullanılmıştır.[160]

Son olarak; tanımladığımız kavramlardan hareketle, Beytü'l-Hikme, önceleri kütüphâne iken (*hizâne*), daha sonra gelişerek, birkaç kütüphâneden oluşan Beyt, kitaplarının çoğunlu-

---

155. Bkz., İbn Nedîm, a.g.e., s. 8, 12, 24, 33, 133, 354..; R. Muhammed, a.g.m., s. 320.
156. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 64; R. Muhammed, a.g.m, s. 321; Marie-Geneviève Balty-Guesdon, a.g.m, s. 132.
157. Hikmet kelimesinin tariflerini toplu olarak görmek için bkz., A. Bulaç, *Din-Felsefe*, s. 42-44.
158. Seyyid Şerif Ali b. Muhammed Cürcânî, *Ta'rîfât*, s. 91.
159. Bkz. Mubahat Tüker-Küyel, "Bir Kaynak Olarak Fârâbî", *Erdem*, Ankara, 1991, S. 19, s. 726-727.
160. Bkz., H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 31.

ğunu felsefe, tıp, matematik, astronomi vb. kitapların oluşturduğu (*hikmet*), içinde çok sayıda mütercim ve yazarın çalıştığı ve yüksek seviyeli ilmî araştırmaların yapıldığı ilmî bir müessese idi, diyebiliriz.[161] Bu haliyle Beytü'l-Hikme'yi sadece bir kütüphâne alarak veya sadece bir tercüme bürosu olarak tanımlamak yanlış olacaktır. Beytü'l-Hikme, Batlamyus hanedanının kurduğu İskenderiye kütüphânesinden ve Sâsânîlerin Cundişâpûr tıp medresesinden ilham olarak kurulmuş, kadîm medeniyetlerin mahfuz mahsullerini ve son üstadlarını içinde barındıran Orta Çağ'ın en önemli kültür merkezlerinden birisidir diyebiliriz.

KÜLTÜREL TRANSFORMASYON: BEYTÜ'L-HİKME'YE GETİRİLEN KİTAPLAR

Beytü'l-Hikme'ye kurulduğu zaman, asılları çeşitli dillerde yazılmış, çoğu felsefe, mantık, matematik, tıp, hey'et, astronomi, tarih ve coğrafya ile ilgili kitaplar toplanmıştır. Bunlar arasında, Yunanca, Farsça, Hintçe, Kıptîce, Ârâmice, Soğdca,* Süryânîce ve Sanskrit dillerinde yazılan kitaplar vardı.[162]

Beytü'l-Hikme'ye getirilen kitaplar arasında Ârâmî dilinin bir kolu olan Süryânîce yazılan kitapların çokluğu dikkat çeker. IV. yy.'dan itibaren yapılan tercümelerle bir bilim dili hâline gelmeye başlayan Süryânîce, Ruha, Nusaybin, Amida, Antakya çevrelerinde yaşayan Ya'kûbî (Monofizit) ve Nastûrî Hristiyanlarca kullanılıyordu. IV. yy.'dan itibaren başlayıp yoğun şekilde devam eden tercümeler sayesinde, Aristo, Eflatun, Pisagor, Hipokrat, Galen gibi eski Yunan üstadlarının ve İskenderiye'de yapılan

---

161. Muhammed Abdurrahmân Guneyme, *Târîhu'l-Câmi'ati'l-İslâmiyyeti'l-Kübrâ*, Tetvan, 1953, s. 54; R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 323; A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 64; P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 572; H. A. Attallah, a.g.e., s. 30, 31.

* Soğd dili, Kuzeydoğu İran'da konuşulan bir Farsça şivesidir.

162. A. Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 208, 209; A. Çelebî, *İslâm Eğtitim-Öğretim Tarihi*, s. 178.

Helenistik dönem şerhlerinin hemen hemen tamamı Süryânîceye çevrilmiş durumdaydı.[163]

Fırat ve Dicle arasında yayılmış vaziyette bulunan ve "Helenizmin Süryanî kolu" addedilen, 50'ye yakın medresede, Yunancanın yanında Süryânîce de öğretim yapılıyordu.[164] Bütün Orta Doğu'da yayılan bu marijinal gruplar, VII. yy.'da görülmemiş bir canlılığa sahne oluyordu. Yunan ilminin, gerek İran'a gerekse Bağdat'a sokulmasında baş rolü bunlar oynamışlardır. Süryânîce okuyup yazan Ya'kûbî ve Nastûrî Hristiyanlar, Güney İran ve yukarı Mezopotamya'ya yayılmış olarak yaşadıklarından, Bağdat'ın bu bölgeler ile kolay temas kurabilmesi sayesinde, Yunan bilimine ait kitaplar, Beytü'l-Hikme'ye getirilebilmiştir.[165]

Beytü'l-Hikme'ye kitaplar, çoğunlukla halifelerin özel gayretleriyle getirilmiştir. Te'lif hareketinin başladığı bu dönemde, yazılan her kitabın bir nüshasının Beytü'l-Hikme'ye konulması istenmiştir. Ayrıca, fethedilen şehirlerde ele geçirilen kitaplar ve anlaşmalar esnasında halifelerce konulan maddeler sayesinde, komşu ülkelerdeki birçok kitabın Beytü'l-Hikme'ye getirilmesi temin edilmiştir. Bunlardan ayrı olarak, Bağdat'a davet edilen âlimlerin beraberlerinde getirdikleri kitapların da kazandırılmasıyla Beytü'l-Hikme'de zengin bir kütüphâne oluşmuştur.[166]

Tabiidir ki, Beytü'l-Hikme'ye hangi kitapların getirildiğini tam olarak tespit etmek mümkün görünmemektedir. Fakat orada tercüme edilen eserlerin konularından ve isimlerinden hareketle, hangi kültür çevresinden geldiğini görebilmekteyiz.

---

163. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 263; D. L. O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 77; T. J. De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, s. 12.
164. H. Ziya Ülken, a.g.e., s. 78; D. L. O'leary, a.g.e., s. 11-41, Ayrıca Bkz. D. L. O'leary bu bölümde Süryanîlerin faaliyetlerini ve İskenderiye'deki bilgiyi doğuya nasıl aktardıklarını uzun uzun anlatmaktadır.
165. H.Z. Ülken, a.g.e., s. 78.
166. Ömer Ferrûh, *Târîhu Fikri'l-Arabî ilâ Eyyâmi İbn Haldûn*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 1983, s. 277, 278.

1. Yunan Düşünce Dünyasından

İnsanlık tarihinde dört büyük medeniyetten bahsedilir. Sümerler ve Mısırlıların kurduğu İlk Çağ medeniyeti, Yunan veya Grek-Romen medeniyeti, İslâm medeniyeti ve Batı medeniyetidir. Hint, Çin, Aztek, Anka vb. diğer medeniyetlerin insanlığın ortak inkişâfında, diğerleri kadar etkili olmadıkları kabul edilir. Uygarlıklar süreklilik arz ettiğinden, İslâm medeniyeti kurulurken insanlığın ilmî ve fikrî kazanımlarını, kendinden önceki son büyük medeniyet olan Yunan medeniyetinden devralmıştır. Dolayısıyla elde ettiği belgelerin dilinin Yunanca olması tabiidir. Müslümanların, Bizanslılara ve Sâsânîlere karşı başlattıkları askerî seferler bittikten sonra, arkasından tarihte benzeri az görülecek bir şekilde kültürel fetih harekâtına giriştikleri gözlenmektedir. Bu harekât esaslı bir şekilde ikinci Abbâsî halifesi Mansûr ile başlamıştır.

Halife Mansûr'un Bizans hükümdarı ile yazışarak, elindeki bazı kitapları istediğini daha önce de zikretmiştik.[167] Gelen kitaplar arasında, Batlamyus'un *Mecistî*'si, Öklid'in *Usûl-ü Hendese*'si, Hipokrat'ın ve Calinus'un tıp ile ilgili kitapları bulunmaktaydı.[168]

Hârûn Reşîd zamanında Anadolu'dan birçok kitabın getirildiğini görmekteyiz. Hattâ Hârûn Reşîd'in sadece kitap toplamak amacıyla seferlere çıktığına dâir iddialar bile bulunmaktadır.[169] Bizans'a karşı, yaptığı seferler esnasında, Ankyra (Ankara) ve Ammuriye[170] şehirlerinde birçok yazma ele geçirilmiş, konularının çoğunluğunu matematik, tıp ve mantık kitaplarının oluşturduğu bu eserler Bağdat'a getirtilmiştir.[171] Ayrıca, getirilen bu Yu-

---

167. W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 15.
168. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 304; R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme" s. 324, 325.
169. A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 378.
170. Afyon'un Emirgazi kazasına 20 km yakınlarında bugün bir harabe şehirdir. Zeman tarafından M.S. (474-491) yılları arasında kurulmuştur. bkz. D.İ.A., c. III, s. 79.
171. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 246; İbn Nedîm, a.g.e., s. 304, 305; Ş. Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arab-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 112.

nanca kitapların tercümesi de, Beytü'l-Hikme'nin başında bulunan, Cundişâpûr'dan gelme, ünlü Nastûrî tabip, Yuhanna b. Mâseveyh'e havale edilmiştir.[172] Hârûn Reşîd'in hilâfetinin son yıllarına tekabül eden bu gelişmelerin, Beytü'l-Hikme'deki kitapları zenginleştirmiş olabileceği düşünülmektedir.

Beytü'l-Hikme'nin en büyük hâmisi sayılan Halife Me'mûn'un bu husûstaki gayretleri ise her türlü takdirin üstündedir. Me'mûn, Rum meliki III. Mikâil ile elindeki kitapların bir kısmını göndermesi için yazışmalar yapıyordu, fakat melik önceleri bu isteğe çekimser davranmış ise de nihayet olumlu cevap verir.[173] Bunun üzerine Me'mûn, Ermeni asıllı Leo nezdinde,[174] aralarında Haccâc b. Matar, Yahyâ b. Batrik, Sâhibu Beytü'l-Hikme (müdür) Selm, bir rivâyete göre Yuhanna b. Mâseveyh'in de bulunduğu ilmî bir heyeti, kitapları getirmek için Bizans'a gönderir.[175] Heyet, nüshası çift olan kitaplardan birer nüsha olarak, Beytü'l-Hikme'ye döner. Getirilen kitapların içinde Eflatun'un, Aristo'nun, Hipokrat'ın Arşimed'in, Galen'in, Apollinus'un, Batlamyus'un ve başka birçok felsefe ve tabii ilimler ile ilgili eski Yunan bilginlerinin kitapları bulunuyordu.[176] Bu kitapların bir kısmı Konstantiniyye'den getirilmişti. M. 326 yılında Konstantiniyye'de yapılmış olan kütüphâne, daha sonraları bazı hükümdarların da yardımı ile zengin bir kütüphâne hâline gelmişti. Ancak daha sonra bu kitapların bir kısmının yakılması ile kitapların sayısı azalmıştı.[177] Muhtemelen Müslümanların getirdiği kitapların bu kütüphâneden olabileceği akla gelmektedir.

---

172. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 245, 246; R. Muhammed, a.g.m. s. 336; A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 179.
173. İbn Nedîm, a.g.e., s. 304; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 260.
174. P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 477.
175. İbn Nedîm, a.g.e., s. 304; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 260; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 378; A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 63; R. Muhammed, a.g.m. s. 339.
176. İbn Ebî Useybi'a, aynı yer; A. Emîn, aynı yer; R. Muhammed, a.g.m. s.339.
177. A. Emîn, aynı yer.

Aynı şekilde Me'mûn, Kıbrıs'a yaptığı seferi kazanınca, daha önce haberini almış olmalı ki, Kıbrıs emîrinden savaş tazminatı olarak ellerindeki kitapların bir kısmını göndermesini ister. Konu ile ilgili tek haber İbn Nubâte'den gelmektedir:[178]

> Me'mûn Kıbrıs hâkimi ile savaş yapmıştı. Savaşı kazanınca ona haber göndererek depodaki Yunanca kitapları istedi. Kitaplar, kimsenin görmediği bir depoda idi. Adanın emîri, dostlarını ve ileri görüşlü kimseleri durumu görüşmek üzere topladı. Kitapların gönderilip gönderilmemesi konusunda görüşlerini aldı. Toplantıda bulunanların hiçbirisi gönderilmesini uygun görmedi, ancak içlerinden kâhin olan birisi, bu kitapların tez elden gönderilmesini savunur ve şöyle der: "Bu kitaplar, şerîatle yönetilen bir devlete girince, onları ifsad eder, âlimlerin arasında fesad çıkarır." Bunun üzerine kitaplar Me'mûn'a gönderildi ve Me'mûn da buna çok sevindi.[179]

Bu haberi, yazarının Hicrî VIII. y.y.'da yaşaması ve diğer kaynaklar tarafından desteklenmemesinden dolayı ihtiyatla karşılıyoruz. Özellikle haberin son bölümünün, İslâm dünyasında felsefeye karşı olanların kendilerini haklı çıkarmak için bu tür haberlerin uydurulabileceği ihtimalini de akla getirmektedir. Fakat kabul etmemiz gereken bir husûs var ki o da, Kıbrıs'tan Beytü'l-Hikme'ye Me'mûn zamanında kitap getirildiği husûsudur.[180]

Kitapların getirilmesi sadece siyasî iktidarla sınırlı değildi. Bilâkis zenginler kitap toplamak ve tercüme ettirmek için çok para harcamışlardır. Bunun için de Rum memleketlerine eski kitap toplamak amacıyla, çokça husûsi yolculukların yapıldığı olmuştur. Meselâ; Huneyn b. İshâk, Mûsâ b. Şâkir, İshâk b. Şehram gibi kimseler tespit edebildiklerimiz isimler arasındadır.[181]

---

178. İbn'i Nubâte, *Şerhu'l-Uyûn*, s. 166.
179. Bkz. A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 179; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, 376; Ş. Sayf, *Abbâsiyyu'l-Evvel*, s. 114.
180. İbn Nubâte, a.g.e., s.166.
181. M. Hudârî, *Târîhu Ümemu'l-İslâmiyye*, s. 221.

Huneyn b. İshâk, Galen'in "Nabz" ile ilgili bir kitabını elde edebilmek için Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'ı dolaştığını, nihayet kitabın bir nüshasını Şam'da bulduğunu anlatmaktadır.[182]

İshâk b. Şehram bu yolculuklardan birisinde şöyle bir hatırasını anlatır:

> Rum'da eski bir puthâne vardı. Buranın demirden büyük bir kapısı bulunuyordu. Eski çağlarda Yunanlılar burada yıldızlara ve putlara ibadet ediyorlardı. Rum melikinden buranın açılmasını istedim. O önce bundan kaçındı. Çünkü burası Rumların Hristiyanlaşmasından bu yana kapalı idi. Israrımız üzerine açmaya razı oldu. Bu binanın ön kısmı renkli mermerden ve büyük taşlardan yapılmıştı. Benzerini hiç görmediğim yazılar vardı üzerinde. Bu kütüphanede yaklaşık 1000 kadar kitap vardı. Bu kitapların bazısı eskimiş, bazısı aynen kalmış, bazısını da kurtlar yemişti. İçinde altın kılıç kınları ve zarif eşyalar gördüm. Burası Konstantiniyye'ye üç günlük mesafede idi. Etrafta da Sâbiîler ve Kildeliler oturuyordu.[183]

Bu bölgeden getirilen kitapların çoğunluğunu hendese, mekanik, kinetik, astronomi ve felsefe oluşturuyordu.[184] Bunların birçoğu Öklid, Arşimed, Apollonius'un kitaplarından oluşuyordu.

Elbette Yunan ilimleri sadece kitap nakli ile değil, bu bölgelerden gelen bilginlerin getirdiği veya kendilerinin te'lif ettiği

---

182. Marie-Geneviève Balty-Guesdon, a.g.m. s. 135.
183. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 304; İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 260, Bu parçada bahsedilen yerin adı zikredilmemektedir. Ancak yazarın ifâdelerinden ve tariflerinden anlaşıldığı kadarı ile bahsedilen yerin bugünkü Efes olması ihtimali yüksek görünüyor. Kütüphânenin ön kısmının tarifi aynen Efes'teki hâlâ ayakta kalan kütüphânenin önünü andırıyor. Üstelik bu mermerler üzerinde eski Latince yazılar bulunmaktadır. Ayrıca, Hristiyanlık'tan sonra burasının kapatılıp, kitapların çürümeye terk edilmesi bize 431'de Efes'te toplanan konsili hatırlatıyor. Bu konsil neticesinde felsefe ile çok iştigal eden Nastûrî ve Ya'kûbîler kovulup sapıklık ile itham edilmişlerdi.
184. M. Hudârî, *Târîhu Ümemi'l-İslâmiyye*, s. 221.

eserler vâsıtasıyla da Beytü'l-Hikme'ye ulaşmıştır. Antakya'dan İsrâil el-Askaf ve Kuveyrî'nin gelişi, Harrân'dan Sâbit b. Kurrâ, İbn Vahşiyye, İbrâhim b. Sinan gibilerinin Bağdat'a gelişi gösteriyor ki, Yukarı Mezopotamya'daki mekteplerdeki birçok âlim, Bağdat'a gelerek, Beytü'l-Hikme'deki faaliyete katılmışlardır.

2. Fars Düşünce Dünyasından Yapılan Tercümeler

Bilindiği gibi Abbâsîlerin mevâli desteği ile iktidâra gelmeleri, kurdukları yönetime de özellikle Farsları ortak etmek sûretiyle devam etmeleri sonucunu doğurmuştur. Böylece de Abbâsî yönetiminin ilk dönemlerinde devletin üst kademelerinde görev alan Fars asıllı vezirler, kâtibler, İran kültürü ile ilgili kitapları tercüme etmeye başlamışlardır.

Fars kitaplarının Beytü'l-Hikme'ye gelmesi, daha çok âlimlerin Bağdat'a gelirken beraberinde getirdikleri veya burada te'lif ettikleri kitaplarla olmuştur.

Halife Mansûr'un daveti üzerine Cundişâpûr'dan gelen Buhtîşû ailesi, Fazl b. Nevbaht, Sehl b. Hârûn ve Yahyâ b. Ebî Mansûr gibi bilginler topluluğu İran bölgesindeki kitapları ve ilmî anlayışı Bağdat'a taşımışlardır. İlmî hayatlarını artık Bağdat'ta sürdürmek için gelen bu insanların, gelirken beraberlerinde kitaplarını getirmediklerini düşünmek imkânsız görünmektedir. Bu konuda Ahmed Refik, *Büyük Târîh-i Umumî*'de[185] "Gelen tabipler birtakım kitapları da tercüme etmişlerdir." demektedir.

İran'da astronomi, mühendislik ve coğrafya ile ilgili kitaplar olmamakla beraber, gelen kitapların çoğunluğunu edebiyat, tarih, siyaset, hikâye konularıyla ilgili kitaplar oluşturmuştur.[186] İleriki bölümde yapılan tercümeleri anlatırken görülecektir ki,

185. Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umumî*, Kütüphâne-i İslâm ve Askerî, İstanbul, 1398, c. V, s. 144.

186. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 176, İleriki bölümde kitapların geniş listesi verilecektir.

Hudeynâme, Târîhu Mulûku Fars, Âyinnâme gibi eserler yine İran asıllı kimseler tarafından tercüme edilmiştir.[187] İran'dan gelen kitapların isimleri ve mütercimleri konusunda İbn Nedîm, geniş bir liste verir.[188] Bundan ayrı olarak, Cundişâpûr akademisindeki tabipler, tıp ilmi ile ilgili çok sayıda kitap getirmişlerdir.[189]

Fars bölgesinden gelen kitaplar sadece âlimlerin getirdikleri ile sınırlı kalmamıştır. Bu topraklarda bulunan eski kitaplar Beytü'l-Hikme'ye getirilmeye çalışılmıştır. Bununla ilgili aşağıdaki anekdot dikkat çekicidir. Merv'de Yezdicird'in getirdiği Fars kitaplarının toplandığı bir kütüphâneden bahsedilir. İbn Nedîm, Ebû Ma'şer'in (Kindî'nin talebesi) Zîclerle ilgili yazdığı bir kitaptan[190] naklen şöyle bir rivayette bulunmaktadır;

> "Fars hükümdarları, ilmî başarıları, kitaplara olan himmetleriyle elde ettiler. Kitapları afetlerden, çürümekten korumak için muhkem bir kütüphâne yaptılar. Bu kütüphânede özel bir ağaç kabuğuna yazılmış zîcler bulunuyordu. Bu husûsta Hint ve Sind halkı da aynı metodu takip ettiler. Zamanla bu bina (İsfahan surları) yıkıldı. Sonra bu enkazın altından, toprak parçası ve kabuk üzerine yazılmış zîcler, çok eski zamanlarda yazılmış kitaplar bulundu."

Ayrıca İbn Nedîm, bizzat bunlardan 40 kadarını kendisinin gördüğünü iddia etmektedir.[191] İbn Nedîm'in bu türden gördüm ve okudum dediği kitaplar, çoğunlukla Beytü'l-Hikme'de gördüğü ve okuduğu kitaplardır. Bir yerde bu türden kitaplar için "sanki Me'mûn'un Beytü'l-Hikme'sindeki gibi" ifâdesini kulla-

---

187. İbn Nedîm, a.g.e., 364; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 387, 388.
188. Bkz., İbn Nedîm, a.g.e., s. 364.
189. İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 173, 215, Ayrıca bkz., İbn Ebî Useybi'a'nın bu eserinde Cundişâpûr'dan gelen doktorların geniş hayat hikâyelerini verir ve Bağdat'taki çalışmalarına genişçe değinir.
190. Ebû Ma'şer'in bu kitabının ismi *Kitâbu İhtilâf-ı Zîcât*'tır. Aynı zamanda Kindî'nin talebesidir. Kitapları günümüze ulaşmamıştır. İbn Nedîm, a.g.e., s. 301.
191. Bkz. İbn Nedîm, a.g.e., 301-302.

nır.[192] Çünkü o dönemde Beytü'l-Hikme orijinal el yazma eserlerin korunduğu yegâne bir kütüphâne durumundaydı. O, kitabını yazdığı tarihlerde, kendi ifâdelerinden anlaşıldığı üzere, Beytü'l-Hikme hâlâ faal olduğundan, İbn Nedîm, Beytü'l-Hikme'deki kitaplardan da istifâde ederek *Fihrist*'i yazmıştır.

3. Hint Düşünce Dünyasından Yapılan Tercümeler

Müslümanların, Hint dünyası ile ilk temasları, 712 yılında, Sind'in fethiyle beraber, İndus Nehri ötesinde Sind eyaletinin oluşturulması ve buranın başkenti olan "Mansûra" şehrinin kurulması neticesinde, Hint-Arap incelemelerinde önemli bir merkez olmuştur.[193] Burası, "Multan" ve "Beyleman" gibi Hint biliminin iki önemli şehriyle temas kurarken, Mansûra ile Bağdat arasındaki teması sağlayan da, İ'lâf kabilesi ile Yukarı Mezopotamya'da yaşayan Fezârît kabilesi sakinleri olmuştur. Bu arada, Sindlilerden Müslüman olanlar da bu ilişkide etkili olmuştur. Fezârît kabilesine mensup araştırmacılar, Sanskrit dilini öğrenmişler ve İbrâhim b. Habîb el-Fezârî, oğlu Muhammed el-Fezârî, arkadaşı Ya'kûb b. Târık ve Bişr el-Fezârî gibi seçkin bilim adamı ve dilciler, Hint-Arap ilişkisini sürdürdüler. Mansûr'dan çok önceleri 730-734 yıllarında Brahmagupta'nın *Sind-Hanta*, *Khonda-Khadyoka* (Aryabatha'nın görüşlerini anlatır), *Uttar-Khadya-Khadyoka* ile *Karana Khanda-Khadyoka* adlı eserleri çevrilmişti.[194]

Biri Abbâsîlerin ilk halifesi Ebu'l-Abbâs Saffâh'ın ölümünden üç gün önce, diğeri Mansûr zamanında, üçüncüsü de 774 yılında olmak üzere, aralarında muhtemelen Hint asronomi bilginlerinin de olduğu üç heyet Bağdat'a gelmişler ve burada kaldıkları süre içinde de Bağdat'taki bilginler ile müzakerelerde bulunmuşlardır.[195]

---

192. İbn Nedîm, a.g.e, s. 24.
193. Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s.638-639.
194. N. A. Baloch, *Gurretu'z-Zîcât*, Çev: Melek Dosay, Erdem, Ankara, 1990, c.VI. sy.18, s. 812-17.
195. N. A. Baloch, a.g.m., s. 818-24.

773 yılında Halife Mansûr'un sarayına gelen Kankah adlı Hintli astronomun koltuğunun altında yıldızların hareketleri ve hesap usulleri ile ilgili, 628 yılında Sindihind tarafından yazılmış, *Brahmagubt* adlı bir eser bulunuyordu. Mansûr bu kitabı İbrâhim Fezârî'ye tercüme ettirdi. Bundan bir de zîc hazırlanmasını istedi.[196] Bu kitap aynı zamanda Hint sayı sistemiyle ilgili konuları içerdiğinden, Hint rakamlarının İslâm dünyasına girmesini de sağlamıştır. Bu çalışmalar Batlamyus'un hesap cetvelleri ve gökyüzü bilgileri ile karşılaştırılarak yeni boyut kazanmıştır. İslâm dünyasında bu kitap *Sind-Hânet* olarak meşhur olmuştur.[197]

Halife Mansûr *ve* Hârûn Reşîd zamanında Abbâsî sarayında birçok Hintli isme rastlamaktayız. Meselâ; Kankah, Cuder el-Hindî, Sencehl, Nek el-Hindî, Rakiher, Raceh, Dâhir, Rattekil, Cebher, Anda, Salih b. Bahle bunlardandır. Bu isimlerin, Müslüman biyografistlerin kitaplarında matematik, astronomi ve tıp bölümleri altında zikredilmesi dikkat çekmektedir.[198] İbn Ebî Useybi'a, kitapların konularıyla ilgili olarak, "Bunlar, Hint hukemâsının ve tabiplerinin tıp, ilm-i nücûm, eczacılık, kozmoloji ile ilgili eserlerdir." demektedir. Bu kitaplar arasında *Esrâru'l-Mevârid, Guranât-u Kebîr, Guranât-ı Sağîr, Mevâlid Kebîr, Esrâru'l-Mesâil, el-Mevâlid, Kitâb-ı Tıb, Kitâb-ı Tevehhüm, Kitâb-ı fî Ahdâsu'l Âlem*... gibi kitapların ismi geçmektedir.[199]

Hint kitaplarının bir kısmı da doğrudan gelmemiş, Farsça yoluyla Müslümanlara ulaşmıştır. Çok önceleri birçok Hintli bilgin Sâsânî hükümdarlarının davetiyle İran'a gelmişler, Cundişâpûr akademisindeki çalışmalara katılmışlardı. Gelirken beraberlerinde getirdikleri, tıp, astronomi, Hint hikâyeleri ile ilgili kitapları, burada Farsçaya çevirmişlerdir. Meselâ; Hintli Berzûye, Enûşir-

196. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., 473, 474; A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 243.
197. Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerinde Allah'ın Güneşi*, Çev: Hayrullah Örs, Altın Kitaplar Yay., t.y; s. 42.
198. Bkz., İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 331, İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ'*, 373-375.
199. İbn Nedîm, a.g.e., s. 331-332; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 373 vd..

van zamanında İran'a gelerek, yanında getirdiği *Kelîle ve Dimne*'yi Farsçaya çevirmiştir.[200]

Beytü'l-Hikme'de Farsçadan yapılan tercümeler arasında, Hint kökenli kitapların bulunması da gösteriyor ki, birçok Hintlinin kitabı İran yoluyla Beytü'l-Hikme'ye ulaşmıştır. Meselâ; Abdullah İbn Mukaffa'ın tercümesini yaptığı: *Kelîle ve Dimne;* Sehl b. Hârûn'un tercümesini yaptığı *Sindbâd-ı Sağîr* ve *Sindbâd-ı Kebîr*, aslı Hintçe olup Farsçaya çevrilen, Farsçadan da Arapçaya tercüme edilen kitaplardır.[201]

Ancak, İslâm medeniyetinin, Hint kültürü ile diyaloğunu inceleyenler, daha çok Bîrûnî'nin çalışmalarında yoğunlaşmışlardır. Yalnız, Abbâsîlerin ünlü vezir ailesi Bermekîlerin, Hint kitapları ile özel olarak ilgilendiklerini görüyoruz. Bu husûsta, özel heyetler teşkil ederek Hindistan'a gönderdiği veya Hint bilginlerini, Bağdat'a davet etmek sûretiyle, çok erken denecek bir dönemde, Hint yazmaları Beytü'l-Hikme'ye getirilebilmiştir.[202] Bermekîlerin getirttikleri kitaplar, önceleri kendi özel kütüphânelerine konuyordu. Fakat iktidardan düşüşlerinden sonra saraylarıyla beraber bu zengin kütüphâne Beytü'l-Hikme'ye katılmıştır.[203] Böylece, Me'mûn zamanında, Beytü'l-Hikme'deki kitapların sayısının daha da artmış olabileceğini düşünüyoruz.

Roger Garaudy, Beytü'l-Hikme'de 1.000.000 kitabın olduğunu iddia eder.[204] Böylesi bir rakam hayalimizi gerçekten zor-

---

200. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 413, 474-475.
201. İbn Nedîm, a.g.e., s. 364, Ayrıca, tercümesi yapılan Hint kitaplarının isimleri için bkz., İbn Nedîm, a.g.e., s. 364, vd.; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 478, vd.
202. Bkz., İbn Nedîm; a.g.e., s. 409; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 474; A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 244; A. Çelebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. III, s. 229.
203. İsmail Hakkı Erünsal, "İslâm Medeniyetinde Kütüphâneler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Editör: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1989, c. XIV, s. 217
204. Roger Garaudy, *İslâm'ın Vaadettikleri*, Çev: Salih Akdemir, Pınar Yay., 1984, s. 103.

lamaktadır. Temel tarihî kaynaklarda konuyla ilgili benzer ifâdelere rastlamadığımız için, bu iddiayı ihtiyatla karşılamak zorundayız. Ancak, Beytü'l-Hikme'deki kitapların sayısı ve zenginliği, Ortaçağ dünyasının hiçbir yeriyle kıyaslanamıyacak kadar çok olduğunu tahmin ediyoruz. Gerçekten de VIII. yüzyılın ortalarından X. yüzyılın sonuna kadar, kitap yüklü deve kervanlarının Bağdat'a seferler yaptığı hatırlanırsa, oradaki kitapların sayısının çok yüksek olacağını tahmin edebiliriz.

378/988 yılında kitabını yazan İbn Nedîm'in, Beytü'l-Hikme'deki kitaplardan istifâde ettiği, kendi ifâdelerinden anlaşılmaktadır. Meselâ; Himyerî ve Etyopya dillerinde yazılmış, orijinali hâlâ muhafaza edilen bir kitabı Beytü'l-Hikme'de gördüğünden bahsetmektedir. Aynı şekilde Abdulmuttalib b. Hâşim'e ait bir otobiyografi burada saklanmaktaydı.[205] Yine kitabının başka bir yerinde, İbrânice yazılmış bir kitabın mütercimin ağzından şu ifâdeyi aktarır; "Bu kitabı İbrâhim (a.s)'a inanan, Sâbiî İbrânîlerinin haniflerinin kitabından çevirdim. Onlar uzun zamandır bu suhufları koruyorlardı..."[206] demektedir.

Anlaşıldığı kadarıyla, bize ulaşmayan ama muhtelif dillerin, medeniyetlerin, kültürlerin, yüzyıllardır korudukları, ender bulunan kitaplar, Beytü'l-Hikme'de toplanmıştı. Ancak, bize bu kitapların isimleri ile ilgili ulaşan bilgiler, son derece sınırlı düzeydedir.

BEYTÜ'L-HİKME'NİN BİNASI

Beytü'l-Hikme'nin binası ve yeri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye raslanmamaktadır. Onun müstakil bir binası var mıydı? Yoksa Halifenin sarayının köşesinde bir yerde mi faaliyet gösteriyordu? Bununla ilgili net bir şey söyleyebilmek mümkün görünmemektedir.

---

205. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 8, 29, 32.
206. İbn Nedîm, a.g.e, s. 26.

Ancak, olayların geçtiği yerler, şahısların mekânları, Beytü'l-Hikme'nin sürekli halifelerin gözetiminde yürümesi gibi bilgileri topladığımız zaman oranın yeri hakkında bazı kanaatler ediniyoruz. Unutulmamalıdır ki, tarih devamlı tarihçinin bildiğinden ve anladığından daha değişik olma şansına sahiptir.

Daha önce ifâde ettiğimiz gibi Beytü'l-Hikme, Mansûr zamanında, İran hükümdarlarının saraylarındaki kütüphânelere benzer bir şekilde, saray bünyesinde kurulmuştu. Hârûn Reşîd zamanında, bazı değişiklikler yapılmasına rağmen, yine saray bünyesinde kalmıştı.[207] Halife Me'mûn zamanında ise, Beytü'l-Hikme'nin önceki çalışmasına nisbetle, büyük değişiklikler geçirdiğini anlatmıştık. Bu esnada onun eski yerini değiştirmesi de mümkün görünmektedir. Çünkü Me'mûn babalarının sarayına oturmamış, Ca'feriyye sarayını halifelik sarayı yapmıştı.[208]

Bilindiği gibi, Me'mûn Bağdat'a geldiği zaman (819), kardeşi Emîn ile olan mücadelesi esnasında (812-813) babalarının oturduğu saray oturulamaz hâle gelmişti. Me'mûn da bunun üzerine Bağdat'ın doğu yakasında bulunan Rusâfe mahallesinde, Ca'fer b. Bermek'in Dicle kenarında yaptırdığı Ca'feriyye sarayını, halifelik sarayı haline getirmişti. Burası daha sonra yapılan birçok ilaveler ile çok sayıdaki saray grubunun çekirdeğini oluşturmuşdu.[209] Halife Me'mûn, Bağdat'taki hilâfetini işte burada sürdürmüştü.

Yine Me'mûn, aynı semtte, Şemmâsiye kapısı yakınlarında, Beytü'l-Hikme'ye dâhil ettiği bir de rasathâne kurmuştu.[210] Astronomik gözlemlerin yapıldığı bu rasathânede çalışanların hepsi aynı zamanda Beytü'l-Hikme'de de görev yapıyordu. Meselâ; Sind b. Ali, Yahyâ b. Ebî Mansûr buradaki astronomlardandır.

---

207. Hişam Naşabî, "Eğitim Kurumları", s. 96.
208. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. X, s. 262, Taberî, *Târîhu'l-Umem-i ve'l-Muluk*, c. IX, s. 439; Ayrıca bkz., P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 453.
209. P. Hitti, a.g.e., c. I, s. 453; M. Kaya, "Beytü'l-Hikme", s. 88-90.
210. İbn Nedîm, a.g.e., s. 334; P. Hitti, a.g.e., c. I, s. 572; R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 328.

Bu gelişmelerden hareketle, bir kısım araştırmacılar, Beytü'l-Hikme'de Me'mûn zamanında çalışanların sayısının arttığını da dikkate alarak -ki sadece 47 tane mütercim Yunanca'dan çeviri yapıyorlardı- onun mustakil bir binasının olabileceği ve büyük bir yer işgal edebileceğini iddia etmektedir. Bu görüşü, güçlü bir şekilde savunan Remziye Muhammed, "Beytü'l-Hikme, Hârûn Reşîd zamanında sarayda idi. Kitaplar ve mütercimler çoğalınca, Rusâfe'ye taşındı." demektedir.[211] Ancak, Beytü'l-Hikme'nin binası konusunda oluşan yaygın kanaat, onun saray müştemilatı içinde yer aldığı yönündedir. Ahmed Emin bu konuda şu yaklaşımda bulunuyor:[212] "Beytü'l-Hikme, halifenin sarayı bünyesinde idi, dışarda değil. Bize şimdiye kadar husûsî bir binasının olduğuna dâir hiçbir haber gelmemiştir."

Beytü'l-Hikme'nin Rusâfe'ye taşındığı, eldeki verilere göre kesin gözükmektedir. Hattâ, Bermekîlerin Hizânetü'l-Kütüb'üne bakan Sehl b. Hârûn'u Halife Me'mûn, daha önce bahsettiğimiz yeni düzenleme için Beytü'l-Hikme'ye görevlendirmişti.[213] Fakat bu yeni düzenlemenin sarayda mı yoksa ayrı bir yerde mi olduğu hakkında herhangi bir bilgiye mâlik değiliz.

Eldeki verilerden çıkan sonuca göre, Ca'feriyye sarayının birçok saraydan oluşması, Halife Me'mûn'un Beytü'l-Hikme'ye karşı olan aşırı ihtimamı ve Beytü'l-Hikme'de çalışan mütercim ve bilginlerin hayatlarının sürekli saray erkânı ve halifeler ile iç içe olması, onun saray bünyesinde olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Bu durumda Beytü'l-Hikme'nin, Ca'feriyye sarayı bünyesindeki birimlerin birinde, kendi genişliğine ve kapasitesine yeterli bir mekâna sahip bulunduğunu söyleyebiliriz. Hattâ bu saray parçalarının birisinin tamamen Beytü'l-Hikme'ye ait olması da uzak bir ihtimal olarak görünmemektedir.

---

211. R. Muhammed, a.g.m., s. 320.
212. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 64.
213. İbn Nedîm, a.g.e., s. 69; R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 327; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 377.

İKİNCİ BÖLÜM

BEYTÜ'L-HİKME'NİN İŞLEYİŞİ VE FAALİYETLERİ

BEYTÜ'L-HİKME'NİN BÖLÜMLERİ

Beytü'l-Hikme'nin kuruluşu, Halife Mansûr'dan Me'mûn'a kadar geçen yaklaşık yarım asırlık bir zamanda gerçekleştiğinden, bölümlerinin tam olarak Me'mûn zamanında tamamlanabilmiştir. Bu düşüncesiyle, Me'mûn zamanındaki nihâi düzenlemeyle aldığı son şeklini esas kabul ederek incelemek, daha doğru ve kuşatıcı olacaktır.

Kaynaklarda, Beytü'l-Hikme'nin bölümlerine ilişkin açık bir ifâde bulunmamaktadır. Ancak çok sayıda kitabın bulunduğu, birçok mütercimin çalıştığı ve ilmî heyetlerin kollektif faaliyetler yürüttüğü böyle bir kurumun, kendi içinde bir düzen ve bölümleme olması kaçınılmazdır.

Halife Me'mûn'un Merv'den Bağdat'a döndüğünde (819), eski "Hizânetü'l-Hikme"yi yeniden düzenlemesi için Sehl b. Hârûn'u görevlendirdiğini daha önce zikretmiştik.[1] Bu değişik-

1. Bkz., "Beytü'l-Hikme'nin Binası" s. 75.

lik konusunda, birçok araştırmacı fikir birliği etmektedir.[2] Hattâ Şevki Dayf konuyla ilgili şu görüşü dile getirmektedir:[3]

> "Tercümeler hızlanınca Me'mûn, Hizânetu'l-Hikme'yi ilmî bir merkez olacak şekilde yeniden düzenledi. Ona bir de rasathâne ekledi ve önceki tercümeleri yeniletti."

Bu değişiklikle Beytü'l-Hikme, yüksek ilmî araştırmaların yapıldığı, âlimlerin toplanıp tartıştıkları, çoğunluğunu aklî ve tabii ilimlerin oluşturduğu zengin bir kütüphâne, değişik dillerden kitapların tercüme edildiği bürolar ve astronomik gözlemlerin yapıldığı rasathâneden oluşan ilmî bir merkez, bugünkü ifâdeyle bir akademi haline geldi.[4] Buranın nasıl çalıştığı ve hangi bölümlerden oluştuğunu incelemeye çalışalım.

1. Kütüphâne Bölümü

Bilindiği gibi Beytü'l-Hikme, Halife Mansûr zamanında sarayda bir kütüphâne olarak kurulmuştu. Zamanla değişik halifeler döneminde yeni yeni kitaplıklar kurulmuş ve her kitaplığın ismi kurucusuna izafe edilmek sûretiyle, bir kütüphâneler topluluğu haline gelmişti. Bu sebepledir ki, Beytü'l-Hikme'de istinsah işi ile meşgul olan Allân eş-Şu'ûbî'nin "Buyûtu'l-Hikme" ifâdesini kullanırken, oranın bu yapısına dikkat çekmektedir.[5] Hattâ zaman zaman Beytü'l-Hikme'den bahseden bir kısım tarihçiler ve araştırmacılar, onun bir kütüphâne olduğunu savunmaktadırlar. Meselâ; İbn Nubâte el-Mısrî, Beytü'l-Hikme'nin bir kütüp-

2. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 64; A. Çelebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. III, s. 227, 228; R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 329.
3. Ş. Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arâb Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, c. III, s. 113.
4. A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 180; R. Muhammed, a.g.m. s. 329.
5. A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 375.

hâneler topluluğu olduğunu ve her kütüphânenin başında Hâzinlerinin bulunduğunu iddia etmektedir.[6]

Tarihçilerin Beytü'l-Hikme için; "Hizânetü'l-Hikme li'r-Reşîd", "Hizânetü'l-Hikme li'l-Berâmike" veya "Hizânetü'l-Hikme li'l-Me'mûn" ifâdelerini kullanmaları, temelde kütüphânelerin tanziminden kaynaklanmaktadır. Bunların yanında Yâkût el-Hamevî ise,[7] aynı konuda "Dâru'l-İlim" tabirini kullanıyor. "Dâru'l-İlim" ile "Hizânetü'l-Hikme" arasındaki fark şudur: Birincisi daha çok fıkıh, siyer, tefsir, edebiyat gibi dinî ilimlerle ilgili kitapların konulduğu yer için kullanılırken;[8] ikincisi tıp, astronomi, matematik vb. ilimlerle ilgili kütüphâne için kullanılmıştır. Buradan hareketle, Beytü'l-Hikme'de, konularına ve kurucularına göre düzenlenmiş, bir kütüphâne sisteminden bahsedilebilir.[9]

Kitapların toplanması için gösterilen gayretlerden, tercümesi yapılan eserlerden, orada kitap te'lif eden bilginlerin te'liflerinden ve İbn Nedîm'in de burayla ilgili ifâdelerinden anlaşıldığı üzere, Beytü'l-Hikme'de çok eski tarihlerde yazılmış kitapların bulunduğu ve çok zengin bir kolleksiyon barındırdığı anlaşılmaktadır.[10] Roger Garaudy ve Hadr Ahmed Attallah, Beytü'l-Hikme'de bir milyona yakın kitap bulunduğunu iddia etmektedirler.[11] Bu rakam mubalağalı görünmekle beraber, gerçekten yüksek sayıda kitabın olduğu da tahmin edilmektedir. Bu kadar çok kitabın bulunduğu bu kütüphânedeki kitapların gerek korunması, gerekse okuyucuya sunulması, elbette ileri bir kütüphâne sistemi gerektirir. Bu sebeple, burada değişik hizmetleri gören çok sayıda personelin çalışabileceğini tahmin etmek zorundayız. Ki-

---

6. İbn Nubâte, *Şerhu'l-Uyûn*, s. 132; Ayrıca Bkz., A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 63.
7. Y. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'Udebâ*, c. V, s. 294.
8. R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme" s. 334, 335.
9. A. Emîn, a.g.e., c. II, s. 63.
10. Bkz. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 8.
11. H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 63; R. Garaudy, *İslâm'ın Vaadettikleri*, s. 103.

tapların tertibi, okuyuculara sunulması ile ilgili hizmetleri gören insanların bulunması kaçınılmaz bir zorunluluktur.[12]

Bu kadar çok sayıdaki kitaba istendiği anda ulaşabilmek, başlı başına bir problem oluşturduğundan dolayı, Beytü'l-Hikme'de, kitabın yazarına, ismine ve konularına göre fihristler icad edilmişti.[13] Fihristlerin bulunduğuna dâir, Halife Me'mûn ile Sehl b. Hârûn'un oğlu Hasan b. Sehl arasında geçen şu olay da yeterli ipuçları vermektedir;

> "Me'mûn bir gün, konularını merak ettiği bir kitabı görmek ister, bunun için de kataloglara bakar. Fakat bu kitabın ismini kataloglarda bulamayınca, duruma kızarak Hasan b. Sehl'i çağırır ve bu durumun sebebini sorar."[14]

Çünkü yeni gelen her kitabın, bölüme bakan hâzinler tarafından kataloglara yerleştirilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla bu kitabın da kataloglarda bulunması gerekiyordu. Bulunmaması bir görev ihmâli olarak algılanmıştır.

Daha sonraki başlıklarda bilgi vereceğimiz münaviller ve hizmetçiler, kütüphâne bölümünde, kitapların okuyuculara verilmesi, teslim alınması, kitapların dizilişi, mütercimlere kitapların getirilmesi gibi hizmetleri gören görevliler durumundaydı. Bu şekilde kütüphâne çalışmalarını ve araştırmacılara yönelik hizmetlerini sürdürmekteydi.[15]

Ayrıca burada, Beytü'l-Hikme'nin fizikî planının nasıl olduğu merak konusu olmaktadır. Konuyla ilgili elimizde hiçbir delil bulunamamaktadır. Ancak, ışık tutması açısından, Ahmed Çelebi'nin "Ortaçağ Kütüphâne Pilanları" hakkında ver-

---

12. H. A. Attallah, a.g.e., s. 61; A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 144.
13. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 63.
14. H. A. Attallah, aynı yer.
15. Krş. Y. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'Udebâ*, c. XV, s.12; Ayrıca Bkz. A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 171; A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 65.

diği bilginin hatırlanması yerinde olur. Ahmed Çelebi, şöyle demektedir:

> Müslümanların bina ettikleri kütüphânelerde; geniş bir holün etrafında, çok sayıda oda bulunurdu ve odaların her biri ayrı görevler için kullanılıyordu. Zemin şark usûlü tefriş edilirdi. Kitaplar konularına göre ve üst üste konurdu.[16]

Beytü'l-Hikme'nin kültürel kurumların ilk örneğini teşkil etmesi bakımından, daha sonraki dönemi etkileyebileceği ve model olarak alınabileceği düşünülürse, yukarıdakine benzer bir planının olması yakın bir ihtimal olarak gözükmektedir.

2. Tercüme Bölümü

Halife Me'mûn zamanında Beytü'l-Hikme'nin büyük değişiklikler geçirdiği bir gerçektir. Başlangıçta kütüphâne olarak kurulan bu kurum, Me'mûn zamanına kadar çalışmalarını kütüphâne bünyesinde sürdürmüştür. Ancak, Me'mûn hilâfete geçince, tercümelerin daha sistemli ve düzgün olması, tercüme edilen kitapların bilim adamlarınca yeniden araştırılıp geliştirilmesi ve kütüphânenin halka açık hizmet verebilmesi amacıyla, İran asıllı ve zamanının ünlü bilgini, aynı zamanda Bermekîlerin kütüphânesinde görevli olan Sehl b. Hârûn'u Beytü'l-Hikme'yi yeniden düzenlemesi için görevlendirmiştir.[17] Sehl b. Hârûn tarafından yapılan yeni düzenlemeye göre, Beytü'l-Hikme'nin faaliyetleri sistemli bir hale gelmiş ve yeni birimler eklenmiştir. Daha önce getirilen Yunanca, Rumca, Süryânîce, Farsça, Hintçe, İbrânîce vb. kitapların, Arapçaya çevrilmesi için iyi bir iş bölü-

16. A. Çelebî, a.g.e., s. 61.
17. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 69; R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme" s. 327; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 377; Ş. Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arâb Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, c. III, s. 113.

mü ve organizasyon yapılmıştır. Abbâsî devletinin sınırları içinde yaşayan ve bu dillere vâkıf olan mütercimler ve bilginler burada toplanarak çalışmaya başlamışlardır.[18]

Beytü'l-Hikme'nin başından beri fizikî planını ve çalışmasının ana gövdesini kütüphâne teşkil ettiği hâlde, başından sonuna kadar, faaliyetlerinin ana gövdesini de tercümeler oluşturmuştur. Fâtımîler zamanında kurulan Dâru'l-Hikme (1005) daha çok öğrenime önem verirken, Beytü'l-Hikme, daha çok tercümeye önem vermiştir.[19]

Beytü'l-Hikme'nin tercüme bölümünün, kütüphâneden tamamen bağımsız olmadığı gözlenmektedir. Faaliyet kütüphâne bünyesinde, daha da genişletilerek yapıldığından, iki birim içiçe çalışmaktaydı. İlim dallarına ve dillere göre ayrılmış, yanyana sıralanmış odalarda tercüme çalışmaları yapılmıştır.[20] Bu odalar, dillere ve ilim dallarına göre ayrılmış; Farsça, Yunanca, Süryânîce kitaplar bölümü olarak düzenlenmiştir. Her bölümün başında o bölümün işlerinden sorumlu ve tercüme edilen kitabın konusunu ve dilini çok iyi bilen, devrin önde gelen âlimleri hâzin olarak bulunuyorlardı. Meselâ; Ebû Sehl Fazl b. Nevbaht, Yuhanna b. Mâseveyh, Yahyâ b. Batrik, Huneyn b. İshâk, Ömer b. Ferrûhân, Sâbit b. Kurrâ gibi isimler Beytü'l-Hikme'nin değişik bölümlerinde hâzinlik yapan bilginlerdir.[21]

Tercüme bölümünde birçok müellifin, mütercimin ve müstensihin ismi geçmektedir. Bunların başlarında bulunan hâzinler de, Beytü'l-Hikme'nin genelinden sorumlu bulunan "Sâhibu Beytü'l-Hikme" adı verilen başkana bağlı idiler.[22] Yuhanna b. Mâseveyh, Selm el-Harrânî, Sehl b. Hârûn, Huneyn b. İshâk

18. A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 178; A. Ferîd, a.g.e., s. 380-390.
19. Hişâm Naşabî, "Eğitim Kurumları" s. 97.
20. A. Çelebî, a.g.e., s. 178; H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 61.
21. Bkz. H. A. Attallah, a.g.e., s. 61, 63, 69, 70.
22. H. A. Attallah, aynı yer; R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 326; A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 65.

gibi şahıslar bu görevi yürütmüşlerdir.[23] Tercüme bölümünde, hâzinler, mütercimler, müstensihler, araştırmacılar ve bilginler ayrı odalarda ve husûsî yerlerde çalışırlardı. Her biri ayrı dillere ve bilimlere tahsis edilen bu odalarda, Yunanca, Farsça ve Hintçe mütercimlerinin yerleri ayrı ayrı düzenlenmişti. Bu durumu temel kaynaklar, Bizans'tan, Ammuriye'den, Ankara'dan gelen kitaplar diye zikrederler. Bu bölümlere kitapların dillerini bilen bilgin ve mütercimlerden atama yapıldığını kaynaklar teyid eder. Meselâ Yuhanna b. Mâseveyh, Ammuriye ve Ankara'dan gelen kitapları; Huneyn b. İshâk, Rum diyarından (Küçük Asya ve Konstantiniyye) gelen kitapları tercüme etmekle görevlendirilmişlerdir.[24]

Beytü'l-Hikme'nin tercüme bölümünde mütercimlerden başka müstensihler ücret karşılığı kitap yazmaktaydılar. Kaynaklara ismi geçen en meşhur müstensih Hârûn Reşîd zamanından itibaren burada kitap yazan, Allân eş-Şu'ûbî'dir.[25] Müstensihlerin istinsah ettikleri kitaplar, hâzinler tarafından tekrar gözden geçirildikten sonra mücellidler tarafından ciltleniyordu.[26] Buradaki istinsah ve ciltleme faaliyetinin de, dönemin şartları göze alındığında en az tercümeler kadar önemli olduğu görülmektedir. Çünkü o zamana kadar nâdir olarak bulunan papirus ve parşömenler, kâğıdın Bağdat'ta îmâliyle birlikte, yazılı eserlerin bugünkü şekliyle kitaplaşması, çoğaltılması ve ciltlenmesi mümkün olabilmiştir. Böylece, de, kitapları bütün İslâm şehirlerine dağıtma imkânı doğmuştur. Burada, odalar arasındaki yürütülen faaliyetlerin birbirine sıkı bir şekilde bağlı olduğu gözlenmektedir. Kütüphânedeki görevliler ile mütercimler; mütercimler ile müstensihler ve müstensihler ile mücellidler birbirleriyle bağlantılı olarak çalışıyorlardı. Bü-

23. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 304, 352; İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 260; R. Muhammed, a.g.m.s. 326; H. A. Attallah, a.g.e., s. 61-67.
24. İbn Nedîm, a.g.e., s. 304, 352; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 260.
25. İbn Nedîm, a.g.e., s. 118; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, s. 375; R. Muhammed, a.g.m. s. 324.
26. R. Muhammed, a.g.m, s. 326.

tün bu iş akışını, başlarında bulunan hâzinler organize etmekte ve yürütmekteydiler.[27]

3. Rasathâne Bölümü

Müslümanlar arasında astronomi ile ilgili çalışmalar, İslâm'ın yayılmaya başladığı ilk zamana kadar geri gider. Astronomi gözlemlerine olan ilginin arka planında, iyi düşünülüp araştırıldığı zaman, İslâmî öğretinin ve Müslümanın günlük ve yıllık ibadet zamanlarının tespiti gibi sebeplerin yattığını görürüz.[28] Ancak, bilimsel olarak astronomi ile ilgili ilk çalışmalar, Halife Mansûr zamanına dayanır. Hint'ten gelen Brahmagupta adlı astronomun *Sindhind* adlı astronomi eserinin, İbrâhim Fezârî'ye tercüme ettirilmesi ve aynı şahıs tarafından bu kitap esas alınarak bir zîc hazırlatılması ile başlar. Bu şahıs kaynaklarda ilk usturlap kullanan kişi olarak da bilinir.[29] Mansûr'dan sonraki dönemlerde de Abbâsîlerin saraylarında astronomlar bulundu ise de, bu konuda en önemli ve ciddi teşebbüs Halife Me'mûn zamanında gerçekleşmiştir.[30] Birçok araştırmacının da teyid ettiği gibi Halife Me'mûn, iktidarı döneminde, biri Şam'da diğeri Bağdat'ta olmak üzere iki adet rasathâne kurmuştu. Bağdat'ta kurulan rasathâne, Rusâfe semtinde, Şemmâsiye kapısı yanında kurulmuştu.[31] Halife Me'mûn'un kurduğu rasathânenin, Beytü'l-Hikme'nin bir bölümü olarak çalıştığı husûsunda hemen hemen birçok araştırmacı fikir birliği etmektedir.[32] Bu rasathânenin Beytü'l-Hikme'nin bir bölümü olduğunu gösteren diğer bir durum ise, rasathânede

27. H. A. Attallah, a.g.e., s. 61, 62.
28. Bkz. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, Çev: İlhan Kutluer, İnsan Yay., İstanbul., 1989, s. 98 vd.
29. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 332; H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 252.
30. S. Hunke, *Allah'ın Güneşi*, s. 68 vd.
31. İbn Nedîm, a.g.e., s. 334; P. Hitti, *İslâm Tarihi*., c. I, s. 572, H. A. Attallah, a.g.e., s. 238.
32. P. Hitti, aynı yer; R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme" s. 317, 318 H. A. Attallah, a.g.e., s. 71, 248-249, M. Kaya, "Beytü'l-Hikme", s. 89.

çalışan astronom ve matematikçilerin o dönemde aynı zamanda Beytü'l-Hikme içinde çalışmaları gösterilebilir.[33] Bu sebeple Beytü'l-Hikme'nin bölümleri incelenirken, rasathânenin de incelenmesi gerekmektedir. Çünkü buradaki faaliyetler tamamen Beytü'l-Hikme'nin bir uzantısı mâhiyetinde gelişmiştir.

Me'mûn zamanında Beytü'l-Hikme'de çalışan astronom ve matematikçiler arasında, Me'mûn vâsıtasıyla Müslüman olan Yahudi asıllı Sind b. Alî'nin gökbilimleri ve astronomi aletleri üzerine çok bilgili birisi olduğunu kaynaklar nakleder. Şemmâsiye rasathânesinde kullanılan usturlapların tamiri ve bakımı işini de Sind b. Ali yürütmekteydi. Buradaki astronomi çalışmaları, birçok gökbilimcinin iştirâkiyle yapılmaktaydı.[34] Bu dönemde çalışan astronomların sayısı 60'a yaklaşıyordu.[35] Bunlar heyetler halinde astronomik ölçümler yapıyorlardı. En meşhurları; Yahyâ b. Ebî Mansûr, Muhammed b. Mûsâ, Mâşallah, Sehl b. Bişr, Fazl b. Nevbaht ve Hubeyş b. Abdullâh gibi tanınmış astronomi bilginlerinden oluşuyordu.[36] Beytü'l-Hikme'de tercümesi yapılan Yunan, Hint ve İranlı astronomların kitapları, bu rasathânede yeniden gözden geçirilerek test ediliyordu. Nitekim bu çalışmalar esnasında Batlamyus'un *Mecistî* adlı eseri, içindeki bütün temel unsurları dikkat çekecek şekilde, kesin sonuçlar ile tahkik edilip doğrulanmıştır.[37]

Rasathânenin kurulması neticesinde, önceleri sadece kütüphâne ve tercüme bürosu olarak çalışan Beytü'l-Hikme'nin faaliyet alanı genişlemiş, fizikî ve fonksiyonel açıdan gelişmiş ve tabii ilimlerin araştırıldığı bir merkez haline gelmiştir.[38] Artık Bey-

---

33. İbn Nedîm, a.g.e., 333; Ayrıca Bkz. M. Kaya, a.g.m; H. A. Attallah, a.g.e., s. 251.
34. İbn Nedîm, a.g.e., s. 334; H. A. Attallah, a.g.e., s. 249; S. Hunke, a.g.e., s. 72.
35. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. V. s. 161, 162.
36. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 333, 334; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 375.
37. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, c. I, s. 86-89; P. Hitti, a.g.e., c. I, s. 572; H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 71, 250, 252.
38. M. Kaya, "Beytü'l-Hikme", s. 89; Marie-Geneviève Balty-Guesdon, a.g.m., s. 141.

tü'l-Hikme'de sadece tercüme yapılmayıp, Sümerlerden o tarihe kadar, insanoğlunun elinde gelişip şekillenen astronomi bilgileri, Beytü'l-Hikme'de toplanarak, eski geleneklerin bir terkibi yapılmış, eldeki veriler arasındaki farklılıklar, Müslümanları daha dakik hesaplar yapmaya sevketmiş, bizzat bu rasathânedeki ölçümlerle daha doğru sonuçlar tespit edilmiş ve bu sayede yepyeni keşiflere ulaşılmıştır.

Sind b. Alî'den sonra, Beytü'l-Hikme'yi yönetmekte olan Yahyâ b. Ebî Mansûr bu göreve getirtilmiştir. Aynı zamanda henüz çocuk yaşta olan Şâkiroğulları olarak anılan Muhammed, Ahmed ve Hasan'ın eğitimini de yürüterek, bunları zamanın önde gelen mekanik ve gökbilimcileri olarak yetiştirmiştir. Bunlardan Muhammed, *Sindhind* kitabının hülâsasını burada hazırlamış, Batlamyus'un cetvellerini düzeltmiştir. Yine *Me'mûnî* (Denenmiş) adlı astronomi cetvellerinin hazırlanma çalışmalarına katılmıştır.[39] Nihayet Muhammed b. Mûsâ, Yahyâ b. Ebî Mansûr'un yanındaki çıraklığının bitimini müteakip, halifenin emriyle, dünyanın çevresini ölçmesi için görevlendirilmişti.[40] Buradaki yapılan hesaplara Avrupalılar ancak 17. yy. civarında ulaşabilmişlerdir.[41]

Kısacası, Beytü'l-Hikme ile Me'mûn'un rasathânesi arasında kuvvetli bir bağ bulunmaktadır. Beytü'l-Hikme'de tercüme edilen Yunanca, Farsça, Kildânîce ve Süryânîce eserlerin yeniden şerhleri yapılarak, daha sonra bu rasathânedeki bilginlerce test edildi. Sonuç olarak, astronomi ilmine Müslümanlar büyük katkılar sağladılar, yeni nazariyeler geliştirdiler. Yunanlıların görüşlerini aşarak, yeni teoriler kurdular.

Burada bir noktaya da özellikle dikkat çekmek gerekmektedir. Gerek Halife Mansûr'un yakalandığı mide hastalığı, gerekse Hârûn Reşîd'in yakalandığı şiddetli baş ağrısı neticesinde,

---

39. S. Hunke, *Allah'ın Güneşi*, 74-75.
40. Mes'ûdî, a.g.e., c. I, s. 86-87; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, c. V, s. 161-162
41. H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 252.

İran ve Hindistan'dan tabipler getirildiği kaynaklarımızca teyid edilmektedir.[42] Bu tabiplerin teşviki ile -özellikle Buhtîşû ve Ebî Mâseveyh- Bağdat'ta bir bîmâristân kurulmuştu.[43] Bu bîmâristânın baştabipliğini yürüten veya burada tabiplik yapan birçok tabibin, aynı derecede Beytü'l-Hikme'de de görülmesi,[44] akla Beytü'l-Hikme ile bîmâristân arasındaki ilişkinin yakın boyutunu getirmektedir. Özellikle Yuhanna b. Mâseveyh[45] ile Huneyn b. İshâk'ın[46] biyografileri incelendiğinde, olaylar Beytü'l-Hikme ile Bağdat bîmâristânında aynı zamanda geçmektedir. Buna ilave olarak, A. Attallah, bîmâristânın, Beytü'l-Hikme'nin bir birimi gibi çalıştığını ve tercümesi yapılan tıp kitaplarının burada pratiğinin ve öğretiminin yapıldığını iddia etmektedir.[47]

Ancak biz bu durumu ihtiyatla karşılayarak, bîmâristânın Beytü'l-Hikme'nin bir birimi gibi çalıştığı görüşüne şimdilik katılamıyoruz. En azından mevcut araştırmaların böyle bir iddia için henüz yetersiz olduğuna inanıyoruz. Ancak, Beytü'l-Hikme'de tercümesi yapılan Hipokrat, Calinus, Daoskorides'in kitapları ve Hint tıbbıyla ilgili kitaplardan, Bağdat hastanesindeki tabiplerin istifâde etmediğini düşünmek mümkün değildir. Kaldı ki, yukarıdaki verilerde görülen ilişki, bu durumu teyid etmektedir. Hattâ İbn Mâseveyh ve Huneyn b. İshâk'ın çok sayıda Yunan tıbbı ile ilgili kitabı tercüme ettiğini görüyoruz.

Diyebiliriz ki, Beytü'l-Hikme, IX. ve X. yüzyıldan itibaren, Müslümanlar arasındaki bilimsel faaliyetin ana kaynaklarını temin etmesi bakımından mühim bir vazife ifa etmiştir. Değişik bö-

---

42. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 183, 245.
43. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 245; Ayrıca bkz., A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 256.
44. Mesela; Yuhanna b. Mâseveyh, Hunenyn b. İshâk, Cebrâîl b. Buhtîşû, Menkeh el-Hindî, Sâlih b. Behle vb. isimler iki kurumda da geçmektedir. Bkz. İbn Nedîm, *Fihrist*, 305, 360; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., 474 vd.
45. Bkz., İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 246-257.
46. Bkz. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 257-274.
47. H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 244.

lümlerde yürütülen çalışmalar İslâm bilim ve felsefesi için gerekli olan malzemeyi temin etmiştir.

BEYTÜ'L-HİKME'DE BÜROKRATİK YAPILANMA

Beytü'l-Hikme'nin bölümlerini anlatırken, orada çalışanların her birine ayrı odalar verildiğini ve bu odalarda çeşitli dillere ve bilim dallarına ait kitapların, bu dilleri iyi bilen mütercimlerce tercüme edildiğini, daha sonra kitapların çoğaltıldığını, ciltlendiğini ifâde etmiştik. Bölümler arasında sıkı bir bağın olduğu ve iyi bir görev dağılımı yapıldığını ve bu bölümlerdeki faaliyetlerin düzenli ve sıhhatli bir şekilde yürüyebilmesi için de her bölümde başkanların bulunduğundan bahsetmiştik. Bu şekilde Beytü'l-Hikme'deki çalışanlar arasında, herkesin yapması gereken husûsî görevlerinin olduğu ve bu görev dağılımının bir hiyerarşi içinde yürüdüğünü göstermek amacıyla bu kısımda görevleri, görevlileri ve yetkilerinin tanıtılmasının faydalı olacağını düşünerek incelemeyi amaçladık.

Beytü'l-Hikme'deki görevleri iki kısıma ayırmak gerekmektedir:

1. İlmî personel: Sâhibu Beytü'l-Hikme ve hâzinler, mütercimler ve müstensihlerden oluşur.
2. Hizmet personeli: Mücellidler, munâviller ve hizmetlilerden oluşur.

1. İlmî Personel

a) Sâhibu Beytü'l-Hikme ve hâzinler

Beytü'l-Hikme'de oranın işlerini yürüten ve "Sâhibu Beytü'l-Hikme" denen görevliler vardı.[48] Bunlar, Beytü'l-Hikme'nin ilmî ve idarî işlerini yürütürlerdi. Beytü'l-Hikme'deki ilmî çalış-

48. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 327.

malardan olduğu kadar, idarî işlerin yürütülmelerinden de sorumluydular. Ayrıca yapılan tercümelerin kontrolünü de yapıyorlardı.[49] "Sâhibu Beytü'l-Hikme"nin görevlerinin açık olarak neler olduğunu kaynaklardan tespit edemiyoruz, ancak ilmî görevlerinden daha çok idarî işlerden sorumlu olduğu zannedilmektedir. Çünkü ilmî işleri bölümlerin başlarında bulunan hâzinler yürütmekteydiler. Sâhibu Beytü'l-Hikme ise muhtemelen hepsinin üzerinde genel koordinasyonu sağlıyordu.

Hâzinler ise, görevli oldukları bölümün ilmî çalışmalarını takip etmekteydiler. Kendileri âlim ve edip kimseler arasından seçildiklerinden, tercümesi yapılan kitapların kontrolünü yaparlar, bozuk yerleri de akıcı bir Arapça ile yazarlardı. Yeni gelen kitapların kabulü, tasnif edilmesi, fihristlere yerleştirilmesi, mütercimlere tercüme etmeleri için tevdî edilmesini de yine hâzinler takip ediyorlardı.[50] Bunun yanında pörsüyen kitapların korunması, ciltlenmesi, kitapların çoğaltılarak başka kütüphânelere gönderilmesi gibi idarî sayılabilecek işleri de takip ediyorlardı.[51]

Hâzinlerin, Beytü'l-Hikme'nin içindeki görevleri yanında, zaman zaman kültür elçisi olarak başka ülkelere gönderildikleri olurdu. Onlar bu görevleri sayesinde, gittikleri ülkelerdeki kütüphâneleri tarar ve Beytü'l-Hikme'de bulunmayan nüshaları temin ederek getirdikleri olurdu. Nitekim Selm el-Harrânî ve Yuhanna b. Mâseveyh'in Bizans'tan; Sehl b. Hârûn'un Kıbrıs Adası'ndan kitap getirmek için görevlendirildiğini öğreniyoruz.[52]Aynı şekilde Hârezmî'nin Türk hükümdarı Tarkan'a siyasî bir elçiliğin yanında, Bizans'ın Efes şehrine de Ashâb-ı Kehf'in mezarının araştırılması için oluşturulan heyetin içinde de yer aldığını görüyoruz.[53]

---

49. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 66.
50. H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 61, 71.
51. Y. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XV, s. 77, 78.
52. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 304.
53. Aydın Sayılı, "Hârezmî ve Abdulhamîd İbn Türk'ün Orta Asya'nın Bilim ve Kültür Tarihindeki Yeri", Çev. Melek Dosay, Erdem, sy: 19, Ankara-1991, s. 108.

Bu görevlere atanan kimseler, Yuhanna b. Mâseveyh, Fazl b. Nevbaht, Sehl b. Hârûn, Selm, Yahyâ b. Ebî Mansûr, Huneyn b. İshâk, Ömer b. Ferrûhân ve Sâbit b. Kurrâ gibi[54] zamanında ilmi ile meşhur olmuş, araştırmacılara kitap tavsiye edebilecek, onları yönlendirebilecek, sahalarını iyi bilen bilginler arasından seçilmekte idi. Beytü'l-Hikme'deki hâzinin vazifesi idarî işlerden daha çok ilmî meseleler ile meşgul olmaktı. Bu sebeple bu vazifeye getirilen kimselerden kaynaklarımız övgü ile bahseder. Meselâ; Sehl b. Hârûn için İbn Nedîm şöyle der:[55] "O, hakîm, fasîh ve şâirdi. Ebû Osman el-Câhız onun üstünlüğünü ve fesahatanı dile getirir. Birçok kitabı vardır". Yine İbn Nedîm belagat üstadlarını sayarken "Sâhibu Beytü'l-Ḥikme" künyesiyle beraber onun ismini de zikreder.[56] Ebû Sehl Fazl b. Nevbaht ise mütekellimlerin imamı olarak takdim edilir. Farsçadan Arapçaya birçok kitabı çevirdiği zikredilir.[57] İbn Nedîm onun için "kalem güzeli" ifâdesini kullanır.[58]

Yuhanna b. Mâseveyh'e gelince, Ankara'dan ve Ammuriye'den getirilen kitapların tercüme işine görevlendirilmiş, uzun süre Beytü'l-Hikme'ye başkanlık etmiştir. Te'lif ettiği eserlerin sayısı, 130'a yakındır. Zamanında mütercimlerin üstadı olarak bilinir. İbn Ebî Useybi'a onu, zeki, faziletli, tıbbı çok iyi bilen, dilini güzel kullanan, meşhur birçok eseri olan ve halifelerin nazarında itibarlı bir kimse diye tanıtır.[59] Yuhanna, Hârûn Reşîd, Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil zamanına kadar tıbbî konularda ve tercüme işlerinde hizmet etmiştir.[60]

Yuhanna'nın talebesi ve Beytü'l-Hikme'nin en ünlü mütercimi ve hâzini Huneyn b. İshâk ise, tıpta mahir ve Yunanca, Sür-

---

54. İbn Nedîm, a.g.e., s. 13, 139, 333, 352.
55. İbn Nedîm, a.g.e., s. 133.
56. İbn Nedîm, a.g.e., s. 139; Y. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'Udebâ*, c. XI, s. 266; A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 154-155.
57. İbn Kıftî, *İhbâru'l-'Ulemâ*, s. 255; H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 69.
58. İbn Nedîm, a.g.e., s. 11.
59. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 246.
60. İbn Nedîm, a.g.e., s. 354; İbn Ebî Useybi'a, aynı yer.

yânîce ve Arapçada fasih bir edip idi. Eski kitapları toplamak için birçok memleketi dolaşmıştır. Kendisinin çok sayıda te'lif eseri vardır.[61] Hipokrat, Calinus gibi birçok Yunan bilgin ve filozoflarının kitaplarını da çevirmiştir.[62]

Görüldüğü gibi Beytü'l-Hikme dillere ve bilim dallarına göre bölümlere ayrılıyor ve her kısımda oranın işleri ile sorumlu yetkili kişiler bulunuyordu. Çalışanların tamamı, en üst yetkili olan "Sâhibu Beytü'l-Hikme"ye karşı sorumluydu. Onun altında diğer bölümlere bakan hâzinler bulunurdu.[63] Böylece bir hiyerarşi ve ince bir görev dağılımı içinde çalışmalarını sürdürüyorlardı.

Beytü'l-Hikme'nin bu içyapısı ve işleyiş şekli daha sonraki devirlerde kurulan kütüphânelere de bir model teşkil ettiği görülmektedir. Bundan sonra kurulan kütüphânelerin başına devrin önde gelen bilginleri getirilmiştir. Meselâ; Feth b. Hâkân'ın kütüphânesinin başına Ali b. Yahyâ el-Müneccim (daha önce Beytü'l-Hikme'deki astronomi çalışmalarına katılmıştır.), Fâtımîlerin kurduğu Dâru'l-İlim'in başına Ali eş-Şebustî (ö. 391/1000), Büveyhîlerin kurduğu kütüphânenin başına ise Sabûr b. Erdeşir (ö. 416/1025) getirilmiştir.[64] Esasen bu dönemlerde kütüphâneler ve câmiler, günümüz üniversitelerinin işlevini görüyordu.

b) Mütercimler

Beytü'l-Hikme'de çalışanların sayı itibarı ile şüphesiz çoğunu mütercimler oluşturuyordu. Zaten, Müslümanlar eski kitapları tercüme ettirmek istedikleri zaman, tercüme edebilecek kişiler,

---

61. Bkz. İbn Nedîm, a.g.e., s. 352; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 257-258.
62. İbn Nedîm, a.g.e., s. 346-350; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 261, 262; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 380, 381; A. Çelebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. III, s. 228.
63. H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 70.
64. A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 154, 155.

İslâm toplumu (Dâru'l-İslâm) içinde bulunuyordu. Beytü'l-Hikme kurulduktan sonra halifelerin burada çalışan ve tercüme yapanlara cömertçe davranmaları neticesinde, değişik din ve milliyete mensup sosyal statü peşinde koşan, muhteris papaz ve mütercimler buraya adeta koşmuştur.[65]

Daha önceki dağınık ve birbirinden bağımsız bir şekilde devam eden tercüme çalışmaları, Beytü'l-Hikme'nin kurulmasından sonra burada toplanmış ve çalışmalar en üstün noktaya ulaşmıştır. Beytü'l-Hikme'nin en çok dikkat çeken çalışmaları mütercimler tarafından yapılmıştır. İbn Nedîm'in bildirdiğine göre, burada çalışan mütercimlerin sayısı 47'ye ulaşmıştı.[66] İbn Ebî Useybi'a da kitabının dokuzuncu bölümünde mütercimlerin listesini verirken, 47 mütercimin isminden bahsetmiştir.[67] Ancak, İbn Ebî Useybi'a'nın verdiği isimleri dikkatlice incelediğimiz zaman, sayılan mütercimlerin hemen hepsinin Yunanca ve Süryânîceden tercüme yapan mütercimler olduğu dikkat çeker. Diğer dillerden tercüme yapanlar bu sayıdan ayrı olsa gerekir.

Yunancadan Arapçaya tercüme yapan mütercimler:[68]

1) Curcis b. Buhtîşû
2) Huneyn b. İshâk
3) Hubeyş b. A'sâm
4) İsâ b. Yahyâ b. İbrahim
5) Kusta b. Luka
6) İshâk b. Huneyn
7) Sellâm el-Ebreş
8) Masercis

---

65. S. N. Nasr, *İslâm'da Düşünce ve Hayat*, s. 82.
66. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 340; M. Kaya, "Beytü'l-Hikme", s. 89.
67. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 279-284.
68. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 279-284; İbn Nedîm, a.g.e., 7. ve 8. bölümlerini inceleyiniz.

9) İsâ b. Masercis
10) Şehîd el-Kerhî
11) İbn Şehîd el-Kerhî
12) Haccâc b. Matar
13) Hilâl b. Ebî Hilâl el-Hımsî
14) İbn Nâ'ıme el-Hımsî
15) Fesiyûn et-Tercümân (?)
16) Ebû Naşr ibn Mârî İbn Eyyûb
17) Bâsil b. Mitrân
18) İstefan b. Bâsil
19) Mûsâ b. Hâlid
20) Ustâz (Eustathius)
21) Harûn b. Râbıta
22) Sercis b. Râisî
23) Eyyûb er-Rehâvî
24) Yûsuf en-Nâkıl
25) İbrâhim ibnü's-Salt
26) Sâbit en-Nâkil
27) Ebû Yûsuf el-Kâtib
28) Yuhanna b. Buhtîşû
29) Yahyâ b. Batrik
30) Batrik
31) Keydâ er-Rehâvî (?)
32) Mansûr b. Bannâs (?)
33) Abduyeşu' b. Behrîz (Abd Yasû, Abu Sa'id ibn Bahrîz)
34) Osmân ed-Dımeşkî
35) İbrâhim b. Bekûs
36) Ali b. İbrâhim b. Bekûs

37) Şehrazûb b. Kadrîb (?)
38) Muhammed b. Mûsâ
39) Ali b. Yahyâ
40) Sâdur b. Eskâf (?)
41) İsâ b. Yûnus
42) Muhammed b. Mûsâ b. Abdulmelik
43) Ahmed b. Muhammed
44) İbrâhim b. Muhammed
45) Abdullah b. İshâk
46) Abdulmelik ez-Zeyyât
47) Tederrû es-Sengâl (Tadhrus as-Sinqal)

Farsçadan Arapçaya tercüme yapan mütercimler:[69]

1) Abdullah b. Mukaffa'
2) Fazl b. Nevbaht
3) Yûsuf b. Hâlid
4) Mûsâ b. Hâlid
5) Ali b. Zeyyât
6) Hasan b. Sehl
7) Yahyâ b. Sâlim
8) Cebele b. Sâlim
9) İshâk b. Yezîd
10) Muhammed b. Cehm Bermekî
11) Hişâm b. Kâsım
12) Mûsâ b. İsâ el-Kürdî

69. İbn Nedîm, a.g.e., s. 305; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 413 vd.; Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arâb Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, c. III, s. 113; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 387-388; A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 178.

13) Behrâm b. Merdanşâh

14) Ömer b. Ferrûhân et-Taberî

15) Sehl b. Hârûn

16) Zâdiye b. Şâhuye

17) Selm el-Harrânî (Sâhibu Beytu'l-Hikme)

18) Ahmed b. Belâzûrî

Farsçadan tercüme yapan mütercimler, genellikle Şu'ûbiyye hareketine mensup veya bu düşünceleri taşıyan kimseler olduğundan çevirdikleri eserler, Fars âdetlerini, geleneklerini ve Sâsânî yönetim anlayışını işleyen eserlerdir. Zaten bu mütercimlerin birçoğu da devletin önemli noktalarında (vezir, kâtib, danışman) görevli olarak bulunuyorlardı.[70]Hintçeden Arapçaya tercüme yapanlar ise;[71]

1) İshâk b. Süleyman

2) Ali el-Hâşimî

3) İbn Dehn Hindî

4) Menkeh el-Hindî

5) Sencehîl

6) Sâlih b. Behle

7) Bâziyâr

8) Sindbâd

9) İbrâhim el-Fezârî

10) Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî

11) Ya'kûb b. Târık

Araştırmacılar genellikle Beytü'l-Hikme'deki mütercimleri üç döneme ayırırlar. Bunlardan *birincisi;* Halife Mansûr'dan

---

70. A. Ferîd, a.g.e., c. I, s. 388; Ayrıca bkz. Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*, İşaret Yay. İstanbul, 1992, s. 228-236.

71. İbn Nedîm, a.g.e., s. 303, 360; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 473-475; A. Ferîd, a.g.e., c. I, s. 388- 390.

Hârûn Reşîd'in ölümüne kadarki dönemi (136-198) kapsar. Bu aşamada mütercimler daha çok Farsça ve Hintçeden tercüme yapmışlardır. İlk dönemde yapılan tercümelerin özelliği, genellikle, kelime karşılığı şeklinde yapılıyor olmasıydı. Dolayısıyla bu tercümeler iyi anlaşılamadığından sonraki her dönemde yeniden çevrilmiştir. Bu dönemin en meşhur mütercimleri; Yahyâ b. Batrik, Curcis b. Cebrâîl, Abdullah b. Mukaffa', Yuhanna b. Mâseveyh, Sellâm el-Ebreş, Bâsil b. Metrân, Sâlih b. Behk, Menkeh el-Hindî, Dehn el-Hindî ve İbrâhim el-Fezârî gibi ünlü bilginlerdir.[72]

İkincisi; Halife Me'mûn'un halifeliğinden, hicrî III. yüzyılın sonuna kadarki dönemi (198-300) kapsar. Bu dönemde tercüme en yüksek noktasına ulaşmıştır. Birinci aşamadaki yaşayan mütercimler bu dönemde de artarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bunlara, Huneyn b. İshâk, Yahyâ b. Batrik, Haccâc b. Matar, Kusta b. Luka, Abdulmesih b. Nâ'ıme el-Hımsî, İshâk b. Huneyn, Sâbit b. Kurrâ ve Hubeyş b. A'sâm gibi mütercimler katılmışlardır.[73]

Üçüncüsü ise, H. (ö. 300/912) yılında Hubeyş b. A'sâm'ın (Huneyn b. İshâk'ın talebesi ve yeğeni olup, tercümede onun ekolünü temsil eder) ölümünden IV. asrın ortalarına kadar geçen dönemi içine alır. Bu dönemde meşhur olan mütercimler; Matta b. Yûnus (ö. 300/920), Sinan b. Sâbit (ö. 360/974), Yahyâ b. Adî (ö. 364/974), Ebû Ali b. Zur'â (ö. 368/378), Hilâl b. Hilâl el-Hımsî ve Îsâ b. Sahrencet gibi kişilerdir.[74]

Bu son dönemde tercüme yapan mütercimlerin, bir kısmının Beytü'l-Hikme ile ilişkisi kesin olarak bilinememektedir. Çünkü Halife Mütevekkil'den sonra bir kısım mütercimlerin dağıldığı ve değişik yerlerde de tercüme yaptıkları bilinmektedir. Bu sebeple,

---

72. A. Ferîd, a.g.e., c. I, s. 379, 380; A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 264, 265; H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 335.
73. A. Ferid, aynı yer; A. Emîn, aynı yer.
74. A. Ferîd, a.g.e., c. I, s. 379, 380; A. Emîn, a.g.e., c. I, s. 265; H. A. Attallah, a.g.e., s. 335, 336.

bu dönemde yapılan tercüme faaliyetinin tamamının Beytü'l-Hikme'de yapıldığını iddia etmek mümkün görünmemektedir.

Mütercimler, çalışırken, tek tek veya gruplar halinde, çeşitli dillerde tercüme yapmaktaydılar. Kitapların tercümeleri genelde Yunanca, Farsça, Hintçe, Süryânîce, İbrânîce, Kıbtîce, Nebâtîce, Sudanca, Soğdca ve Latince dillerinden yapılıyordu.[75] Beytü'l-Hikme'nin ilk döneminde tercümeler çoğunlukla Farsçadan veya Hintçeden yapılıyordu. Dolayısıyla Farsçadan tercüme yapanlar, genellikle Mansûr ve Hârûn Reşîd döneminde yaşamışlardır.

Hintçeden yapılan tercümeler, diğer dillere göre daha azdır. Hind'in uzak oluşu, Müslümanların bu bölgeyi yeni fethetmeleri bu intikalde etkili olduğu söylenebilir. Zaten birçok Hintlinin kitabı Farsça kanalıyla Müslümanlara ulaşmıştır. Menkeh el-Hindî, eserleri önce Farsçaya sonra da Arapçaya çeviriyordu. Hint kitaplarının getirilmesi konusunda en çok çabayı şüphesiz Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî harcamıştır. Birçok Hintli onun davetiyle gelmiş ve onların kütüphânesinde çalışmış, ayrıca onlara özel tabiplik yapmıştır.[76] Hindistan'dan gelen kitaplar genellikle tıp, matematik, astronomi ve eczacılık konularındaki kitaplardan oluşmaktadır.[77]

Beytü'l-Hikme'de, Kildânîlerin dili olan Nebâtî dilinden tercüme yapan, Ahmed b. Ali el-Muhtar adlı, İbn Vahşiyye lakabıyla meşhur mütercimi de hatırlamak gerekir.[78] Diğer mütercimlerden farklı olarak, ilk sihir ve tılsımın doğduğu yer olan Kildânîlerin başşehri Bâbil'de, sihir ve tılsım ile ilgili ele geçirilen kitapların çoğunu İbn Vahşiyye tercüme etmiştir.[79]

---

75. A. Ferîd, a.g.e., c. I, s. 379, 380; A. Emîn, a.g.e., c. I, s. 183-284; H. A. Attallah, a.g.e., s. 381.
76. A. Ferîd, a.g.e., c. I, s. 389, 390.
77. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 473.
78. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 305, 372; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 392.
79. İbn Nedîm, a.g.e., s. 372, 423, 424; Veliyyüddîn Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Haldûn, *Mukaddime*, Çev: Zakir Kadri Ugan, M.E.B. Yay., İstanbul., 1991, c. II, s. 1-2; A. Ferîd, a.g.e., c. I, s. 393.

Kaynaklarda belirtildiğine göre, İbrânice, Latince, Kıbtîce gibi dillerden tercümeler yapılmıştır. Meselâ, Abdullah b. Sellâm adındaki bir mütercim, eline geçen Tevrat, İncil ve suhufları, metne sâdık kalmaya itina göstererek, İbrânîce, Yunanca ve Süryânîceden çevirdiğini iddia etmektedir.[80]

Ayrıca, Sa'îd el-Fûmî (ö. 330) adında bir diğer mütercim de, Tevrat'ı ilk tercüme eden kimse olarak bilinmektedir.[81] Bunların yanında Latince'den tercüme yapanlara gelince, özellikle Yahyâ b. Batrik, felsefe, tarih vb. konularda birçok Latince kitabı Arapçaya çevirmiştir.[82]

Böylece, bu mütercimler sayesinde, Asur-Bâbil, Fenike, Arâmîler ve İbranîler tarafından ortaya konulup geliştirilen, Suriye-Mezopotamya bölgesindeki en eski medeniyetlerin ürünleri, İslâm Medeniyeti vâsıtasıyla yeniden ele alınmış ve diriltilmiştir.[83] Bu tercümeler, Suriye ve Mezopotamya Havzası'nda adeta tarihi yeniden dirilten bir canlılığı başlatmıştır.

Bu çeviri faaliyetinde en etkin rolü şüphesiz, Ya'kûbî ve Nastûrî mezhebine mensup Süryanîler oynamıştır. Hattâ Beytü'l-Hikme'deki tercümeler, IX. yüzyılın ilk yarısında çoğunlukla önce Süryânîceye, sonra da Arapçaya yapılıyordu.

Süryanîlerin, bu tercüme faaliyetinde daha çok etkili olmaları, onların asırlardır, değişik devletlerin içinde azınlık olarak bulunmalarıyla yakından alâkalı olduğu söylenebilir. Milâdî IV. yüzyıldan X. yüzyılın sonlarına kadar, Sâsânî, Bizans ve İslâm imparatorluklarının arasında kalan Süryanîler, yakın tarihlerdeki, Yahudilerin durumuna benzer bir şekilde, milletler arasında kültür taşıyıcısı olarak, mühim bir rol oynadılar. Onlar, İskenderiye ve Yunan bilimini önce Doğu'ya, sonra Müslümanlara taşımada önemli bir hizmet gördüler.[84]

---

80. Bkz., İbn Nedîm, a.g.e., s. 24.
81. A. Ferîd, a.g.e., c. I, s. 393.
82. A. Ferîd, aynı yer.
83. P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 267.
84. T. J. De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, s. 12.

M.S. IV. yüzyıldan itibaren eski Yunan kitaplarının yoğun bir şekilde Süryânîceye çevrildiğini görmekteyiz. Neo Platoncu yazarlar, eski Yunanca kitapları tercüme ederken, aynı zamanda birçok şerhler ve tefsirler yazdılar. Bunlara Müslümanlar "Cevâmi'u'l-İskenderâniyyûn" adını vermektedirler.[85]

İslâm fetihleri sonrasında, İskenderiye mektebi Süryanîler vâsıtasıyla doğuya kaymış ve bu nakil esnasında Süryanîler fikrî ve ilmî bakımdan çok canlı bir dönem yaşamışlardı. Beytü'l-Hikme kurulduğunda Süryanîler yepyeni bir canlılık içindeydiler. Zaten, Beytü'l-Hikme'deki mütercimlerin çoğunluğunu Süryanîler oluşturuyordu. Dolayısıyle bu kurumda yapılan tercümeler bir yerde Süryânî geleneğinin izlerini de taşımaktaydı[86] ve onun bir devamı mâhiyetindeydi.

Yunancadan ve diğer dillerden Süryânîceye çeviriler, Beytü'l-Hikme'de de bir müddet devam etti. IX. yüzyılın ilk yarısında birçok eserin önce Süryânîceye çevirisi yapıldıktan sonra Arapçaya çevirisi yapılıyordu. Bazen de Süryânîceye yapılan çevirilerin, H. IV. yüzyıla kadar kaldığı oluyordu. Bütün bunlar, Beytü'l-Hikme'deki Süryânî etkinliğini yeterince izah etmektedir.[87]

Süryanîlerden ayrı olarak, Beytü'l-Hikme'de etkinlik gösteren diğer bir grup da Harrân Sâbiîleridir. Daha önce inanışlarından bahsettiğimiz Sâbiîler, özellikle astronomi, matematik ve astroloji ilimlerinde yaşadıkları çağa göre ileri bir düzeydedirler. Bunlardan; Sâbit b. Kurrâ, oğlu Sinan, torunu İbrâhim, Halîl b. İbrâhim, İbrâhim b. Ebû İshâk, Ebû Ca'fer Hâzin, Ebu'l-Vefâ Büzcânî gibi isimler yetiştirmiştir.[88] Bunlar arasından en dikkat çekeni ise ünlü gökbilimci Muhammed el-Battânî'dir.

---

85. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 263.
86. D. L. O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 77.
87. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 308-315. Özellikle Aristo'nun eserlerinin tercümeleri öncelikle Süryânîce'ye çevrildikten sonra Arapçaya çevrilmiştir.
88. P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 485; A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 258, 259.

Ayrıca, Beytü'l-Hikme'ye mütercimler gelirken sadece Mezopotamya'dan Bağdat'a bir akım söz konusu değildir. Mezopotamya'nın yanı sıra, İran'dan, Mısır'dan, Orta Asya'dan ve Hint'ten de bir akımın olduğu asla unutulmamalıdır. Cebirin kurucusu Harezmli Hârezmî'nin, Kildânî kültürünün taşıyıcısı İbn Vahşiyye'nin, Taberistanlı ilk tıp kitabını yazan Ömer b. Ferrûhan'ın, Hintli tabib ve astronom Menkeh el-Hindî'nin, Musevî Mâşallah'ın, eski Zerdüşt ateşgedelerinin torunları olan Nevbahtîlerin bulunması; Taberistan, Orta Asya, Horasan, Kuzey İran ve Hint bölgesinden değişik milliyet, farklı geleneklere ve coğrafyalara mensup ünlü bilgin ve mütercimin Beytü'l-Hikme'de toplandıklarını açık bir şekilde göstermektedir.[89] Bu durum aynı zamanda, İslâm medeniyetinin üzerine oturduğu ve büyük oranda özümsediği kadîm kültür mirasının genişliğini ve zenginliğini göstermesi bakımından son derece ilginçtir.

c) Müstensihler

Müslümanlar çok erken denecek dönemlerde kütüphânelerinde, basın-yayın vazifesini görecek, titizlikleri ve yazılarının kusursuzluğu ile tanınan müstensihler bulundurmuşlardır. Bir kitabı elde etmek isteyen, kütüphânedeki müstensihlere giderdi ve istediği kitabın ücretini ödeyerek çoğaltırdı. Müstensihlerin bu faaliyetleri ile kısa zamanda İslâm medeniyeti, zengin kütüphâneleriyle gelişmeye başladı.

Beytü'l-Hikme'de de kitapların nüshalarının çoğaltılması, tercüme edilen kitabın birkaç nüshası yazılarak değişik bölge-

89. Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, Çev: Hüseyin Hatemi, İletişim Yay., İstanbul., 1986, s. 36; Ali Mazaherî, *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşantısı*, Çev: Bahriye Üçok, Varlık Yay., Ankara, 1972, s. 182-188; İsmet Kayoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, AÜİF Yay., Ankara, 1985, s. 14.

lerdeki kütüphânelere gönderilmesi, orijinal nüsha ile üç nüshanın da Beytü'l-Hikme'ye konulması gibi vazifeleri müstensihler yürütüyorlardı.[90]

Beytü'l-Hikme'de kitap istinsahı ile ilgili ismi geçenlerden biri; İran asıllı, "neseb âlimi, münazara tekniğini iyi bilen ve devamlı Bermekîler ile birlikte bulunan" diye tanıtılan Allân eş-Şu'ûbî'dir. Bunun, Hârûn Reşîd ve Me'mûn zamanında Beytü'l-Hikme'de kitap istinsahı ile uğraştığını biliyoruz.[91] Yine Yâkût el-Hamevî'nin rivayetine göre;[92] Hârûn Reşîd zamanında, Ebû Ubeyde adında bir kâtib Bağdat'a getirtilerek, ona husûsî bir odada kitap istinsahı yaptırılıyordu.

Beytü'l-Hikme'de bazı müstensihler tek bir müellifin kitaplarını veya yalnız bir konudaki kitapların istinsahı ile meşgul olduğu da görülürdü.[93] Bazen de önemli bilim adamların yanına husûsî müstensihlerin tayin edildiği olurdu. Meselâ; Huneyn b. İshâk'ın özel müstensihlerinin olduğu bu tür rivayetler arasındadır. Calinus'un birçok kitabında imzası bulunan Huneyn'in, bu çalışmaları yaparken Hasan b. Dinâr ve Ezrâk adında iki tane müstensihin ona yardım ettiği rivayet edilmektedir.[94] Aynı şekilde filozof Ebû Ya'kûb İshâk el-Kindî'nin de hem talebesi hem de müstensihi olan Müberrid, onun kitaplarını yazıyordu.[95]

Müstensihlerin sabırlı, dikkatli, güvenilir ve doğru kimseler olması gerekiyordu. Aksi takdirde, sabırsız bir müstensihin met-

---

90. R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", 326, 330.
91. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 118; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, s. 375; R. Muhammed, a.g.m., s., 324; A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 161.
92. Y. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XV, s. 77, 78; H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 64.
93. H. A. Attallah, a.g.e., s. 65.
94. Y. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. VI, s. 482; Ayrıca Bkz.; İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 270.
95. H. A. Attallah, a.g.e., s. 65; A.Çelebî, a.g.e., s. 161.

ni kısaltması veya dikkatsiz bir müstensihin metni yanlış yazması kaçınılmaz olurdu. Müstensihin yazdığı nüshayı hata olmayacak şekilde düzeltmesi ve çoğaltacağı kitapların nüshalarını karşılaştırması gerekmekteydi ki, müstensihler buna riayet etmek zorundaydılar.[96]

Beytü'l-Hikme'deki müstensihler, kendi husûsî odalarında çalışırlar ve isteyenlere ücret karşılığı kitap istinsah ederlerdi. Hattâ zenginler, mütercimlerin ve müstensihlerin ücretlerini ödemek için adeta yarışmışlardır. Me'mûn zamanında müstensihlerin sayıları çoğaldığından, sayılarını tespit etmek imkânsız hale gelmiştir.[97] Şu kadar var ki, bu müstensihlerin çalışmaları, tercüme edilen veya yeni te'lif edilen kitapların yaygınlaşmasını ve her tarafta bu ilimlerin gelişmesini önemli derecede etkilemişlerdir. Daha sonraki dönemlerde kurulan kütüphânelerde, Beytü'l-Hikme'de istinsah edilen kitapların bu kütüphâneleri doldurması, müstensihlerin yaptığı faaliyetin önemini ve tarihsel değerini göstermektedir.

2. Hizmet Personeli

a) Mücellidler

Ciltçilik sanatının İslâm medeniyetinde özel bir yeri bulunduğu bir gerçektir. İslâm sanatları tarihi ile uğraşanlar, Müslümanlar arasında bir sanat olarak doğan ve kendine göre bir dili ve literatürü bulunan ciltçiliği özel bir başlık altında incelerler. Bu da kitabın İslâm toplumunda gördüğü itibarın ve ilginin bir göstergesi sayılabilir.

Mücellidler kaynaklarda genellikle müstensihler ile beraber zikredilmiştir. Sebebi ise, kitabın istinsahı bittikten hemen son-

96. H. A. Attallah, aynı yer.
97. R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 326, 330, 331; H. A. Attallah, a.g.c., s. 64, 67.

ra onun ciltlenme işine sıra gelmesidir. Kitap ciltlendikten sonra, artık kütüphânedeki yerine konurdu.

Müslümanlarda cilt yapma âdeti, İslâm'ın ilk yüzyıllarına kadar uzanır.[98] İbn Nedîm'in bildirdiğine göre, ciltler ilk önce Kûfe'de dericilik ile uğraşan ve önceleri kireç taşı ile tabaklanan sert derilerle yapılıyordu. Daha sora bu sanat gelişip, tabakalama sanatı öğrenilince, ciltlenme teknikleri de gelişmiştir.[99]

Bu rivayetlerden anlaşıldığı kadarı ile ciltlenme işi Beytü'l-Hikme'den çok önce başlamıştı. Ancak, Beytü'l-Hikme'de de kitapların ciltleme işi ile uğraşan insanların bulunduğu görülmektedir. Mesela; İbn Nedîm, kitabının ilk bölümünde mücellidlerin isimlerini zikrederken, bunlardan "İbn Ebî Hâriş" adında birisinin Me'mûn'un Hizânetü'l-Hikme'sinde kitap ciltlediğini aktarmaktadır.[100] Bu önemli pasaj, Beytü'l-Hikme'de, kitapların ciltlendiğini açıkça göstermektedir. Ancak, ciltleme faaliyetine kaç kişinin katıldığı ve nasıl yapıldığına ilişkin herhangi bir bilgiye mâlik değiliz.

Mücellidlerin vazifesi sadece kitapların ciltlenmesi ile sınırlı değildi, bilakis kullanılmaktan dolayı yıpranan, eskiyen kitapların tamir edilmesi gibi, günümüz kütüphânelerinde yürütülen ileri bir hizmet ve faaliyeti de yürütüyorlardı. Beytü'l-Hikme'ye getirilen kitapların bir kısmı, özellikle de Bizans'tan getirilen kitaplar, uzun zamandır depolarda çürümeye terkedilmişti. Bu kitaplar, Beytü'l-Hikme'de çalışan mücellidlerin elinde tamir edilerek tekrar ilim dünyasına kazandırılmıştır. Böylece, müstensihler ile mücellidlerin, İslâm kültürünün yayılmasının yanında kadîm kültürlerin muhafazası husûsunda yaptıkları çalışmaların ve ifâ ettikleri hizmetin büyüklüğü kolayca anlaşılmaktadır.[101]

---

98. Ahmed Saim Arıtan; "Ciltçilik", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII, s. 551 vd.
99. Bkz. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 32; A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 171.
100. İbn Nedîm, a.g.e., s. 12; A. Çelebî, aynı yer, s. 171; H. A. Attallah, *Beytu'l Hikme*, s. 66.
101. H. A. Attallah, aynı yer.

b) Münâviller ve Hizmetçiler

Münâviller, kitap okumak için gelenlere, kitapları sunmak kütüphânenin işleyiş sistemi hakkında okuyucuları aydınlatmak, kitapları okuyucuya vermek, sonra tekrar teslim almak gibi hizmetleri yürütürlerdi. Ayrıca içeride çalışan müstensihlere ve mütercimlere kitapları bulup çıkarma husûsunda yardım ediyorlardı.[102] Bu hizmetleri yürütenlerin arasında cariyeler de bulunuyordu. Buradaki bir hizmetçi cariye; "Ben, Hâzin Ebû Mansûr Muhammed b. Ali zamanında Bağdat'taki Dâru'l-İlim'de hizmet gören Tevfîku's-Sevdâyım. Ben orada, müstensilere kitapları çıkarırdım."[103] demektedir. Bu durumu teyid eder mahiyette bir diğer haber de Yâkût el-Hamevî nakletmektedir. El-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Udebâ*'da bildirdiğine göre,[104] "Halife Me'mûn, nahiv kaidelerini, Araplardan duyduğu şekli ile toplayıp bir kitap vücûda getirmesi için İmam Ferrâ'ya emir verdi. Bunun için ona dairede bir oda tahsis edilmesini emretti. Ona hizmet etmeleri için emrine cariyeler tayin etti. Bu şekilde zihninin başka bir şey ile meşgul olmaması ve arzu ettiği şeyleri hemen yanında bulması için müsait bir ortam hazırladı. Hizmetçiler ona namaz vakitlerini hatırlatıyordu. Ayrıca emrine güvenilir ve ehil yazıcılar (*verrâk*) tayin etti..."

Bu ve benzeri rivayetler gösteriyor ki, özellikle Me'mûn, Beytü'l-Hikme'de çalışan bilim adamlarına çok değer vermiş ve onlara her türlü imkânı sağlamıştır. Burada çalışan mütercimler, müstensihler, münâviller; bilim adamlarının çalışmalarına yardımcı olmuşlar, onların isteklerini yerine getirmek için hizmet etmişlerdir.

Münâvil ile hizmetçi arasındaki farkı da burada hatırlatmak gerekmektedir. Münâviller; kitapların mevzularını ve içerikleri-

---

102. A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 171; H. A. Attallah, a.g.e., s. 67.
103. Ebu'l-Âlâ el-Ma'arrî, *Risâletu'l-Gufrân*, s. 73'den naklen, A. Çelebî, a.g.e., s. 173; A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 65.
104. Y. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'Udebâ*, c. XV, s. 12.

ni bilmezler, ancak onların dizilişlerini, yerlerini, numaralarını biliyorlardı. Yani, müessesenin işleyişini ve mekanizmasını yürütüyorlardı. Hizmetçiler ise, buranın temizliği ve ara hizmetlerini yürütüyorlardı. Dolayısıyle münâvil, akademik personel ile hizmetçi arasında bir statüye sahipken, hizmetçi tamamen, hizmet personeli sınıfına dâhildi.[105]

Bu şekilde, Beytü'l-Hikme en üst yöneticiden, en alt hizmetçisine kadar, sistemli ve düzenli bir görev dağılımı içinde hizmetlerini aksatmadan yürütüyordu.

BEYTÜ'L-HİKME'NİN MÂLÎ KAYNAKLARI

Beytü'l-Hikme'nin kurulduğu ve çalıştığı dönem, sosyal ve kültürel kurumlar açısından İslâm tarihinin erken bir dönemi sayılır. O zamana kadarki kurumlaşmalar çoğunlukla siyasî kurumlarla ilgili idi. Beytü'l-Hikme'nin döneminde, benzer bir kuruma rastlanamamasından dolayı Beytü'l-Hikme'nin gelir kaynakları sorunu hakkında yeterli tarihsel malzemenin bulunmaması sebebiyle konunun anlaşılmasını güçleştirmektedir. Beytü'l-Hikme'nin masraflarının nasıl karşılandığı ve çalışanların maaşları ile ilgili olarak, ilk dönemine ait bilgiler çok sınırlı bulunmaktadır. Konu ile ilgili ilk malumatlar Halife Me'mûn ile başlamaktadır. Ancak, Beytü'l-Hikme'nin halifeler tarafından kurulması ve saray bünyesinde olması nedeniyle, oranın masraflarının tamamen Beytu'l-Mâl'den karşılandığını akla getirmektedir. Seyyid Hüseyin Nasr da konuyla ilgili olarak;[106] "Beytü'l-Hikme'nin kurulması ve desteklenmesi genelde kamu fonlarıyla sürdürülmekteydi." demektedir.

Halife Me'mûn, Beytü'l-Hikme üzerinde şüphesiz en çok duran kimsedir. Bazı araştırmalar Me'mûn'un Beytü'l-Hikme için yaptığı masraflar ve harcadığı paralar devlet bütçesini zayıflata-

105. Bkz., A. Çelebî, a.g.e., s. 172.
106. S. H. Nasr, *Modern Dünyada Geleneksel İslâm*, s. 142.

cak nitelikte olduğunu iddia etmektedirler.[107] Yine Me'mûn, değişik din, milliyet, mezhep, renk ve bölgeden insanları, bol paralar ve bahşişler ile orada toplamıştır. Kısa zamanda bu kurum, Fars Cundîşâpûr medresesinin, İskenderiye kütüphânesinin ve Hint biliminin üzerinde, Müslümanların ilim öğrenme arzusu ile gelişerek, Orta Çağın en önemli ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir.

Me'mûn, her şeyin kendinden sonra halifelerin emriyle bir anda yok edilebileceğinden korktuğundan dolayı, bu mühim müessesenin kaderini, kendinden sonra gelecek, halifelerin, vezirlerin ve emirlerin insafına bırakmamak için, oranın gelirlerini karşılayacak, çalışanların maaşlarını ödeyecek, malzemelerinin alınmasını sağlayacak, sürekli artan bol gelirli akarlar (vakıf) tahsis etmiştir.[108] Bu vakfın gelirinden, orada çalışan Huneyn b. İshâk, Hubeyş b. A'sâm, Sâbit b. Kurrâ gibi mütercim ve müstensihler her ay 500 dinar gibi o zamanın değerine göre yüksek maaş almışlardır.[109] Halife Me'mûn'un bu teşebbüsü, İslâm tarihinde bir ilim kurumu için vakıf tahsis edilmesi bakımından bu alanın ilk örneğini oluşturmuştur. Bu teşebbüs, kendisinden sonraki halifeler ve emirler arasında da yayılarak, bir kültür kurumu veya medrese inşa edildiği zaman, ona Sâbit gelirler sağlayan vakıf ihdası âdet ve gelenek haline gelmiştir.[110]

Beytü'l-Hikme'de çalışanlar, faaliyetlerine karşılık halifelerden maddî ve manevî büyük destek görmüşlerdir. İbn Ebî Useybi'a, konuyla ilgili şunları söyler: "Me'mûn, Huneyn'in tercüme

---

107. H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 83; R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 332.

108. Seyyid Emîr Alî, "A Short History of the Scens", s. 374'den naklen, A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 374; R. Muhammed, a.g.m., s. 332; H. A. Attallah, a.g.e., s. 203.

109. R. Muhammed, a.g.m. s. 332; H. A. Attallah, a.g.e., s. 135, (500 dinar karşılığı; Bir dinar= 4,2 gram altın ettiğine göre, 500 x 4,2 = 2 kg. 100 gr. altın eder. Bu kadar altın bir mütercimin aylık maaşıdır. Ölçü birimleri için bkz., Walther Hınz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev: Acar Sevim, M.Ü.F.E.F. Yay., İstanbul., 1990, s. 13

110. A. Çelebî, a.g.e., s. 374.

ettiği her kitaba karşılık onun ağırlığınca altın veriyordu"[111]. Diğer bir yerde de ilgi çekici şu olayı nakleder:

> Beytü'l-Hikme'de Huneyn b. İshâk'ın kâtibi olan Ezrâk'ın Kûfî yazısıyla yazdığı bir kitabı gördüm. Kitabın harfleri büyük, satırları aralıklı, kâğıtları ise o günkü imâl edilen kâğıtların üç veya dört kâğıt kalınlığında idi. Bununla Huneyn'in maksadı, kitabın hacmini büyütmek ve bu sayede de kitabın ağırlığını arttırarak, o nisbette alacağı altın meblağını artırmaktı. Bu kâğıtlarda kasıtlı olarak kalın imâl ediliyordu. Bu kâğıdın kalın olmasının dikkat çekmemesi ise onun uzun yıllar boyunca kalmasını sağlamaktı.[112]

Bu bilgi ilk anda mübalağalı görülebilir, ancak bu bilgileri doğrudan İbn Ebî Useybi'a'nın Huneyn b. İshâk'ın bir risalesinde okuduğu üzere kendi müşahedesine dayandığından, tereddütlerimizi giderecek tarihî bir değer taşımaktadır.

Bilim adamlarına bol ihsanlarda bulunmak sadece Me'mûn'a has değildi. Halife Vâsık bir defasında Beytü'l-Hikme'nin başında bulunan Yuhanna b. Mâseveyh'e 300.000 rupi tutarında para vermiştir.[113] Halife Muktedir (295/907-321/933), Bağdat'a fakir olarak gelen İbn Dureyd'e (ö. 321/933) her ay 50 dinar maaş bağlayarak onun rahat bir hayat geçirmesini ve ilmî çalışmalar yapmasını temin etmişti.[114] Beytü'l-Hikme'de çalışanların maaşları sadece vakıftan verilen maaşlar ile sınırlı kalmamış, halifeler çoğu zaman, çeşitli vesilelerle bol bahşişlerle onları mükâfatlandırmışlardır.

Beytü'l-Hikme'ye ayda veya yılda ne kadar para harcandığını bilemiyoruz. Fakat oraya getirilen kitaplara ödenen paralar,

---

111. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 260; Aynı konuyla ilgili olarak bkz., A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 174; R. Muhammed, a.g.m., s. 333, H. A. Attallah, a.g.e., s. 203; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 377; P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 482.
112. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 271.
113. A. Çelebî, a.g.e., s. 174; H. A. Attallah, a.g.e., s. 76.
114. H. A. Attallah, a.g.e., s. 136.

çalışanlara verilen maaşlar ve iç tezyinatı ve müştemilatına yapılan masraflar düşünülürse gerçekten çok yüksek bir meblağ olması gerekir. Her mütercime ayda 500 dinar veriliyordu.[115] Halife Vâsık'ın veziri Muhammed b. Abdulmelik Zeyyât'ın aylık olarak tercüme ve istinsahı için 2000 dinar[116] verdiği düşünülürse, Beytü'l-Hikme'ye devletin yüksek bir harcama yaptığı kolayca anlaşılır.

Makrîzî, Beytü'l-Hikme model alınarak yapılan Kâhire Dâru'l-Hikme'sinin harcamaları için geniş bir liste verir. Beytü'l-Hikme'nin de benzer bir yapının olabileceği düşüncesiyle, Dâru'l-Hikme'nin bütçesini içeren bir listeyi aynen veriyoruz.[117]

Müstensih kâğıdı (Muhtemelen müstensih ücreti dâhil)	90 Mağribi Dinarı
Hâzinin (müdür) maaşı	48 Mağribî Dinarı
Kapıcının maaşı	15 Mağribî Dinarı
Cilt için	12 Mağribî Dinarı
Okuyucular için kâğıt, mürekkep, kalem masrafı	12 Mağribî Dinarı
Abadan hasırı için	10 Mağribî Dinarı
Su parası	10 Mağribî Dinarı
Kışlık sergi için keçe parası	5 Mağribî Dinarı
Kışlık sergi için halı parası	4 Mağribî Dinarı
Perdelerin tamiri için	1 Mağribî Dinarı

115. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., 260; Ayrıca, 500 dinar her ay 60'ın üzerinde mütercime ödeniyordu. Bir dinar yaklaşık 4.333 gramdır. 500 x 4.333 = 2 kg'ın üzerinde altın etmektedir. W. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 13.

116. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 259; Ayrıca bkz., A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim Tarihi*, s. 175.

117. Takiyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrizî, *Mevâziu'l-İ'tibâr fî Zikri Hitât ve'l-Âsâr*, Bulak-1270 H., c.I, s. 459; Ayrıca bkz., A. Çelebî, a.g.e., s. 175; H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 76.

Yine Beytü'l-Hikme'ye ışık tutması açısından, Mustansıriyye Medresesi'ndeki görevlilerin ücretleri de şöyle;

> "Kütüphâne hâzinine günlük 10 rıtıl ekmek, 5 rıtıl et, her ay 10 dinar para; Müşrife, her gün 5 rıtıl ekmek, 2 rıtıl et ve her ay üç dinar para; Münâvil'e her gün 4 rıtıl ekmek, 4 kepçe pişmiş yemek ve her ay 2 dinar para veriliyordu."[118]

Mustansiriyye Medresesi'ndeki verilen bu ücretler aynî değil, nisbî olup, verilen bu meblağlar nisbetinde hak sahibiydiler.

Konu ile ilgili zikre değer önemli diğer bir husûs ise; Beytü'l-Hikme'de tercüme edilen kitapları, bazı Hristiyan tabipler, büyük devlet ricali, ruhanîler, ilim erbabı ve zenginler yüksek fiyata satın alarak, mütercimlerin ücretlerini ödemek için âdeta yarış etmeleridir. Özellikle Şâkiroğulları (Benû Şâkir: Ahmed, Muhammed ve Hasan) bu husûsta en çok dikkat çekenlerdendir.[119] Şâkiroğulları[120] daha sonra kendi özel akademilerini kurmuşlar ve Beytü'l-Hikme'deki bazı mütercimleri buraya çekerek çalıştırmışlardır. Huneyn, Sâbit, Hubeyş, gibi bazı ünlü mütercimlere ayda 500 dinar maaş ödemişlerdir.[121]

Bütün bunların sonunda diyebiliriz ki, halifeler, vezirler ve münevver kesim özellikle Bağdat aristokrasisi, bu müessesenin gelişmesi husûsunda üzerine düşeni fazlasıyla vermiş ve gerekli cömertliği esirgememişlerdir. Hazineden ayırdıkları yüksek meb-

---

118. Curcis Avvad, *Hizânetu'l-Kutûbu'l-Kadîme fi'l-Irâk*, s. 165'den naklen, A. Çelebî, a.g.e., s. 175; H. A. Attallah, a.g.e., s. 76.
119. H. Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 74; R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 326, 330, 331; H. A. Attallah, 64, 67, a.g.e., s. 64, 67.
120. Şâkiroğulları, matematik, astronomi, rasat aletleri ile meşhur olmuş, Beytü'l-Hikme'de çalışmışlar, özellikle Mütevekkil zamanında çok önemli buluşlar yapmış, en büyükleri cebirin kurucusu olarak bilinen meşhur Hârezmî'dir. Küçük Asya ve Yukarı Mezopotamya'dan birçok değerli yazma eseri Bağdat'a getirmişlerdir. Bkz., Sigrid Hunke, *Allah'ın Güneşi*, s. 68-115.
121. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 260.

lağda bütçe ile buranın masraflarını karşılamışlar, çalışanlarına yüksek ücretler vererek en mahir mütercimleri, kabiliyetli müstensihleri ve en önemlisi devrin önde gelen bilginlerini burada toplamayı başarmışlardır.

TERCÜME FAALİYETLERİ

Müslümanlar, tarihte az görülen bir hızla, Suriye, Irak, İran, Mısır gibi bölgeleri fethettikleri zaman, Mezopotamya, Asur-Bâbil, Mısır, Yunan medeniyetleri gibi, tarihleri çok eski çağlara kadar uzanan, o günün önemli medeniyet ve kültür merkezlerini de ele geçirmiş oluyorlardı.

Yüzyıllarca süren göçler ve ticarî ilişkiler vâsıtasıyla, sürekli çevresindeki şehirlerle irtibat halinde olan Arabistan Yarımadası'nın sakinleri, İslâm ile canlılık kazanarak, etraflarındaki medeniyet bakımından kendilerinden ileri durumda olan toplumları egemenlikleri altına aldıktan sonra, ilk defa bu milletler ile ilmî, kültürel ve felsefî bakımdan diyaloğa girmeye başlamışlardır. Hulefâ-i Râşidîn döneminden itibaren kademeli olarak yakınlaşan Müslüman toplum ile diğer dinlere ve inançlara mensup milletler, Hicrî II. yüzyılın ortalarından itibaren Abbâsîlerin de iktidara gelerek devam eden oluşuma destek vermeleri sayesinde, eski medeniyetlerin tarih içinde geliştirdikleri kazanımları, esaslı bir şekilde almaya ve bu konular üzerinde çalışmaya yönelmişlerdir.[122]

İslâm medeniyetinde sistemli ve esaslı bir şekilde ilk ilmî ve kültürel temas, tarih boyu diğer medeniyetlerde olduğu gibi, tercümeler ile olmuştur. Emevîler devrinde, Hâlid b. Yezîd'in çalışmaları haricinde ciddi bir tercüme hareketi görülmemektedir. Ancak Abbâsîlerin kuruluşu ile beraber, II. Halife Mansûr zamanından itibaren yoğun ve sistemli bir tercümenin başladığı müşahede edilmektedir. Mansûr zamanında yapılan tercümeler çoğunlukla tıp, kozmoğrafya, hendese ve mantık ilimleri ile alâkalı olup,

122. P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 266, 267.

daha çok Farsça ve Sansktritçeden yapılmıştır.[123] Tercümede bu konuların öncelik alması, temelde devrin fikrî yapısı ile insanın temel içgüdüleri ve ihtiyaçlarının bir neticesidir denebilir. Tarih boyunca bütün hükümdarlar iki ilime öncelik vermişlerdir: Tıp ve astroloji. Tıp ile sıhhatlarını korumayı hedeflerken, Astroloji ile de, siyasî rakiplerinin sinsi hileleri karşısında saltanatlarının kaderini öğrenmeyi hedeflemişlerdir. Buna ilaveten, Hicrî II. yy sonlarında, İslâm toplumundaki fikrî tartışmalar, mantık ilminin öğrenilmesini de zorunlu kılmıştır. Bu durum, Halife Mansûr zamanındaki tercümeler için büyük oranda uygunluk arzetmektedir. Kendi sıhhatini korumak için tıp, saltanatının kaderini öğrenmek için de astronomi gerekmiştir. Bu sebeple Mansûr, yakalandığı amansız mide hastalığından kurtulmak için, Cundişâpûr'daki tabipleri getirtmiştir. Yine Fazl b. Nevbaht'ın ve Habîb b. İbrâhim el- Fezârî'nin yıldızların hareketlerine göre verdiği bir takvimde Bağdat şehrinin temelini atması, bu görüşümüzü desteklemektedir.[124] Mansûr dönemi tercümelerinde, zamanın güncel fikrî tartışmalarının etkili olduğu taraf ise, Aristo ve Porfiryus'un mantık kitaplarının tercümesiyle kendini göstermiştir. Muhammed el-Behiy konuyla ilgili olarak şunları iddia etmektedir:[125]

1. Müslümanlar ile ehl-i kitap arasındaki tartışmalarda, Müslümanlar görüşlerini sistemleştirmekte yardımcı olması için Yunan mantık kitaplarını okuma ihtiyacı duydular.
2. Farslar, inançlarını doğrulamak için Yunan mantığını kullanıyorlardı. Bu durum, Müslümanları tartışmalarda aynı metodu uygulamaya yöneltti.

Başlangıçta Beytü'l-Hikme'de bütün ilgi, mantık ile ilgili kitaplar hariç tutulursa, Hintçe ve Farsça kitaplara olmuştur. Bu durumun önde gelen sebeplerinden birisi, Bermekîlerin özellikle Yahyâ b. Hâlid Bermekî'nin (ö. 190/805) bu sırada vezir olması ve kül-

123. M. Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, s. 182-183; M. Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 6.
124. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 183.
125. M. Behiy, a.g.e., s. 181.

tür işlerini de yürütmesi, tabii olarak Fars ve Hint düşünce dünyasından birtakım kitapların getirilmesine neden olmuştur.[126] Bunun yanında coğrafî bakımdan, İranlıların Hindistan'a yakın olmaları sebebi ile Yahyâ b. Hâlid'in emriyle, Hint âlimlerinin kitaplarının getirilmesi ve tercüme edilmesine özel bir önem vermesi de tercümelerin bu dillerden yapılmasında etkili olmuştur diyebiliriz.[127]

Diğer bir nokta ise, Araplar, İranlılar gibi pratik düşünceli insanlardı. Dolayısıyla, çoğunluğu soyut kavramlardan oluşan Yunan düşüncesine alakalarının daha sonraki bir gelişme olması normaldir. Kaldı ki, Süryanîler bile Aristo mantığına ve Yunan felsefesine, sadece ilahiyat metinlerinin tedrisinde bir hazırlık olarak bakıyorlardı. Yunanca eserler, Sâmîlerin hiç görmediği mantıkî ve felsefî terimler ile dolu olduğundan[128] ilk aşamada bu konularla ilgilenmek mevcud fikrî yapıdan dolayı imkânsız görünmekteydi.

Abbâsîlerin iktidara gelişinden, Me'mûn'un halifeliğine kadar geçen (750/132-813/198) sürede, çoğunluğunu Farsça ve Hintçe kitaplar teşkil etmek üzere, birçok kitap, Hristiyan, Yahudi ve yeni Müslüman olmuş mütercimler tarafından tercüme edilmiştir.[129] Şimdi bu dönemde yapılan tercümeleri kısaca tanıtmaya çalışalım.

1. Farsçadan Yapılan Tercümeler

Farsçadan ilk tercüme İranlı bir muhtedî olan Abdullah İbn Mukaffa' tarafından yapılmıştır. Farsça adı Ruzbe olup, İran'ın Hüz şehrindendir. Halife Mansûr'un kâtibliğini yapmıştır. Bu esnada da tercüme işi ile meşgul olmuştur. Tercüme ettiği kitaplar şunlardır;[130]

---

126. A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 178.
127. A. Çelebî, aynı yer.
128. M. Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 6.
129. De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 72.
130. Bkz. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 132; İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 413; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, c. II, s. 152; A. Çelebî, *Târî-*

1. Beydebâ'nın *Kelîle ve Dimne*'si
2. *Hudeynâme*
3. *Âyinnâme*
4. *Mazdek*
5. *Et-Tâc fî Sîret-i Enûşirvân*
6. *Edebu'l-Kebîr ve Ya'rifû bimâ Karacisnes*
7. *Edebî's-Sağîr*
8. *El-Yetîme fî Resâil*
9. *Sind-i Hind* (Bu kitap esas olarak Hintçeden İbrâhim el-Fezârî tarafından tercüme edilmiştir.)

Yukarıda verilen bu eserler Farsça yazılmış olup, İbn Mukaffa' tarafından Farsçadan tercüme edilmiştir. Yunancadan Mansûr'un emriyle yine onun tarafından tercümesi yapılan eserler ise şunlardır:[131]

1. *Kategoriler*
2. *Barmenyas*
3. *Analitikler*
4. Porfiryus'un *İsagoji*'si
5. Batlamyus'un *Mecistî*'si
6. Öklid'in *Hendese*'si

Abdullah İbn Mukaffa'ın bu tercümelerinden başka Mânî, İbn Deysân ve Marcion gibi gnostiklerin kitapları da tercüme edilmiştir. Bunlar;[132]

1. *Avestâ* (Zerdüştlük'le ilgili olup, şerhleri çevrildi.)
2. *Hezâr Efsâne* (Bin Bir Gece Masalları)

---

hu'l-İslâm, c. III, s. 226, 227; P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 474; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 387, 88.

131. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 413; Ayrıca Bkz. M. Hudârî, *Târîhu'l-Ümemi'l-İslâmiyye*, s. 219.

132. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 179; Ramazan Şeşen, "Tercüme Faaliyetleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, editör H. Dursun Yıldız, İstanbul, 1989, c. III., s. 459-460.

3. *Hurâfe ve Nuzhe*
4. *Ed-Dîb ve Sa'leb*
5. *Ruzbe'l-Yetîm*
6. *Nemrûd*
7. *Ahdi Erdeşir fi't-Tedrîb*
8. *Kârnamek*
9. *Kitâb Zemzeme*
10. *Kitâb Karvênd*
11. *Kitâb eş-Şâhî*

Abdullah İbn Mukaffa'dan başka Farsçadan tercümesi yapılan kitaplar ise şunlardır:

1. *Rustem ve İsfendiyâr* (Cebele b. Sâlim)
2. *Behram Şûs* (Cebele b. Sâlim)
3. *İhtiyarnâme* (İshâk b. Yezîd)

Bu kitaplardan başka birçok hikâye kitabı tercüme edilmiştir. Ayrıca Erdeşir zamanındaki kitaplar da aynen muhafaza edilmiştir. Daha çok İran tarihini anlatan bu kitaplar İslâm tarih yazımı için çok etkili olmuştur. Mansûr zamanında Farsçadan yapılan bu tercümeler, İran edebiyatının ve sanatının Arap edebiyatı ve nesirinin oluşmasında etkili olduğu iddia edilmektedir. Mantık kitaplarının birçoğu da daha sonra tekrar gözden geçirilmiştir.[133]

2. Hintçeden Yapılan Tercümeler

İlk dönemlerde tercüme yapılan diğer bir dilin Hintçe olduğunu daha önce zikretmiştik. Mansûr ve Bermekîlerin gayretleri sonucu, Hint düşüncesinden ve biliminden birtakım kitaplar tercüme edilmiştir. Daha önce söylediğimiz gibi, Hint kitaplarının

133. A. Emîn, Aynı yer.

bir kısmı Farsça ya da Pehlevîce kanalıyla nakledilmişti. Mansûr zamanında Hindistan'dan gelen Kenkeh el-Hindî, Senchel el-Hindî, Şânâk el-Hindî, Cender el-Hindî, Menkeh el-Hindî ve Bermekîlerin kütüphânesinin başında bulunan ünlü tabip Sâlih b. Behlet el-Hindî gibi Hindistanlı âlimler yanlarında çeşitli kitaplar getirdiler. Bunları İranlı âlimlerin yardımıyla tercüme ettiler.[134]

Hintçeden tercüme edilen kitaplar ise şunlardır:[135]

1. Brahmagupta'nın *Siddharta*'sı İbrâhim el-Fezârî tarafından tercüme edilmiştir.
2. *Kitâbu Semûm* (Me'mûn zamanında tercüme edilmiştir ve Şânâk adlı Hintli bilgin tarafından yazılmıştır.)
3. *Kitâbu'l-Mevâlid* (Hintli bilgin Cüder tarafından te'lif edilmiştir, mütercimi bilinmiyor.)
4. *Şirki Hindî* (Önce Farsçaya sonra Arapçaya çevrilen ilk kitaptır. Abdullah b. Ali çevirmiştir. Senchel yazmıştır.)
5. *Sesrid* (Senchel yazmış, Bermekîler tefsir ettirmiştir. Eczacılık ile ilgilidir. Menkeh el-Hindî tercüme etmiştir.)
6. *Sindheşân* (Senchel yazmıştır, mütercimi bilinmiyor.)
7. *Süretü'n-Neceh* (Senchel yazmıştır. Mütercimi bilinmiyor.)
8. *Nefşel* (Senchel yazmıştır. Bin dert bir deva içerir.)
9. *İlâcâtu Cibâlu'l-Hindî* (Senchel yazmıştır.)
10. *Kitâbu Baytara* (Şânâk yazmıştır.)
11. *İlmu'n-Nücûm* (Şânâk yazmıştır.)
12. *Mutehilu'l-Cevhe* (Şânâk yazmıştır.)

Hârûn Reşîd zamanında onu tedavi eden Menkeh el-Hindî'nin de tıp ve eczacılık ile ilgili kitapları şunlardır.[136]

---

134. A. Çelebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. III, s. 226-227; R. Şeşen, a.g.m., c. III, s. 460.
135. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 473-475.
136. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 305; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e. s. 475.

13. *Esmâ'u Akâkîru'l-Hindî* (Menkeh tercüme etmiştir.)
14. *İstankeru'l-Câmî*
15. *Muhtasaru'l-Hind fi'l-Akâkîr*
16. *Tevehhüm fi'l-Emrâz ve İ'lâc*
17. *Ra'yu'l-Hindî fi'l-Ecnâsu'l-Hayyât ve Sumûmihâ*
18. *Rusâ'ül Hindiyye fi'l-İlâcâtü'n-Nîsâ'*

Ahlâk ile ilgili olarak;

1. *Sindbâd-ı Sağîr*
2. *Sindbâd-ı Kebîr*
3. *El-Bedd*
4. *Yuzâsifu Müfred*
5. *Edebu'l-Hind ve Sind*
6. *Hâbil fi'l-Hikme*
7. *Hindî fi'l-Kıssatu Hubûtu Âdem*
8. *Turûk*
9. *Debki'l-Hindî fî Rasûl ve Mes*
10. *Hudûdu Mantık-ı Hind*
11. *Sâdirem*
12. *Hukûku'l-Hindi'l-Kıtâl ve Sabbah*
13. *Beydebâ fi'l-Hikme*
14. *Erkand* (Brahmagupta'nın Aryabatha'nın kitabı üzerine yazdığı şerhin çevirisidir.)
15. *Ercebher*

3. Nebâtî Dilinden Yapılan Tercümeler

Nebâtî dilinden yapılan tercümeler de bulunmaktadır. Süryânîce ile Nebâtî dili temelde kardeş diller olup, Ârâmice'nin iki

kolunu temsil ederler. Nebâtî dili, Kildânîlerin kullandığı bir dil olup, bu dildeki kitaplar Müslümanlarca Arapçaya tercüme edilmeseydi belki de kaybolup gidecekti. Daha önce isminden bahsettiğimiz, Nebâtî dilinden tercüme yapan tek kimse Ahmed b. Ali b. Muhtâr en-Nebtî olup, İbn Vahşiyye (ö. 291) diye biliniyor. Onun tercüme ettiği kitaplar şunlardır:[137]

1. *Felâhâtu'n-Nebtiyye*
2. *Tardu'ş-Şeyâtîn*
3. *Sihri'l-Kebîr*
4. *Sihri's-Sağîr*
5. *Devâr alâ Mezhebi'n-Nebt*
6. *Mezâhibu'l-Kildâniyyîn fi'l-Esnâm*
7. *el-İşâret fi's-Sihr*
8. *Esrâru'l-Kevâkib*
9. *Felâhatu's-Sağîr*
10. *Tılısmât*
11. *El-Hayât ve'l-Mevt fî İlâcı Emrâz*
12. *el-Esnâm*
13. *Karâbîn*
14. *Tabîat*
15. *Esmâ*

Bu kitapların çoğunluğu, İbn Vahşiyye tarafından tercüme edilmiştir. Saydığımız kitap isimlerinden başka, Kildânîlerin inançları ve eski tarihleri ile ilgili kitapların bulunduğu, ancak bunların haberleri bize ulaşmadığı için isimlerinden bahsedemiyoruz.[138] Bu dilden tercümesi yapılan kitapların çoğunluğu sihir ve astroloji ile ilgilidir.

---

137. İbn, Nedim, a.g.e., s. 305, 372; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 392, 293.
138. A. Ferîd, Aynı yer.

4. İbranîceden Yapılan Tercümeler

Beytü'l-Hikme'de İbrânîce, Lâtince ve Kıbtî dillerinden de tercümeler yapılmıştır. Yahudi inançları ve ahlâkları ile ilgili kitaplar, çok erken dönemlerde Arapçaya çevrilmiştir. Bize bununla ilgili ulaşan, *Efâru't-Tevrat*'ın tercümesidir. Kitabı H. 330 tarihinde ilk defa Sa'îd el-Fûmî (ö. 330) tercüme etmiştir.[139] Philip Hitti'nin ifâdesine göre, bu tercüme, Arapça konuşan Yahudiler tarafından hâlâ okunmaktadır.[140]

İbn Nedîm, çok eski bir nüsha için "Sanki Beytü'l-Hikme'den gelmiş." dediği ve Hârûn Reşîd'in hocası (Mevlâ) Abdullah b. Selâm tarafından, Tevrat, İncil ve diğer suhufların bir kısmının Süryânîceden tercüme edildiğini aktarmaktadır. Hattâ mütercimin ağzından naklen, tercümelerde çok hassas davranıldığını, bunu da kitapların tahrîf edilme endişesiyle yaptığını ifâde etmektedir.[141] Buna göre Beytü'l-Hikme'nin ilk dönemlerinde bile İbrânîce'den tercümeler yapılmıştır.

5. Yunancadan Yapılan Tercümeler

Beytü'l-Hikme'de Hârûn Reşîd'in ilk zamanlarından itibaren, özellikle Me'mûn zamanında, Yunan felsefesi ile ilgili bütün kitaplar tercüme edilmeye başlanmıştır. Bazı tarihçiler Yunan felsefesinin tercüme edilmesini, Halife Me'mûn'un gördüğü bir rüyaya bağlamaktadırlar. Ancak, İslâm düşüncesinde çok önemli kültürel bir açılımın, bir rüyanın etkisiyle açıklamaya kalkmak ne akıl ile ne de tarihçiliğin esaslarıyla bağdaşır. Bunun sebeplerini dönemin fikrî ve sosyal olayları içinde aramak daha isabetli olacaktır. Bu rüya ki olduğunu varsayarsak büyük olasılıkla Me'mûn'un kendi kişisel eğiliminin ve yetişme tarzının bir sonu-

---

139. A. Ferîd, Aynı yer.
140. P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 544.
141. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 24.

cu olarak filozofları gözünde büyütmek ve onların sözlerini öğrenmek için taşıdığı şiddetli arzunun bir neticesidir demek daha doğru olacaktır.[142]

İslâm tarihinde Me'mûn dönemi (812-832), düşünce ve bilimsel bakımdan önemli gelişmelerin olduğu önemli bir tarihi kesittir. Daha önceki tartışmalar ile başlayan, felsefî eserlerin yanında, tabiat bilimleri ile ilgili kitapların da tercüme edilmesi, Me'mûn'un ilme olan düşkünlüğü ve Mu'tezile mezhebinin bu dönemde devlet desteğini arkasına alması, devam eden tercüme çalışmalarını hızlandırmış, ayrıca özgün ilmî çalışmalara zemin hazırlanmıştır. Özellikle, Yunan felsefesine ait temel eserler, bizzat halifenin emriyle tercüme edilmeye, hattâ bunlar üzerinde şerhler yazılmaya başlanmıştır.

Bu bağlamda felsefî eserlerin tercümesinde Me'mûn'un şahsî eğilimi ve Mu'tezilî temayüllerinin oluşturduğu yoğun ilgi ve motivasyon inkâr edilemez bir gerçektir. Çünkü Me'mûn, felsefî eserlerin tercümesini doğrudan ilk emreden kişidir.[143] Fakat bu ifâdeden, daha önce İslâm toplumunda felsefenin olmadığı gibi bir mânâ çıkarılmamalıdır.[144] Hicrî ilk yüzyılın sonundan itibaren, sözlü etkileşim sonucu felsefenin fiilî olarak mevcudiyeti görülmektedir. Ancak, Beytü'l-Hikme'deki tercümeler ile felsefenin bütün soyut kavramları ve kitapları Arapçaya aktarılmış oluyordu.[145] Bu dönemdeki yapılan tercümelerde gözetilen tercihlerle

---

142. M. Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, s. 186, Rüyanın içeriğine bakılırsa daha sonra uydurulmuş olabileceği akla gelmektedir. Çünkü Me'mûn'un "Güzellik nedir?" sorusuna Aristo'nun verdiği cevapta, şeriat, akıl ve icmâ birleştirilmektedir ki bu anlayış o günkü Mu'tezile mezhebi mensuplarının önemli bir savunusudur.
143. M. Behiy, a.g.e., 185-187.
144. Bkz. Tercümelerden önce İslâm toplumunda felsefenin mevcudiyeti konusunda, Ali Bulaç, *İslâm Düşüncesinde Din-Felsefe/Vahiy-Akıl İlişkisi*, s. 97-107.
145. S. H. Nasr, *İslâm'da Düşünce ve Hayat*, s. 84-85; S. H. Nasr, burada İslâm düşünce hayatının gelişimi ve unsurlarını genişçe anlatmaktadır. Bkz. aynı yer.

ilgili Mâcid Fahri'nin yorumu ise şöyledir:[146] "İlkin daha pratik eserler, sonraları nazarî (soyut) eserler tercüme edilmeye başlandı. Felsefi eserlerin tercüme edilmesinde önemli bir etken, VIII. yüzyılın sonlarında öyle bir sofitikasyon noktasına ulaşıldı ki, artık eski silahlar o anki sünnîliği muhafaza için yetersiz kalıyordu." Yabancı fikir gruplarına karşı savunma geliştiren Mu'tezilîler, Halife Me'mûn zamanında bu savunma ihtiyacı daha da belirginleştiğinden, Mu'tezile mezhebi yaygınlaşmış, hattâ Me'mûn da ona intisap etmişti. Böylece Mu'tezilî öncüler, İslâm öncesi bilimsel ve fikrî mirasın aktarılması için gerekli havayı oluşturmuştur.[147]

Beytü'l-Hikme'deki tercümelerin sayı itibariyle çoğunluğu Yunanca'dan yapılmıştır. Eski çağlarda yaşamış olan Eflatun, Aristo, Hipokrat, Öklid, Arşimed, Calinus gibi büyük Yunan üstadları ile Helenistik devirde yetişen bunların takipçileri ve müfessirlerinin eserleri tercüme edilmiştir. Bunlardan ilk dönem Yunan filozof ve tabiat bilimcilerinin eserlerinden tercümesi yapılanları kendi isimleri altında zikredelim.

a) Eflatun'un tercüme edilen kitapları[148]

	Kitabın Adı	Kitabın Yazıldığı Dil	Arapçaya Tercüme Eden	Kitabı Şerh veya Tashih Eden	Kitabın Konusu
1	es-Siyâse (Devlet)	Yunanca	Huneyn b. İshâk, Yahyâ b. Adî	Huneyn b. İshâk	Siyaset

146. M. Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 6.
147. S. H. Nasr, a.g.e., s. 88.
148. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 306, 307; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c.I, s. 382; İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 85, 86; H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 142; Fahrettin Olguner, *Batı ve İslâm Kaynakları Işığında Platon*, Kültür Bakanlığı Yay. Anara, 1989, s. 173 vd.

2	Munâsebât	Yunanca	Huneyn b. İshâk, Yahyâ b. Adî		Felsefe, Mantık
3	Timavus (Timaios)	Yunanca	Yahyâ b. Batrik, Yahyâ b. Adî	Huneyn b. İshâk	Felsefe
4	Eflatun ile Ekratan (Kriton)	Yunanca	Yahyâ b. Adî		Felsefe
5	Tevhîd (Birlik)	Yunanca	Yahyâ b. Adî		Felsefe, İlahiyat
6	Hiss ve Lezzet	Yunanca	Yahyâ b. Adî		Psikoloji
7	Usûlu'l-Hendese	Yunanca	Kusta b. Luka		Matematik
8	Nevâmis (Kanunlar)	Yunanca	Huneyn b. İshâk, Yahyâ b. Adî		Felsefe

Beytü'l-Hikme'de Eflatun'un eserlerinden sadece bunlar biliniyordu diyebiliriz. Çünkü onun eserleri diyaloglardan oluştuğundan, derlemesi zor oluyordu. Konu anında birinden diğerine geçiyordu.[149] İlahiyatla ilgili kitaplarından da sadece *Sofistus* biliniyordu. İbn Nedîm'in aktardığına göre; "Yahyâ b. Adî'nin el yazısıyla *Sofistus*'u Emkidores'un[150] yorumu ve İshâk b. Huneyn'in tercümesinden gördüm."[151] diyor. Ayrıca, Eflatun'un esas mühim diyalogları bilinmediği için, Aristo şarihleri tarafından ağzından nakledilen çok değişmiş fikirleri yayılmıştı. Aristo'nun

149. M. Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, 189, H. Ziya Ülken, a.g.e., s. 142.
150. Emkidores; VI. miladi yüzyılda yaşamış, Eflatun'un diyalogları üzerine yorumları olan, Eflatuncu bir filozoftur.
151. İbn Nedîm, a.g.e., s. 306-307; Ayrıca Bkz. M. Behiy, a.g.e., s. 189.

siyasete dâir eserleri henüz bulunamadığından, Eflatun'un eserleriyle karıştırılmışlardır.[152]

Esasen İslâm kaynaklarında, Eflatun'un kitaplarının isimlerinin çoğunluğu zikredilmektedir. Ancak Beytü'l-Hikme'de bunlardan tercüme edilen veya Müslümanlar tarafından yeterince tanınanlar muhtemelen ismini verdiğimiz eserler ile sınırlıydı.

Bu duruma göre, ilk dönemde Müslümanlar tarafından Eflatun'un yeterince tanınmadığı, hattâ bazı eserlerinin Aristo ile karıştırıldığından fikirleri yanlış öğrenildiği söylenmektedir. Beytü'l-Hikme'de onun tercüme edilen kitapları, yukarıda verdiğimiz liste ile sınırlı kalmıştır.[153]

b) Aristo'nun tercüme edilen eserleri[154]

	Kitabın Adı	Kitabın Yazıldığı Dil	Arapçaya Tercüme Eden	Kitabı Şerh veya Tashih Eden	Kitabın Konusu
1	Makûlât (Katigoryas)	Yunanca	Huneyn b. İshâk, Ebû Zekeriya	Fârâbî (ş), Ebû Bişr, Matta, Kindî, İshâk, Râzî	Mantık
2	İbâre (Bari Ermanyas)	Yunanca Süryânice	Huneyn b. İshâk, İshâk b. Huneyn	Huneyn, Kindî, Sâbit, Râzî, İbni Mürre(?), İbn Mukaffa'	Mantık

152. H. Ziya Ülken, a.g.e., s. 142, D.L.O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*.

153. Eflatun'un bütün kitapları ve Müslümanlar tarafından bilinen eserleri için bkz. Fahrettin Olguner, *Batı ve İslâm Kaynakları Işığında Platon*, s. 173 vd.

154. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 309-310; İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 86-87; H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 143-155; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 382-383.

3	Tahlilu'l-Kıyâs (Analitikler)	Yunanca Süryânice	Teyadurus, Huneyn	Kindî, Kuveyrî, Fârâbî	Mantık
4	Burhân (Abodiktika)	Yunanca Süryânice	İshâk b. Huneyn, Matta b. Yûnus	Fârâbî, Kindî, Ebû Bişr Matta	Mantık
5	El-Muğâlitîn (Sofistika)	Yunanca Süryânice	Yahyâ b. Adî	Kuveyrî, İbrahim b. Bekus, Kindî, İbni Nâ'ıme el-Hımsî	Mantık
6	Hitâbe (Retorika)	Yunanca Süryânice	İshâk b. Huneyn, İbrahim b. Abdullah	Fârâbî	Sanat ve Edebiyat
7	Şiir (Poetika)	Yunanca Süryânice	Matta b. Yûnus, Yahyâ b. Adî	Tefsir edilmemiştir.	Sanat ve Edebiyat
8	Semâ'ut-Tabiî (Physique)	Yunanca Süryânice	Ebû Ruhu's Sabi, Huneyn b. İshâk, Yahyâ b. Adî, Kust b. Luka, İbn-i Naima el Hamsi	Yahyâ b. Adî, Ebû Bişr Matta, Ahmed Kernib, Sâbit b. Kurrâ	Fizik
9	Semâ ve Âlem (De Coelo et Munda)	Yunanca Süryânice	Yahyâ b. Batrik, Huneyn b. İshâk, Yahyâ b. Adî	Matta b. Yûnus, Ebû Zeyd Belhî, Ebû Ca'fer Hâzin	Fizik
10	Kevn ve Fesâd (De Generatione et Carruptione)	Yunanca Süryânice	İshâk b. Huneyn, Osman ed-Dımeşkî, Matta b. Yûnus, Kust b. Luka	Yahyâ en-Nahvî	Kozmoloji

11	Âsâru'l-Ulviye (Meteorologica)	Yunanca Süryânice	Ebû Bişr Matta, Yahyâ b. Adî		Meteroloji
12	Nefs (De Amina)	Yunanca Süryânice	İshâk b. Huneyn		Psikoloji
13	Hiss ve'l-Mahsûs	Yunanca Süryânice	Ebû Bişr Matta b. Yûnus		Psikoloji
14	Hayavân (Historia Animalum)	Yunanca Süryânice	Yahyâ b. Batrik	Müslümanlarca okunup taklit edildi.	Botanik
15	Huruf (Metaphysique)	Yunanca Süryânice	İshâk b. Huneyn, Yahyâ b. Adî, Huneyn b. İshâk, Matta b. Yûnus	Suryanus (?)	Metafizik
16	Ahlâk (Etique a Nicomaque)	Yunanca Süryânice	İshâk b. Huneyn		Felsefe
17	Cedel (Topika)	Yunanca Süryânice	İshâk b. Huneyn, Yahyâ b. Adî, Osman ed-Dımeşkî	Yahyâ b. Adî, Matta b. Yûnus	Mantık
18	Asuluçya (Escolokya)	Yunanca Süryânice	Haccâc b. Matar		Felsefe

Müslümanlara ulaşan Aristo'nun kitaplarının çoğunluğu, kendinden sonra gelen filozoflar tarafından şerhedilmiş, üzerine ta'likler yazılmış durumdaydı. Bu şerhler, Savferestes (Theophrastos), Proklus, İskenderu'l-Afrodisî (Alexandre Aphrodisiaque) (M.S. II. yy.), Porfiryus (Porphyre) (233-305), Amanyos (Ammonius Saccas) (II. y.y), Samistiyos (Themistius) (IV. yy.) ve Yahyâ en-Nahvî VII. yy. gibi müellifler tarafından yapılmıştır. Beytü'l-Hikme'ye ulaşan kitapların bu şerhlerden oluştuğu hakkında İbn Nedîm geniş malumât vermektedir.[155] Doğal olarak

155. Aristo şarihleri için bkz. İbn Nedîm, a.g.e., s. 309-315.

Aristo ile beraber onun şarihleri de Müslümanlar tarafından tanınmış ve onların fikirleri de etkili olmuştur.

İslâm filozofları Aristo'nun kitaplarını, mantık, tabiat ilimleri, metafizik, ahlâk ve siyaset kitapları olmak üzere dörde ayırırlar. Bu ayrımı listelememizde eserlerin hangi konuyu içerdiği bölümü incelendiği zaman daha açık ve net olarak görünmektedir.[156]

Aristo çizgisinde yazan Savferestes'in[157] *Kitâbu'l-Hiss ve'l-Mahsûs* ve *Esbâbu'n-Nebât* adlı kitabını İbrâhim b. Bekûs, *Kitâbu't-Tabî'iyye*'yi Yahyâ b. Adî tercüme etmiştir.[158]

Hristiyanlık ile felsefeyi uzlaştırmaya çalışan ve Eflatun'un diyalogları hakkında şerhler yazan Proklus'un yazdığı eserler ise, çoğunlukla Ebû Ali b. Zer'â tarafından tercüme edilmiştir.[159] Ayrıca İskenderu'l-Afrodisî, Porfiryus, Amanyos gibi Yeni Eflatuncu filozofların kitapları da çevrilmiş, özellikle Porfiryus'un kitapları daha çok ilgi görmüştür. Pisagor'dan Eflatun'a kadarki filozofların hayatları, *Kategoriler*'e giriş (*İsagoji*) gibi değişik konularda eserleri tercüme edilmiştir. O günden günümüze kadar İslâm medreselerinde okutulan *İsagoji* adlı meşhur eser, *Kategoriler*'e girişin şerhlerinden ibarettir. Bu kitabı Osman ed-Dımeşkî tercüme etmiştir.[160] Ayrıca bu kitabın Abdullah İbn Mukaffa' tarafından tercüme edildiği de nakledilmektedir. İbn Nedîm *İsagoji* için; "bunun eski bir tercümesi bulunuyor." ifâdesini kullanması, muhtemelen Abdullah İbn Mukaffa'ın yaptığı tercümeye işaret içindir.[161]

---

156. Tabloları inceleyiniz.
157. Théophraste (Savfereste), Aristo'nun hem yeğeni hem de talebesi olup, onun kitaplarının en önemli şarihlerindendir. Kendi kitapları da Müslümanlar tarafından tercüme edilmiştir.
158. İbn Nedîm, a.g.e., s. 312; Ayrıca Bkz, H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 154-155.
159. İbn Nedîm, a.g.e., s. 313.
160. İbn Nedîm, aynı yer.
161. M. Behiyy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, s. 183; M. Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 13.

Yunancadan veya bu kitapların Süryânîceye yapılan tercümelerinden, Beytü'l-Hikme'de toplanarak Arapçaya tercüme edilen Yeni Eflatuncu filozofların şerhleri ve tefsirlerinin hepsinin burada zikredilmesi, çok geniş yer tutacağı gibi, konumuzun sınırlarını da zorlayacağından, onların yukarıda zikrettiğimiz isimleriyle yetiniyoruz.[162] Ancak, Aristo sonrası filozofların eserleri de Müslümanlar arasında dikkatle incelenmiş, özellikle İslâm kelâmı ve tasavvufunda etkili olmuşlardır.

c) Riyâziyye ile ilgili tercüme edilen kitaplar

Müslümanlar arasında matematiğin daha yoğun bir ilgiye mazhar olması, onun günlük hayattaki pratik faydasının yanında, Pisagor'dan bu yana kabul edilen sembolik mânâlarının da etkili olduğu söylenebilir. Özellikle İhvân-ı Safâ tarafından matematiğin, evrenin ahengini anlamaya yarayan bir anahtar olarak görülmesi, Müslümanlar arasında matematiğin sembolik anlamıyla da kullanıldığını gösterir.[163] Bu sebeple Pisagor geleneğinin izinde birçok Yunan matematikçisi yetişmiş olup, bunların eserlerinden ulaşılabilenler tercüme edilmişlerdir. Bunlardan Öklid'in *Elementler* diye bilinen matematikle ilgili kitabı *Usûlü'l-Hendese* adı ile defalarca tercüme edilmiştir. İlk tercümesini, Hârûn Reşîd zamanında Haccâc b. Yûsuf b. Matâr yapmıştır. Aynı şahıs tarafından bu kitabın ikinci tercümesi de Me'mûn zamanında yapılmış olup, ilk tercümesi *Hârûnî,* ikincisi ise *Me'mûnî* olarak bilinmektedir. Aynı kitap daha sonra Huneyn b. İshâk, Sâbit b. Kurrâ, Osman ed-Dımeşkî tarafından da tekrar tekrar tercüme edilmiştir. Bu tercümelerin yanında aynı kitabın Ebû Ca'fer el-Hazîn, Ebu'l-

---

162. Aristo sonrası filozoflar ve eserlerinin geniş bir dökümü için bkz. İbn Nedîm, a.g.e., s. 208-216; Ayrıca Bkz. H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 156-170.

163. Matematiğin sembolik anlamı ve yorumu için Bkz. Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, çev. Nazife Şişman, İnsan Yay. İstanbul-1985, s. 55 vd.

Vefâ Büzcânî, Ebû Rehaveyh tarafından şerhleri yapılmıştır. En mükemmel şerhi ise Kâsım el-Antakî tarafından yapılmıştır. Ayrıca Kindî bu kitabın Abûluniyûs (Apollonios) en-Neccâr tarafından resmedilen bir nüshasından haber vermektedir.[164] Öklid'in, *Elementler*'den başka, diğer kitapları da Müslümanlara ulaşmıştır. İbn Nedîm onun müzik ile ilgili risalelerinin, Sâbit b. Kurrâ tarafından tercüme edilerek üzerinde çalışıldığını nakletmektedir.[165]

Müslümanlar tarafından tanınan diğer bir Yunan matematikçisi ise, İskenderiyeli ünlü matematikçilerden Apollonius (M. Ö. 205 veya 190)'dur. Bunun kitapları, çoğunlukla Benû Mûsâ (Şâkiroğulları) tarafından ilgilenilmiştir. *Kitâbu'l-Mahrûtât* (Konikler) adlı eser, Muhammed b. Mûsâ ve Hilâl b. Hilâl el-Hımsî tarafından tercüme edilmiştir. Bu kitabın son bölümleri daha sonra Sâbit b. Kurrâ tarafından tekrar tercüme edilmiştir. Apollonius'un diğer eseri olan *Kat'i'l-Hutût* (Oranların Kesirleri)'un Sâbit b. Kurrâ tarafından tercümesi yapılmıştır. *Kitâb'ul- Mahrûtât* (Konikler), *Kitâbu Kat'i's-Sutûh 'alâ Nisbe* (Sınırlı Oran) ve *Kitâbu'd-Devâiru'l-Mumâsse* adlı eserlerinin de tercümesi yapılmıştır.[166]

Kaynaklarda eserlerinin tercüme edildiği bilinen diğer bir matematikçi Arşimed'dir. Kitaplarının çoğunluğu Antakya medresesi vâsıtasıyla Beytü'l-Hikme'ye ulaşmıştır.[167] Matematik ile ilgili çok sayıda kitap te'lif etmesine rağmen, Romalılar tarafından 15 deve yükü kitabının yakıldığı iddia edilmektedir. Buna rağmen *el-Küre ve'l-Ustuvâne* (Küre ve Silindir), *Tesbîu'd-Dâire* (Çemberin Hesap-

---

164. Bkz. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 325; H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 162 Burada kitabın resmedilmesinden maksat, geometrik şekillerinin çizilmesidir.
165. Öklid'in diğer kitapları için Bkz. İbn Nedîm, a.g.e., s. 326; H.Z. Ülken, a.g.e., s. 163-164.
166. İbn Nedîm, a.g.e., s. 326; K. Sa'îd, *Tabakâtü'l-Ümem*, s. 43 Ayrıca Bkz. Sami Şelhub, "Apollonios", *DİA*, İstanbul, 1993, c. III. s. 239, 240 ismi geçen eserlerin bir kısmı, Arapçaya yapılan çeviri metinleriyle, Süleymaniye Kütüphânesi'nde korunmaktadır. İslâm matematiğinin ilk örneklerini oluşturan bu yazmalar, husûsî olarak ele alınmayı bekliyor.
167. Bkz. H. Z. Ülken, a.g.e., s. 164.

lanması), *Devâiru'l-Mumâse* (Eşit Düzlemler) gibi geometriyle ilgili eserleri tercüme edilmiştir.[168] Fakat mütercimleri bilinmemektedir.

Bunların yanında Geresalı *Nicomachus*'un *Medhal ilâ Aritmetik*'i (Aritmetiğe Giriş), Sâbit b. Kurrâ tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Bu kitap, Müslümanlar arasında matematik felsefesinin formülasyonunda etkili olmuştur. Ayrıca Menelaus'un *Devâir* (Küreler)'i, Savun (Theon) ve öteki İskenderiyeli matematik şarihlerinin kitapları da tercüme edilen kitaplar arasındadır.[169]

Bütün Müslüman Orta Çağı'nda matematik ve kozmoloji çalışmalarına temel teşkil eden ve eserleri üzerinde en çok çalışılan belki de Batlamyus'tur. Onun tercüme edilen kitapları şunlardır:

d) Batlamyus'un (Ptolomy) tercüme edilen eserleri:[170]

	Kitabın Adı	Kitabın Yazıldığı Dil	Arapça'ya Tercüme Eden	Kitabı Şerh veya Tashih Eden	Kitabın Konusu	Önemli Notlar
1	Mecistî (Almageste)	Yunanca	Selm, Ebû Hasan, Haccâc b. Matar, Neyrizî, Sâbit, İshâk	Sâbit b. Kurra, Ca'fer el-Hâzin, Câbir b. Hayyân, Fârâbî, İbn Sînâ, Ebu'l-Vefâ	Astronomi Matematik	Müslümanlar üzerinde çok çalışmış ve etkisi büyük olmuştur.
2	İhtisas Hypotheseis ton planomenon ("Planetary Hypothesis) (KONTROL)	Yunanca	Sâbit b. Kurrâ		Astronomi Matematik	

168. İbn Nedîm, a.g.e., s. 165; K. Sa'îd, a.g.e., s. 43.
169. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 77.
170. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 327-328, 333; K. Sa'îd, *Tabakâtü'l-Ümem*, s. 32-34, 44-45; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, c. I, s. 88-89.

3	Tashîhi'l-Küre	Yunanca	Sâbit b. Kurra		Astronomi	
4	Zâtu'l-Halak (Armüllar Sphere)	Yunanca	Mâşallah	Mâşallah	Astronomi Tekniği	Adını iç içe dokuz halkadan oluşan astronomi aletinden alır.
5	Kanûn fî İlmi'n-Nücûm	Yunanca			Astronomi Coğrafya	Dünyanın yedi iklime ayrılmasının işlendiği kitaptır.
6	Zâtü's-Safâ'ih (Usturlab)	Yunanca			Astronomi Coğrafya	Usturlabın kullanımı ve yön tayini ile ilgilidir.
7	Enva'	Yunanca			Astronomi Coğrafya	
8	Makâlâtu'l-Erba'a	Yunanca	Ömer b. Ferruhan, Sâbit b. Kurra, Neyrizî, İbn Rıdvan, İbrahim b. Salt	Ömer b. Ferruhan, İbrahim b. Salt	Astroloji	Dünyanın en ünlü astroloji eserlerinden biridir. Hâlâ kullanılmaktadır.
9	Semere	Yunanca		İbn Dâye, Nasîruddîn Tûsî	Astroloji	
10	Coğrafya fi'l-Ma'mûre Mine'l-Arz (Coğrafya Kılavuzu)	Yunanca	Filozof Kindî, Sâbit b. Kurrâ		Coğrafya	Bu kitabı IV. yy.'da Fatih tekrar tercüme ettirmiştir.
11	Maraz ve Şurbu'd – Deva	Yunanca				

12	Mevâlid	Yunanca				Ayın yörüngeleri hakkında
13	Harb ve Kıtâl	Yunanca				
14	Hermonikon	Yunanca	Fârâbî		Müzik	Müzik teorileri üzerine bir eserdir.
15	Menâzır	Yunanca			Optik	

Batlamyus (Ptolemeos)'un tercüme edilen eserleri özellikle Hârezmî, Ebû Hâsib, Nasîruddîn Tûsî gibi büyük matematikçi, astronom ve coğrafyacılar üzerinde etkili olmuştur. Batlamyus'un özellikle *Mecistî* adlı eseri, Müslümanlar arasında çok tanınmış, üzerinde en çok çalışılan kitap olma özelliğini kazanmıştır. Bu kitaptaki bilgiler, Müslümanlar arasında matematik, coğrafya ve astronomik gözlemler için bir temel teşkil etmiştir.[171]

Batlamyus'dan sonra Aristo'da olduğu gibi onun kitapları üzerinde çalışan ve şerh yazan takipçileri çıkmıştır. Bunlardan Theon (Savun)'un *Kitâbu'l-Amel*'i, Batlamyus'un *Zîc*'ine dâir yazdığı *Cedâvil*'i kısmen tercüme edilmiştir. Bu tercüme edilen kitaplarla beraber, Fâlisü'r-Rûmî'nin İlmü'n-Nücûm'la ilgili kitabı, yağmurlar konusundaki eseri, Aristofen'in *San'atu'l-Cebr*'i, Muhammed b. Muhammed el-Hâsib tarafından tercüme edilmiştir.[172] Bunların yanında Tenkros (Tinkirus)'un ayın yörüngesi ile ilgili hesaplamalarını içeren kitabı da Müslümanlar tarafından bilinen riyâziyye eserleri arasında sayılabilirler.[173]

171. Mes'ûdî, a.g.e., c. I, s. 86-89; Ayrıca Bkz. P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 570.
172. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 328; H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 169.
173. Bkz. Yunan riyâziyyecilerinin isimleri eserleri hakkında İbn Nedîm, *Fihrist*'in, 7. Bölümün 2. kısmında geniş bir liste verir. Ayrıca, Şeh-

e) Tıp ile ilgili tercüme edilen kitaplar

Tıp konularında Müslümanların kitaplarından fazlaca istifâde ettikleri iki isim vardır: Hipokrat ve Calinus. Bunların yanında Hint tıbbı ile ilgili kitapların tercümeleri bulunsa da, Müslümanlar üzerinde belirgin bir şekilde etki eden ve çokça üzerinde çalışılan tabipler, Yunan tabipleri olmuştur. Bunlardan da Hipokrat ve Calinus'un kitapları daha çok tanınmıştır

1. Hipokrat'ın tercüme edilen kitapları:[174]

	Kitabın Adı	Kitabın Yazıldığı Dil	Arapçaya Tercüme Eden	Kitabı Şerh veya Tashih Eden	Kitabın Konusu	Önemli Notlar
1	Ahdi Hipokrat	Yunanca Süryanice	Huneyn b. İshâk, Hubeyş, İsâ b. Yahyâ			
2	Fusul	"	Huneyn b. İshâk	Ebu'l-Ferec b. Tayyib	Tıbbın kanunlarını tanıtan eserdir.	Şakiroğulları tercüme etmiştir.
3	Takdîmeti'l-Ma'rife	"	Huneyn b. İshâk, İsâ b. Yahyâ	Abdullatif b. Yûnus	Tıp	"
4	Katitiyyûn (Katitriyun)	"	"		"	"
5	Ahlat	"	İsâ b. İshâk	Ebu'l-Ferec b. Tayyib	"	"

razûrî'nin *Târîhu'l-Hukemâ*'sında İslâm öncesi hekimlerinin listesi içinde bunların isimleri de bulunmaktadır.

174. İbn Nedîm, a.g.e., s. 346, 347; İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 43-60; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 343, H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 171-172.

6	El-Ma've'l-Hevâ'	"	Huneyn b. İshâk	Hubeyş b. A'sâm	"	Coğrafî bölgelere göre doğan hastalıklardan söz eder.
7	Tabiâtü'l-İnsan	"		İsâ b. Yahyâ, Ebu'l-Ferec b. Tayyib	Astronomi	
8	Fi'l-Ğıdâ	"	Yahyâ b. Batrik		Eczacılık, Beslenme	
9	Eğinnâ	"	İbn Şehid el-Kerhî		Biyoloji (Embriyo)	
10	Esâbi'	"	Yahyâ b. Batrik		Parmaklar hakkında	
11	Emrâzu'l-Hâdde	"	İsâ b. Yahyâ		Tıp	
12	Alâmetu'l-Gazava	"	Yahyâ b. Batrik		"	
13	İbidimya	"	İsâ b. Yahyâ	Ebu'l-Ferec b. Tayyib	Salgın hastalıklarla ilgilidir.	

Hipokrat, İslâm medeniyetinde tanındığı kadar hiçbir medeniyette tanınmadı. Bütün eserleri tercüme ve şerh edildikten başka, Müslüman tabipler ve tabiatçılar, onun sayesinde yeni ilimler ve usuller buldular. Onun hayatı hakkında Müslüman biyoğrofistler genişçe bilgi vermektedir.[175] Kitaplarının çoğu Calinus tarafından tefsir edilmiştir. Tercüme edildikten sonra, Müslümanlar tarafından da birçok tefsiri ve şerhi yapılmıştır. Bunlar arasında Muvaffakuddîn Abdullatîf b. Yûsuf, Alâeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l Hareme'l-Kureşî, Ebu'l-Hasan Zâhir b. İbrâhim es-Sencerî gibi isimler bulunmaktadır.[176]

175. Bkz. İbn Nedîm, a.g.e. s. 346-347; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e. s. 43-60; İbn Kiftî, *İhbâru'l-'Ulemâ*, s. 90 vd.; Şehrazûrî, *Târîhu'l-Hukemâ*, s. 196-202.
176. H. Z. Ülken, a.g.e. s. 173.

2. Calinus'un kitapları:

Hipokrat'tan 665 yıl sonra gelip, fakat onun geleneğini devam ettiren ve İslâm dünyasında kitapları en çok okunan, Müslüman tabipler üzerinde etki bakımından en önde sayabileceğimiz, aynı zamanda da klasik dönem Yunan biliminin Orta Çağ İslâm dünyasında ulaştıran, yazdığı eserler ile tarihte eşine az rastlanan bir tarihi sorumluluğu yerine getirmiş olan diğer ünlü bir Yunan hekimi de Calinus'tur (ö. 200/?). O'nun Müslümanlar tarafından Beytü'l-Hikme'de tercüme edilen eserleri şunlardır:[177]

	Kitabın Adı	Kitabın Yazıldığı Dil	Arapça'ya Tercüme Eden	Kitabı Şerh veya Tashih Eden	Kitabın Konusu	Önemli Notlar
1	Firâk	Yunanca	Huneyn b. İshâk	Ebu'l-Ferec b. Tayyib		
2	Sana'at	"	"	"		
3	Kitâb ilâ Tasren fi'n-Nabz	"	"	"		
4	Makâlâtü'l-Hams fi't-Teşrîh	"	"	"		
5	Üstukussât (Unsurlar)	"	"	"		
6	Mizâc	"	"	"		
7	Kuva't-Tabîiyye	"	"	"		
8	Kitâbu'l-İlel ve'l-Âraz	"	"	"		
9	Ta'arruf İlelü'l-Azâu'l-Bâtına	"	"	"		

177. Bkz. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 348-359; İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 134-150; A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 384, 385; H. Z. Ülken, a.g.e., s. 173-181, Calinus'un değişik yazılış şekilleri vardır. Bu sebeple biz Türkçede en fazla yazılan şeklini kullandık. Ancak teknik durumlarda kaynaklardaki halini esas aldık.

10	Nebzü'l-Kebîr	"	Hubeyş ve Huneyn	"		
11	Hummayât	"	"	"		
12	Eyyâmu'l-Burhân	"	"	"		
13	Hiletü'l-Bür' veya Hamletü'l-Bir'	"	Hubeyş, Huneyn, Muhammed b. Mûsâ	"		Nedim ve Usaybi'a ayrı isimde anarlar
14	Tebdîru'l-Esihha	"	Hubeyş b. A'sâm	"	Hıfzı's-Sıhha	
15	Teşhîru'l-Kebîr	"	"	"	Astronomi	
16	İhtilâfu't-Teşrîh	"	"	"	"	
17	Teşhîru'l-Hayavânü'l-Meyyit	"	"	"	"	
18	Teşhîru'l-Hayavânü'l-Hayy	"	"	"	"	
19	İlm-i Bukrat fi't-Teşrîh	"	"	"	"	
20	İlm-i Aristo fi't-Teşrîh	"	"	"	"	
21	Teşrîhu'r-Rahm	"	"	"	"	
22	Harekâtu's-Sadr ve'r-Rîe	"	İstefan b. Basil Huneyn b. İshâk	"	"	
23	İle'l-ün Nefs	"	"	"	"	
24	Harekâtu'l-Adel	"	"	"	"	
25	Savt	"	Huneyn		Ses	
26	Hace ile'n-Nabz	"	Hubeyş ve Huneyn		Tıp	
27	Harekâtu'l-Mechuk	"	Hubeyş			
28	Hace ile'n-Nefs	"	İstefan b. Basil Huneyn		Anatomi	

29	Ârai'l-Bukrat ve'l-Eflatun	"	Hubeyş		"	
30	Menâfi'i'l-A'zâ	"	Hubeyş, Huneyn		"	
31	Hisbu'l –Beden	"	Huneyn, Ali b. Sina		Psikoloji	
32	Sûi'l-Mizâcü'l-Muhtelif	"	Huneyn		Eczacılık	
33	İmtila'	"	İstefan b. Basil			
34	Edviyetu'l-Müfrede	"	"			
35	Kitâbu'l-Evram	"	İbrahim b. Salt		Şişlikler hakkında	
36	Kitâbu'l-Meniy	"	Huneyn			
37	Mevlûd li Seb'ati Eşhurin	"	"		7 aylık çocuk hakkında	
38	Mürretu's-Sevdâ	"	İstefan b. Basil			
39	Redaetü't-Teneffüs	"	Huneyn		Nefes darlığı hakkında	
40	Takdîmetu'l-Ma'rife	"	İsâ b. Yahyâ			
41	Kitâbu Zubûl	"	Huneyn		Renk sol-gunluğu ve belirti-leri	
42	Kitâbu'l-Fasd	"	İsâ b. Yahyâ, İstefan b. Basil		Damardan kan alma hakkında	
43	Sıfat li Sabi Yusra'	Yunanca Süryanice	İbn Salt		Saralı çocuk hakkında	
44	Tedbîru'l-Mulattaf	"	Huneyn		Kolaylıkla yapmak	

45	Kuve'l-Ağdiye	"	"		Gıdalar kuvveti hakkında	
46	Tedbîr-i Bukrat li'l-Emrâzu'l-Hadde	"			Tıp	
47	Kitâbu'l-Kimus	"	Sâbit b. Kurra, Hubeyş			
48	Edviyetu'l-Mukâbele li'l-Edivvâ	"	İsâ b.Yahyâ		Eczacılık	
49	Terkîbu'l-Edviyye	"	Huneyn		"	
50	Kitâb ilâ Serasabalos	"	Huneyn			
51	Tiryak ilâ Kayser	"	Yahyâ b. Batrik			
52	Riyâze bi'l-Küreti's-Sağîre	"	Hubeyş		Geometri	
53	Fî Kütübü Bukrat es-Sahîha	"	"		Tıp	
54	Kitâbu Mehnetü't-Tabîb	"	Huneyn		"	
55	Kitâbu'l-Buhrân	"			"	
56	Ta'rîfu'l-Mer'ü Uvûbehu	"	Toma, Huneyn		Ahlâk	
57	Kitâbu'l-Ahlâk	"	Hubeyş			
58	Mâ Zekere Eflatun fî Timavus	"	Huneyn b. İshâk		Felsefe	
59	Fî Enne'l-Muharriki'l-Evvel lâ Yeteharrek	"	Huneyn, İsâ b.Yahyâ, İshâk		Felsefe	
60	Kitâb fî enne Kuva'n-Nefs Tabîat li Mizâci'l-Beden	"	Hubeyş		Psikoloji	

61	Adedü'l-Mekâyis	"	İstefan b. Basil, Huneyn b. İshâk			
62	Fi'l-Hile li Hıfzı's-Sıhha	"	Hubeyş, İshâk		Sayılar	
63	Kitâb fî A'dâd	"	Hubeyş		"	
64	Kitâb fî Eczâi'l-Tıb	"	Huneyn		Eczacılık	
65	Esbâb-ı Muttasıla bi'l-Maraz	"	"		Tıp	

Bize burada Calinus'un eserlerinden her ne kadar 65 kitabının ismi verilse de, ona 400'den fazla eser nisbet edilmektedir. Bu kitapların 140'a yakını, Müslümanlar tarafından tamamen veya kısmen Yunanca orijinalleri ile ele geçirilmiştir. Yunanca orijinalleri kayıp olan bazı eserler de günümüze yukarıda sunduğumuz gibi Arapça tercümeleri vâsıtası ile ulaşmıştır. Ancak şurası bir gerçektir ki, onun eserlerinin birçoğu kayıp, birçoğu da tarihi kayıtlara geçmemiştir. Onun kitapları hakkında en toplu bilgiyi Huneyn b. İshâk'ın yazdığı *Calinus'un İlmi İle İlgili Tercüme Edilen Eserler ve Tercüme Edilmeyenlerin Listesi* adlı kitaptan öğrenilmektedir. Fakat bu kitaba ulaşamadığımız için, son sözü söyleyemiyoruz. Şu kadarını biliyoruz; Calinus'un 129 eseri Süryânîce asıllarından Arapçaya çevrilmiştir. İbn Ebî Useybi'a da onun eserleri hakkında, Huneyn'in kitabına dayanmaktadır.[178]

Calinus'un eserleri üzerinde aralarında Yahyâ en-Nahvî'nin de bulunduğu, İskenderiyeli hekim ve düşünürler, ihtisar, tefsir ve şerhler yazmışlardır. Bu külliyatı Müslümanlar "Cevâmi'u'l-İskenderâniyyûn" olarak adlandırırlar. Calinus'un Süryânîceden çevrilen eserleri bu külliyattandır.[179] Bu tercümelerden başka, başta İskenderu'l-Afrodisî, Aegina'lı Paul gibi isimler, Ahron'un *Pandects*'i

178. İlhan Kutluer, "Câlînûs", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII, s. 33, 34.
179. İ. Kutluer, Aynı yer.

gibi risaleler, Hermes ve Asklepios'a nisbet edilen eserler olmak üzere, neredeyse bütün Yunan tıp literatürü tercüme edilmiştir.[180]

Beytü'l-Hikme'de yapılan çeviriler elbette saydığımız eserlerle sınırlı kalmamıştır. Bir buçuk yüzyıl süren bir tercüme faaliyetinin bu kitaplar ile sınırlı olması elbette mümkün değildir. Bu faaliyetlerden bahsederken de tercümesi yapılan her müellifin adını, eserini ve mütercimini ayrı ayrı zikretmek de aynı şekilde imkânsız görünmektedir. Çünkü Yunan bilginlerinin her kitabı üzerinde daha sonraki Helenistik dönem yazarları ve Yeni Eflatuncular tarafından çok sayıda şerh, tefsir, ihtisar ve nazîre mâhiyetinde eserler yazılmıştır. Bu eserlerin hemen hepsi de Müslümanlar tarafından tercüme şerh ve tefsir yapılmıştır. İşte bütün bu eserlerin isimlerini, konularını ve mütercimlerini zikretmek, başlı başına bir çalışmayı gerektireceğinden, kısaca onların isimlerine dikkat çekmekle yetinmek zorunda kaldığımızı belirtelim.

Ancak, tercümelerin etkisini incelerken, Müslümanlar üzerinde fikirleriyle daha fazla etkili olmuş filozof ve tabiat bilginleri hakkında, Beytü'l-Hikme'nin etkileri bölümünde yeterince üzerinde durulacaktır. Şu kadarını söyleyelim, Beytü'l-Hikme'nin kurulmasıyla, Doğu Akdeniz ile Mezopotamya arasındaki bölgede yaşayan, tarihleri eski çağlara kadar uzanan bu kavimlerin ellerinde bulunan yazılı belgelerin büyük çoğunluğu, tercüme edilmeye çalışılmıştır.

Kitapların tercümelerinden bahsettikten sonra, tercümenin güçlükleri ve eksiklikleri, yapılan tercümelerin seviyesi ve niteliği doğal olarak merak konusu olmaktadır. Beytü'l-Hikme'nin kurulduğu ilk yıllarda yapılan tercümeler, gerek mânânın ifâde edilmesi gerekse metnin anlaşılması noktasında müphemlik ve tahrîften kurtulamamıştır. Bu tercümeler genellikle kelime karşılığı yapıldığından, çeviriyi okuyanlar ne kastedildiğini tam olarak anlayamıyorlardı. Bu konuda *İhvân-ı Safâ Risâleleri*'ndeki "Bu tercümeleri okuyanlar hiçbir şey anlamıyordu." ifâdesi, bu ter-

180. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 173.

cümelerin mâhiyetini açıklamak için yeterlidir.[181] Arapçaya yapılan tercümelerdeki bu güçlükler, daha önce başlayan Yunancadan Süryânîceye yapılan çevirilerde de karşılaşılmış, hattâ birçok Yunanca eserin Süryânîceye aktarılırken tahrîf olmasına sebep olmuştur.[182] Bu sebeple Müslümanlar Süryânîceden yapılan tercümeleri, imkânların el verdiği oranda, Yunancalarıyla karşılaştırarak tekrar tercüme etmeye çalışmışlardır.

İlk tercümelerin bozuk olmasının başlıca sebebi, tercümeleri yapan kimselerin mantık, ilâhiyat, ahlâk ve felsefe konularıyla ilgili kavramlarla henüz yeni karşılaşmalarından kaynaklanmakta idi. Bu durumda mütercimler, anlayamadığı yeri ya atlayıp geçiyorlardı ya da kendi anlayışına göre dolduruyorlardı.[183] Diğer bir sebep de, mütercimler yabancı milletlerden olmalarından dolayı, Arapçayı henüz yeterince kullanamıyorlardı.[184] Bu durum da çevirinin bozuk olmasına sebebiyet veriyordu. Bu sebepten tercümelerin ilk döneminde, önce Süryânîceye, sonra Arapçaya yapılan tercümeler çoğunluğu oluşturmuştur.[185]

Tercümelerde görülen bu olumsuzluklar elbette olduğu gibi bırakılmadı. Daha sonraları Beytü'l-Hikme'ye, zamanın önde gelen edipleri getirilerek, herkese belli konularda tercüme yaptırılmak sûretiyle bu olumsuzluklar giderilmeye çalışılmıştır.[186] Mütercimler bu aşamada Arapçayı, çevirisini yaptığı kitabın dilini ve konusunu iyi derecede bilen kimselerden oluşmuştur.

Tercümede ikinci dönem diyebileceğimiz bu aşamanın iki mühim özelliği dikkat çekmektedir. *Birincisi*, Huneyn b. İshâk'ın öncülüğünü yaptığı çeviri ekolünde tercüme işi, eskiden olduğu gibi kelime karşılığı olmayıp, metinden anlaşılan mefhuma karşılık gelen ifâdelerle yapılıyordu. Bir paragraftan anlaşılan mânâ

181. Bkz. M. Behiyy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, s. 177, 236.
182. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 263.
183. M. Behiyy, a.g.e., s. 177.
184. P. Hitti, *İslâm Tarihi*, s. I, s. 478.
185. H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 74.
186. M. Behiyy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, s. 178.

ne ise, mütercimler eksik bırakmamak kaydıyla, o mânâyı en güzel bir şekilde Arapça ifâde ederek yazıyorlardı. *İkincisi* ise, daha önce çevirilerin çoğunluğu Süryânîceye yapılırken, bu aşamada yapılan tercümelerin çoğunluğunu Arapça'ya yapılan çeviriler oluşturmuştur. Buna ilave olarak, Beytü'l-Hikme'ye atanan hâzinler vâsıtasıyla yapılan tercümeler kontrol edilmiş, uygun görülmeyen yerler düzeltilmek sûretiyle, en mükemmel şekli yakalanmaya çalışılmıştır. Bu görevi yürütenler arasında Yuhanna b. Mâseveyh, Huneyn b. İshâk, Sâbit b. Kurrâ vb. aynı zamanda edebî ustalığı ile bilinen bilginler bulunmaktadır.[187]

Bu arada özellikle Huneyn b. İshâk'ın da gayretleriyle daha önceden yapılan bozuk tercümeler tekrar ele alınarak, bir kitabın ikinci, hattâ üçüncü defa tercümesi yapılmıştır.[188] Bir defasında Huneyn, Aristo'nun *Nefs* kitabını kötü bir nüshasından tercüme etmişti. Aradan 30 yıl geçtikten sonra, aynı kitabın mükemmel bir nüshasını ele geçirmesi üzerine, ilk nüshası ile karşılaştırarak tekrar tercüme etmişti.[189] Bu tercümeler hangi halife zamanında yapılırsa onun mührü basılırdı. Bundan dolayı tercümeler "Hârûnî" veya "Me'mûnî" diye anılırlar.[190]

Huneyn b. İshâk'tan sonra, tercümelerin kontrolü ve düzeltilmesi görevini Harrân Sâbiîlerinden Sâbit b. Kurrâ yürütmüştür. Sâbit b. Kurrâ, Halife Mu'tezîd zamanında (892-901), özellikle matematik, astronomi ve mantık ile ilgili kitapların tercümesi ve düzeltilmesiyle görevlendirilmiştir.[191]

---

187. H. Z. Ülken. a.g.e., s. 74, R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme, s. 328.
188. Bkz. Tercüme edilen kitapların listesinde mütercimler bölümünü inceleyiniz. Kaynaklarda, ikinci defa yapılan tercümeler için "Islah etti" ifâdesi kullanılmaktadır. Ayrıca, bazı kitaplar birçok bölümden oluştuğundan, bir kişinin bitiremediğini arkadan gelen başka birisi devam ettirmek sûretiyle kitabın tercümesini tamamlamıştır. Aynı kitap üzerinde bir kaç mütercimin görülmesinin bir sebebi de budur.
189. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 311.
190. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 260.
191. H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 74; R.Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 328.

Ancak, kültürel durumda meydana gelen doğal gelişmelerin bir sonucu olarak linguistik değişmelerin meydana gelmesi kaçınılmazdır. İslâm dünya görüşüne tamamen yabancı olan Yunan felsefesi ve onun kavram sisteminin, İslâm düşünce muhitine girmesiyle beraber, Arapçadaki kavram ağının yeniden teşkilatlanması gerekmiştir.

Müslüman aydınlar ilk defa karşılaştıkları kavramları Arapçaya uydurmaya çalıştılar. Fakat kavramlar yabancı olduğu için, düşünce ile onu ifâde eden dil arasında her yerde uyuşmazlıklar meydana geldi. Anahtar felsefî kavramlar, İslâm düşünce potasında şekillenen Arapçada tam karşılığını bulamadı. Çünkü Arapça, tamamen farklı bir kültür alanında şekillenmiş, arkasında uzun bir tarihi geçmişi olan, birçok bakımdan kendisine yabancı bir düşüncenin sadmesini yenmek zorundaydı. Arapça kültür dili olup olmadığının kesin imtahanını verecekti. Yapılan bu tercüme faaliyetinde en önemli ve hassas konu, *kavramlaştırma* problemiydi. Çünkü kavramlar, doğal olarak doğdukları düşünce evreninin özelliklerini ve izlerini taşırlar. Bu sebeple, Yunan politeizmi ve antropomorfist Tanrı anlayışı içinde doğan bir felsefî sistemin veya düşünce biçiminin tercümesi yapılırken, kavramların içerdiği mânâların İslâm tevhîd akidesi ile çatışması kaçınılmazdı. Bunun yanında o zamana kadar Müslümanlar tarafından hiç kullanılmamış olan matematik, astronomi, tıp vb. ilimlerdeki teknik terimlerin, Arapçaya aktarılma problemi de vardı. Bu durumda iki yol takip edilmiştir. *Birincisi*, daha önce Arapçada hiç karşılığı bulunmayan eşya isimleri, sıfatlar, bazı uyumlar getirilerek Arapçaya aktarılmışlardır. Bu durum zaten fazla problem olmamıştır. Mesela;[192]

Aritmetik → Arismatiki, Eter → Esîr, Geometri → Cumetriy, Coğrafya → Coğrafiya, Filozofi → Felsefiya, Astrolog → Uturlab, Organ → Urgun.

*İkincisi*ne gelince, özellikle kitap isimleri, felsefî kavramlar, ilmî terkipler tercümelerin önemli bir sorunu idi. Çünkü her-

192. P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 478.

hangi bir ilmin veya özgün düşüncenin tesisi, onun husûsî dilinin ve kavramlarının konulmasıyla mümkündür. İşte bu sebeple Müslümanlar arasında yoğun bir kavramlaştırma hareketi görülür. Bu meyanda Fârâbî, *Kitâbu'l-Huruf* adlı eseri yazmıştır.[193] Kavramların Arapçalaştırılmasıyla, Yunan felsefesi ve diğer felsefeler ile alış-veriş ve diyaloglarda karşılaşılan güçlükler giderilmeye çalışıldığı gibi, özgün bir düşünce sisteminin oluşumu için gerekli mantığı oluşturması bakımından da bir boşluğu doldurmak sûretiyle, İslâm medeniyetinin linguistik temellerinin atılmasına yardımcı olunmuştur.

Halife Mütevekkil zamanında (847-861) Dioskorides'in kitaplarını da tercüme eden İstefan b. Basil, birçok Yunanca terimin Arapçalaştırılması için çalışmıştır. Bunlar arasından Arapçalaştıramadıklarını ise "İnşallah daha sonra bu terimleri bilen ve Arapçalaştırabilen birisi çıkar." umuduyla olduğu gibi bırakmıştır.[194]

İstefan b. Basil'den sonra, yaptığı tercümelerle okuyanlarda adeta hayranlık uyandıran Huneyn b. İshâk, Yunanca, Süryânîce, Arapça ve Farsçaya olan derin vukûfiyeti yanında tıp, felsefe ve tarih bilgisiyle, bu işi yapabilecek en ehil kimse durumundaydı.[195] Onun yaptığı tercümeler, asıllarından farksız gibiydi. Çünkü Huneyn, manâlarla ve manâların felsefî ve medenî ifâdesiyle içi içeydi. O, bu işi yaparken bir mütercimden öte, bir mütefekkirin kendine has ifâdeleriyle yeniden dile getirmekteydi.[196] Bu şekilde başlayan kavramlaştırma, Fârâbî'nin çalışmalarıyla olgunlaşarak, Arapçaya mâl oluyordu. Bu da İslâm düşüncesinin kendine has dilinin oluşmasını sağlıyordu. Çünkü Fârâbî, tercümelerden dolayı meydana gelen güçlüğün nasıl aşılması gerektiği-

193. Hasan Hanefî, *İslâmî Araştırmalar*, çev. İbrâhim Aydın-Ali Durusoy, İnsan. Yay. İstanbul, 1994, s. 23.
194. G. E. Von Grunebaum, "İslâm Medeniyetinin Kaynakları", çev. İlhan Kutluer, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Editör, Holt-Lomptan-Lewis, Hikmet Yay. İstanbul,1988, c. IV, s. 48.
195. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 352; İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 257.
196. H. Hanefi, *İslâmî Araştırmalar*, s. 19.

ne ilişkin metodu oturtuyordu. Arapçada karşılığı bulunan felsefî terimleri, karşılığı bulunmayan felsefî terimleri nasıl kullanılacağını izah ediyordu.[197]

Tercümelerin genellikle bozuk olduğu yönünde, oryantalistler ve onların etkisinde kalan araştırmacılarca ortaya atılan iddia, iyi incelendiğinde tarihî gerçeklerle uyuşmamaktadır. Böyle bir iddia, ancak Beytü'l-Hikme'nin ilk dönemlerinde yapılan tercümeler için geçerli olabilir. Fakat bozuk tercümeler olduğu gibi bırakılmamıştır. Bu iddiayı ortaya atanlar, iddialarını kabul ettirdikleri takdirde kolayca İslâm felsefesi veya bilimi gibi bir şeyden bahsedilemeyeceği sonucuna ulaşmak istemektedirler. Çünkü bir sistemin ana çarklarını *kavramlar* oluşturur. Eğer kavramlar, eksik tercümelerden ibaretse veya başka kültürlerin malı ise, o takdirde zorunlu olarak özgün bir düşünce sisteminden ve ilim geleneğinden bahsedilemez. Bir kavram sistemi bulunmadığından düşünce imkânsızdır, çünkü kavramlar bilgiden önce gelir ve kavramlar düşüncenin yoğrulduğu teknedir. Dolayısıyla, Müslümanlar tarafından yürütülen kavramlaştırma çalışmalarının, İslâm felsefesinin ve biliminin teşekkülünde ve özgünleşmesinde önemli derecede etkili olduğunu söyleyebiliriz.

BEYTÜ'L-HİKME'DE YETİŞEN BİLGİNLER VE İLMÎ ÇALIŞMALARI

İslâm bilim ve kültür tarihinin dünya çapında şöhret bulmuş ve yüzyıllardır düşünce ve bilim dünyamızı etkileyen âlimlerinden çoğunun, X. yüzyılda ve Bağdat şehrinde, aynı ilmî ve kültürel havanın etkisiyle yetişmiş olmaları, söz konusu dönemin verimliliği ve canlılığı bakımından ilgi çekici bulunmaktadır. İslâm tarihinin bu kesitini oluşturan öğelerin bilinmesi veya ortaya çı-

197. Bkz. Ebû Nasr Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*, thk. Muhsin Mehdi, Dâru'l-Meşrîk-Beyrut, 1986, s. 157–161.

karılması da, bu dönemdeki canlı ilmî ve kültürel ortamı anlamak bakımından ayrı bir önem arz etmektedir. Kaldı ki tarihin âsıl görevi de, olayların arkasındaki şuuru yakalamaktır.

Miladî IX. yüzyıl İslâm dünyası, farklı ilim dallarında önemli bilginlerin yetiştiği bir dönemdir. Felsefede, Kindî; matematikte Hârezmî; tıptâ Râzî; astronomide Battânî gibi bilginlerin yetiştiği görülmektedir. Bunların biyografilerini ve etraflarında bulunan diğer bilginlerin hayatlarını araştırdığımızda, hemen hepsinin Beytü'l-Hikme ile bir şekilde irtibatlı oldukları ortaya çıkmaktadır. Kindî, felsefe çalışmalarını burada yapmıştır. Hârezmî cebr ilminin temellerini burada atmıştır. Daha isimlerini sayabileceğimiz birçok isim Beytü'l-Hikme'deki çalışmalardan bir şekilde etkilenerek yetişmişlerdir.

Bu durumda Beytü'l-Hikme, bir eğitim-öğretim müessesesi midir sorusu akla gelmektedir. Bu soruya açık olarak olumlu cevap vermek için, tarihî kaynaklarımız müsade etmemektedir. Ama ortada da bir vakıa vardır ki, o da yetişen birçok bilginin bulunmasıdır. Ahmed Attallah, Beytü'l-Hikme'deki eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgili olarak, *Beytü'l-Hikme fî Asri'l-Abbâsiyyîn* adlı eserinde, orada sistematik bir eğitim-öğretim faaliyetinden bahsetmektedir. Altı yaşındaki çocuklarla başlayan bu faaliyetin, belirli kademelerden geçerek yürütüldüğünü iddia etmektedir.[198] Ancak bu konuda herhangi bir temel kaynağı referans göstermemesi iddiasını zayıf bırakmaktadır. Buna ilave olarak, Beytü'l-Hikme ile ilgilenen başka hiçbir araştırmacıda buna benzer bir iddiaya rastlanmaması da Attallah'ın iddiasının gerçeklerle uyuşmadığını göstermektedir. Ayrıca, Nizâmiyye medreselerine kadar, İslâm dünyasında bugünkü mânâda kurumlaşmış bir eğitim-öğretim müessesesi kurulmamış, bu ihtiyaç câmilerdeki halkalarda özel hocalarda, çoğunlukla da aileler tarafından karşılanmıştır. Bu sebeple, Beytü'l-Hikme'nin eğitim-öğretim müessesesi olarak ortaya konması mümkün görünmektedir.

198. Bkz. H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 137 vd.

Çalışmamızın başında Beytü'l-Hikme'nin kuruluşunu anlatırken halifeler tarafından, Beytü'l-Hikme'ye zamanın ünlü bilginlerinin getirildiğini ifâde etmiştik. Bunların etrafında, bu ilimlere merak duyan ve öğrenmek isteyen genç araştırmacılar bulunmaktaydı. Beytü'l-Hikme'nin yüksek düzeyli araştırma merkezi olarak çalıştığı dikkate alınırsa,[199] tercümeler, tartışmalar, gözlemler, araştırma ve inceleme faaliyetleri, buradaki genç araştırmacıların yetişmesini sağlıyordu. Nitekim Huneyn b. İshâk, Yuhanna b. Mâseveyh'in yanında; Benû Mûsâ, Yahyâ b. Ebî Mansûr'un yanında, bu şekilde yetiştikleri görülmektedir.[200] Böylece, gerek Beytü'l-Hikme'de, gerekse burası ile devamlı ilişki içinde olan değişik din, milliyet ve coğrafyaya ait çok sayıda bilgin, bu mektepte müsait bir ilmî ve fikrî ortam oluşturuyordu. Yapılan tercümeler ile de bu musait ortam birçok gencin yetişmesini sağlarken, bilim adamlarının yeni çalışmalar yapmasına, keşifler ve teoriler geliştirmesine imkân hazırlıyordu. Böylece burası birçok ünlü bilim adamının yetişmesine zemin hazırlıyordu. Şimdi bunlardan bazılarının hayatlarını kısaca inceleyelim.

1. Huneyn b. İshâk (193/813-260/873)

Beytü'l-Hikme'de çalışan bilginler arasında en çok dikkat çeken şüphesiz Huneyn b. İshâk'tır. Kaynaklarda çağının önde gelen bilginlerinden ve mütercimlerin üstadlarındandır (*emînü't-tercümân*) diye tanıtılır. Hîre'nin Nastûrî Hristiyanlarından olan babası, eczacılık ile uğraştığından, oğlunu tıp ve ilim sevgisi ile yetiştirir. Bu yetişme tarzı Huneyn'i gençlik çağına erişince, Bağdat'a sürükler. Bağdat'ta tıp öğrenimiyle ilgili ilk teması, Yuhanna b. Mâseveyh sayesinde olur. O sıralar Bağdat Hastanesi'nin baştabibi olan Yuhanna'nın derslerine devam etmeye baş-

199. Ebu'l-Fazl İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, Çev: Cahit Koytak, İnsan Yay. İstanbul 1984, s. 233 vd.

200. H. A. Attallah, a.g.e. s. 139.

lar. Bu dönemde Yuhanna'nın etrafında her sınıftan genç toplanır, tıp ile ilgili konuları müzakere ederlerdi. Bir gün anlayamadığı bir konu üzerine sorduğu soru, çok asabi bir karaktere sahip olan Yuhanna b. Mâseveyh'i kızdırır. Zaten yanından uzaklaştırmak istediği Hîreli gence ağır hakaretler eder ve şöyle der:

> Hîrelilere ne oluyor da tıpla uğraşıyorlar? Sen git, akrabaların sana 50 dinar versin, onunla bir kova bir de ip al, bir yol kenarına otur, bağırarak bunları sat. Tıptan kazanacağının on katını bundan kazanırsın.[201]

Yuhanna b. Mâseveyh'in bu hareketi genç tabibi çok üzer, ağlayarak ve kinlenerek yanından ayrılır (211/826). Huneyn, bundan sonra iki yıl ortalıkta görünmez. Bu esnada İskenderiye'ye gider; burada yalnız tıp öğrenmekle kalmaz, aynı zamanda Süryânîce ve Arapçaya tercümeler yapabilecek düzeyde Yunanca öğrenerek, Yunan elbisesi içinde Bağdat'a döner.[202]

Bağdat'a geri gelen Huneyn, ilk olarak halifenin özel doktoru Cebrâîl b. Buhtîşû'nun yanında, Calinus'un kitaplarını tercüme ederken görülüyor. Yaşlı üstad Buhtîşû, ona gayet saygılı davranıyor, hattâ şöyle dediğine şahit oluyoruz:

> "Bu gence benim gösterdiğim saygıyı çok görmeyin. Eğer o, biraz daha büyük olsaydı, benim gözbebeğim Curcis'i* çoktan geçmiş olacaktı".[203]

Huneyn b. İshâk bu arada Beytü'l-Hikme'nin başında bulunan eski hocası Yuhanna b. Mâseveyh ve devrin ünlü bilim hi-

---

201. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 259-260; Ayrıca Bkz. G. Ebu'l-Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, c. I, s. 239.

202. G. Ebu'l-Ferec, a.g.e., c. I. s. 239; Ayrıca Bkz. D. L. O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 76.

* Curcis'den kasdı, daha önce Mansûr'u tedavi eden Cundîşâpûr tıp merkezinin baştabibi, aynı zamanda da babası Curcis b. Buhtîşû'yu kasdettiğini tahmin ediyoruz.

203. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e. s. 259; G. Ebu'l-Ferec, aynı yer.

mayecileri Şâkiroğulları ile tanışır. Yaptığı mükemmel tercümeler, kısa zamanda onun ilim çevrelerinde tanınmasını sağlar. Halife Me'mûn'un meşhur rüyasından sonra özellikle Yunan felsefesi ile ilgili kitapların tercümesi için Huneyn, Beytü'l-Hikme'ye dâhil edilir ve Yunanca kitapların tercümesi ve eski tercümelerin düzeltilmesi ile görevlendirilir.[204]

Huneyn b. İshâk'ın Beytü'l-Hikme'de yaptığı ilk tercümeler, çoğunlukla Yunancadan Süryânîceye yapılmıştır. Arapçaya da çeviri yapması istenen Huneyn, Arapça öğrenmek için, o dönemde Arap dilinin canlı bir merkezi olan Basra'ya giderek, Arapça öğrenir. Böylece Huneyn, Süryânîce, Yunanca, Farsça ve Arapça olmak üzere dört dili mükemmel denecek düzeyde öğrenir.[205] Bu tarihten itibaren Beytü'l-Hikme'deki çalışmaları esnasında Yuhanna b. Mâseveyh ve Huneyn b. İshâk arasında sıkı bir dostluk başlar. Artık Huneyn, önce kendisini kovan Yuhanna'nın yanından hiç ayrılmıyordu.[206] Dört dili gayet iyi kullanabilen Huneyn; Calinus, Hipokrat, Dioskorides, Platon ve Aristo gibi eski Yunan yazarlardan 50'ye yakın kitabı tercüme etmiştir. Ayrıca bu kitapları hocası ile beraber müzakere etmişlerdir. Bu arada birçok kitap üzerinde de şerhler yazmıştır.[207]

Bir müddet sonra bilinmeyen bir sebeple Beytü'l-Hikme'den ayrılan Huneyn, Şâkiroğulları yanında aylık 500 dinar gibi yüksek bir maaşla çalıştığı görülmektedir. Bu esnada Bizans İmparatorluğu sınırları içinde kıymetli eserler toplamak için yolcu-

---

204. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 260. Me'mûn rüyasında Aristo'yu görür. Ona güzellik, iyilik v.s. gibi konuları sorar. İbn Nedîm bu rüyanın tercüme ateşini yakan bir kıvılcım olduğunu iddia ediyorsa da biz bu görüşe katılmıyoruz. Bununla ilgili görüşümüzü, bu bölümün başında zikrettik.
205. Kadı Sa'îd, *Tabakâtü'l-Ümem*, s. 55; Ayrıca Bkz. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 326.
206. Kadı Sa'îd, Aynı yer; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e. s. 259.
207. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 305, 310, 315, 321, 327, 347-356; Kadı Sa'îd, a.g.e., s. 55,56; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 259-260.

luklara çıktığı, ilmî kıymete haiz birçok kitap getirdiği rivayet edilmektedir.[208]

İbn Kıftî'nin bildirdiğine göre, Mütevekkil zamanında vefat eden hocası Yuhanna b. Mâseveyh'in Beytü'l-Hikme'deki boşalan görevine Huneyn b. İshâk getirilir. Huneyn, aynı zamanda halifenin özel tabipliğini de yapmaktadır. Huneyn b. İshâk'ın yıldızının parladığı esas dönem Mütevekkil dönemidir. Mütevekkil tarafından kendisine "Emîn ale't-Terceme" ismi verilerek, tecümelerin düzeltilmesi ile görevlendirilir.[209] Huneyn'in Beytü'l-Hikme'de bu dönemdeki çalışmalarına, yanında çalışan genç araştırmacıların da iştirâk ettiği görülüyor. Bunlardan; oğlu İshâk, yeğeni Hubeyş b. A'sâm, Yahyâ b. Hârûn, Mûsâ b. Hâlid ve İstefan b. Bâsil'i sayabiliriz. Bunlar tercüme yaparlar, şerh ve tefsir ile uğraşırlar, Huneyn de onların tercümelerini kontrol eder, yanlışlarını düzeltir ve aynı zamanda da onları yetiştirirdi.[210]

Bu ilmî ortamın merkezinde bulunan Huneyn'in çalışmaları elbette sadece tercümelerle sınırlı değildi. Tıp, felsefe, felsefe tarihi, baytarlık konularında birçok kitabı bulunmaktadır. Fakat Huneyn'in diğer çalışmalarının yanında özellikle göz hastalıkları konusunda(aftolmoloji) önemli eserler yazdığı bilinmektedir. Mesela, *Aşr Makâlât fi'l-'Ayn* adlı kitabı bu konuda mevcut en eski kitaplardan sayılmaktadır. Otuz yıldan fazla bir zaman içindeki tecrübelerini ve gözlemlerini topladığı bu eser, on bölümden oluşmaktadır.[211] Önemli eserlerinden bir diğeri ise, *Nevâdi-*

---

208. Bkz. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 260; Ayrıca Bkz. P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 481; A. Çelebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. III, s. 228, Huneyn b. İshâk'ın Beytü'l-Hikme'den niçin ayrıldığı bilinmiyor. Ancak, bu ayrılışın Me'mûn'un vefatıyla alakalı olabileceği akla gelen ilk ihtimaller arasındadır.
209. İbn Kıftî, *İhbâru'l-'Ulemâ*, s. 117-118.
210. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 262; İbn Kıftî, a.g.e., s. 171; A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c.I, s. 284.
211. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 271; P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 556, S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 166, 167. Bu eser hakkında İbn Ebî Useybi'a geniş bilgi vermektedir. İlgili sahifeye bkz.

ru'l-Felâsife adlı eseridir. Bu kitap; meşhur filozofların hayatlarını anlatan ve İslâm dünyasındaki yazılan ilk hukemâ biyoğrafilerinden birisidir.[212] İsimlerinin hepsini burada zikredemeyeceğimiz eserlerinin, toplam sayısı 80'e yaklaşmaktadır. Felsefe, tıp, baytarlık, tarih vd. konularında zengin bir külliyatı bulunmaktadır.[213]

Huneyn'in tek eseri elbette yazdığı kitaplar değildir. Yanında çalışan genç araştırmacılar da ünlü birer bilim adamı oldular. Mesela; oğlu İshâk (ö. 299-912) Arapçayı babasından daha iyi kullandığından, babasının Yunancadan Süryânîceye çevirdiği çok sayıda kitabın Arapçaya tercümesini yapmıştır. Bunun yanında değişik konularda birçok kitap da te'lif etmiştir. Bunlardan, tıbba giriş, basit ilaçlar ile tedavi, her yerde kullanılabilecek ilaçlar, felsefecilerin ahlâkı gibi değişik konuları içeren kitapları bulunmaktadır.[214] Fakat onun tercümelerinin çoğunluğunu babasının aksine felsefe kitapları oluşturmaktadır.[215]

Yeğeni Hubeyş b. A'sâm (ö. 300/912) ise, Huneyn'in ekolünün en önemli takipçilerindendir. Çok dikkatli ve kıvrak bir zekâya sahip olduğu nakledilen Hubeyş, tercümelerinin yanında te'lif eserler de yazmıştır. Gıdalar, basit ilaçlar, nabz hakkında eserleri vardır.[216] Fakat Hubeyş'in yazdığı kitaplar, çoğu kez yanlışlıkla Huneyn'e isnat edilmiştir.[217]

Bunlardan başka özellikle tıp konularında Ebû Ya'kûb Osmân ed-Dımeşkî ve Matta b. Yûnus, İsâ b. Yahyâ ve Mûsâ b. Hâlid gibi insanlar, bu sahada yetişmiş, önde gelen bilim adamlarından sayılmaktadır.[218]

---

212. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 272.
213. Huneyn b. İshâk'ın eserleri için bkz. İbn Nedîm, Fihrist, s. 352-353; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e. s. 270-272.
214. Daha geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 275; İbn Nedîm, a.g.e., s. 343, 356.
215. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, c. I, s. 205, 206.
216. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e. s. 276.; A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 205, 206.
217. G. Ebu'l-Ferec, *Târîhu Ebu'l-Ferec*, c. I, s. 240.
218. Ebu'l-Kâsım Zeyd Beyhâkî, *Tetimme-i Sıvânu'l Hikme*, Lahor, 1935, s. 14.

2. Sâbit b Kurrâ (211/826-288/901)

Harrânlı Sâbiî bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Sâbit, çocukluk ve gençlik yıllarını sarraflık yaparak geçirdi. Bu yıllarda mükemmel denebilecek düzeyde Arapça ve Süryânîce öğrendi. Bazı fikirleri sebebiyle Sâbiîler ile arasında anlaşmazlık çıkması üzerine Bağdat'a gelirken yolda Muhammed b. Mûsâ ile tanıştı ve Muhammed b. Mûsâ, Arapçayı ve Süryânîceyi çok iyi kullanan Sâbit'i himayesi altına aldı. Bir müddet sonra onu, Halife Mu'temîd (256-279)'e takdim etti. Halife de onu müneccimler grubuna dâhil etti. Ayrıca Sâbiîlere karşı düşkün olduğu rivayet edilen Sâbit'in, onların Bağdat'ta bir statü kazanması için girişimlerde bulunmuş ve halifeler ile yakınlığı sayesinde bu payeyi elde etmiş ve Bağdat'ta Sâbiîlerin reisi olmuştur.[219]

Bağdat'taki çalışmaları esnasında önemli astronomi gözlemleri yaptı. Bu gözlemlerini daha sonra bir kitapta toplayarak konuya ilişkin görüşlerini yazdı. Bu kitapta güneşin hareketlerinin tasvirini gözden geçirdi.[220] HayAli ekinoks titreşimlerini hesaplamak için, Batlamyus'un kabul ettiği sekiz küreye, dokuzuncusunu ekledi.[221] Güneşin yaşını ve o zamana kadar kaç devir yaptığı konularında hesaplamalar yaptı. Bununla beraber, bir güneş yılının uzunluğunu hesaplayarak 365 gün, 6 saat, 9 dk. 10 sn. sonucuna ulaştı. Bu sonucun, bugünkü hesaplardan sadece 0,5 sn fazla olması, onun hesaplamalarının ileri düzeyini ve hassaslığını göstermektedir.[222]

Çok yönlü bir bilgin olan Sâbit'in bilgisi sadece astronomi ile sınırlı değildi. Matematik, felsefe ve tıp alanında da önemli çalışmalar yapmıştır.[223] Mesela, Hârezmî'nin kurduğu cebiri

---

219. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 331; İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 295; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, c. I, s. 313.
220. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 295.
221. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 117.
222. Ö. Ferrûh, *Târîhu Fikri'l-Arabî*, s. 281.
223. M. Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*. s. 20, Beyhâkî, a.g.e., s. 6, 7.

geometriye uygulayan ve bu ilmi ilk defa mühendislik hesaplarında kullanan kişi olarak matematik tarihinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Onun bu başarısı, 18. yüzyılda Descartes'ın büyük analitik geometriyi keşfetmesini sağlayacak zemini oluşturmuştur.[224]

Tıp alanındaki başarısı, matematik ve astronomi çalışmalarından aşağı değildir. İbn Ebî Useybi'a'nın, Sâbit'in kendi ağzından aktardığı şu olay, onun ne denli dikkatli ve başarılı bir tabip olduğunu ispatlamak için yeterli olacaktır.[225]

> Bir gün halifelik sarayına giderken, yolda acı acı bir ağlama sesi işittim. Dediler ki, bu kasap dükkânının sahibi aniden öldü, ona ağlıyorlar. Bunun üzerine beni hemen oraya götürmelerini istedim. Ağlaşan kadınları susturup, cenazenin yanından çıkardım. Oradaki gençlerden birini çağırarak, cenazenin sırtına vurmasını istedim. O cenazenin sırtına vururken, diğer bir gençten bir fincan getirmesini istedim. Cebimdeki hazır bulundurduğum ilacı fincandaki su ile karıştırdıktan sonra, cenazenin ağzını açarak içirdim. Bunun üzerine cenaze aksırarak gözlerini açtı. Bu olay müthiş yankı uyandırdı. Bunun üzerine halife beni çağırarak bunu nasıl başardığımı sordu. Ben de, bu kasabın önünden geçerken, onun hayvanların ciğerlerini yararak, tuzlayıp yediğini görürdüm. Bu tavrının bir gün onu kalp sektesine uğratacağını düşünerek, kasabı dışardan gözetime aldım. Bunun için de bir ilaç hazırladım, onu hep yanımda bulunduruyordum. Bugün kasabın aniden öldüğünü duyunca hemen yanına gittim. Nabzı atmıyordu. Sırtına vurarak önce nabzın çalışmasını sağladım, sonra da hazırladığım ilacı içirerek onu canlandırdım.

Başarılı bir bilim adamı olan Sâbit b. Kurrâ, "İlmu'l-Evâil" ile ilgili birçok tercümesinin yanında, 10'u Süryânî inançları ve

---

224. Claude Cahen, *Ekonomi, Toplum ve Müesseseler*, Çev: Ufuk Uyan, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Ed: Hol-Lamston-Levis, Hikmet Yay. İstanbul 1988, c. IV, s. 71.
225. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 296, 297.

tarihi üzerine yazılmış, toplam 133 te'lif eserin de müellifidir.[226] Değişik alanlarda yazılan bu eserler genellikle astronomi, mantık, felsefe, eczacılık, tıp, matematik, geometri konularını içerir. Mesela; dağların oluşumu, Güneş ve Ay tutulması, kızamık ve çiçek hastalıkları gibi konulardaki kitapları bunlardan sadece bir kaç örnektir. Hattâ onun kızamık ve çiçek hastalıkları ile ilgili görüşleri Râzî'nin önünü açmıştır.

Sâbit'ten sonra onun çalışmaları ve metodu, oğlu Sinan,[227] torunları Sâbit[228] ve İbrâhim[229] ve torununun oğlu Ebu'l-Ferec tarafından devam ettirilmiştir.[230] Fakat Sâbit'in yazdığı eserler, modern bilimin doğuşundan önce, gerek Doğu'da, gerekse Batı'da dikkatle okunmuş ve geliştirilmiştir. Daha sonraki bölümlerde de görüleceği üzere, onun kitapları uzun yıllar Müslüman dünyada okunduğu gibi, XII. yüzyılda Batı'ya da tercüme edilmiştir. Sâbit b. Kurrâ 'nın takipçileri arasında Beyhâkî'nin iddiasına göre, Sâbit'in yeğeni olan Muhammed b. Câbir el-Harrânî el-Battânî en önemlilerdendir. Beyhâkî, Battânî'yi Sâbit'in torunu ve Me'mûn döneminden sonra en meşhur astronom ve bilgin olarak tanıtır.[231]

3. Kindî (185/801-252/867)

Ebû Ya'kûb İshâk el-Kindî, Güney Arabistan'da yaşayan Kinde kabilesindendir. Aristokrat bir aileye mensup olan Kindî'nin

---

226. Eserleri için Bkz. İbn Ebî Useybi'a,a.g.e., s.297-300, İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 331; Ömer Ferrûh, *Târîhu Fikri'l-Arabî*, s. 281; G. Ebu'l-Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, c. I, s. 245. Eserleri ve tercümelerinin bir kısmı günümüze kadar ulaşmış olup, Süleymaniye Kütüphânesinde yirmiye yakın eseri bulunmaktadır.
227. Bkz. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 300; İbn Nedîm, *Fihrist*., s. 332.
228. Bkz. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 304.
229. Bkz. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 307; İbn Nedîm, a.g.e., s. 332.
230. P. Hitti, *İslâm Tarihi*. c.I, s. 484.
231. Beyhâkî, *Tetimme-i Sıvânu'l-Hikme*, s. 15-16.

babası, ilk Abbâsî halifeleri (Hâdî, Mehdî, Hârûn Reşîd) zamanında Kûfe şehrinde valilik yapmaktaydı. Kindî de bu sıralarda doğmuştur. Arap asıllı olup, dedelerinden bazıları daha önceleri kabile reisliği yapmıştır.[232]

İlk tahsilini Kûfe ve zamanın önemli ilim merkezi olan Basra'da yapmıştır. Daha sonra Bağdat'a gelerek, Beytü'l-Hikme'de tercüme yapan Yahyâ b. Batrik ve İbn Nâ'ıme el-Hımsî ile tanıştığı, muhtemelen de bunların vâsıtasıyla Beytü'l-Hikme'ye girdiği sanılmaktadır.[233]

Halife Me'mûn zamanında Beytü'l-Hikme'de yürütülen faaliyetlere yoğun olarak katılan Kindî, her ne kadar bazı kaynaklarda, ünlü dört mütercimden birisi olarak gösterilse de, Huneyn b. İshâk onun kötü bir tercümesini düzelttiğini iddia etmektedir. Ayrıca, yapılan tercümelerin arasında mütercim olarak ona pek rastlanmamaktadır. Kindî, Beytü'l-Hikme'de felsefe ve aklî ilimler sahasında bilgin bir kimse olduğundan, Süryânîce ve Yunancadan yapılan tercümelerdeki felsefî kavramların Arapçaya uyarlanması, dil ve gramer kurallarına uygunluğunun tetkikinin yapılması gibi işleri yürütmüştür.[234] Bu çalışmalar esnasında, birçok kitabın tefsirini yapma fırsatı da bulmuştur. Daha önceki verdiğimiz listelerde gözlendiği gibi, özellikle Aristo'nun kitapları üzerinde tefsirler yapmıştır.[235]

Me'mûn'dan sonraki halifelerden de büyük ilgi gören Kindî, Mu'tasım zamanında (832-841) adeta devrin süsü, devletin ziyneti, halifenin gözdesi olarak bilinmektedir.[236] Ancak Halife Mütevekkil zamanında (847-861) Kindî'nin şansının tersine döndüğü görülmektedir. Kelâmî tartışmalara karşı olduğu bilinen Mütevekkil'in hilâfete geçmesiyle birlikte diğer felsefeciler

---

232. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 285.
233. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 386, Ö. Ferrûh, *Târîhu Fikri'l-Arabî*, s. 305.
234. Bkz. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 310, 312; Ayrıca Bkz. M. Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, s. 185.
235. İbn Nedîm, Aynı yer.
236. İbn Nubâte, *Şerhu'l-'Uyûn*, s. 102.

gibi o da saraydan uzaklaştırılmıştır.[237] Kindî'nin şöhretini kıskanan Şâkiroğulları'nın halifeye Kindî'yi Mu'tezile diye ihbar etmeleri de onun saraydan uzaklaştırılmasına neden olmuştur.[238] Saraydan ayrılan Kindî'nin, muhtemelen Beytü'l-Hikme'den de ayrılmış olabileceği akla gelmektedir. Mütevekkil'in ölümünden sonra beş yıl daha yaşayan Kindî, bu zaman içinde kendini kitap yazmaya vermiştir. Büyük ihtimalle 866 yılından kısa bir zaman sonra vefat etmiştir.

Kindî arkasında matematikten müziğe, fizikten metafiziğe bilimin ve felsefenin hemen hemen bütün dallarında değerli eserler bırakmıştır. 360 eser yazdığı iddia edilen[239] Kindî'nin, klasik kaynaklarımızdan İbn Nedîm ve İbn Ebî Useybi'a 242 eserinin listesini vermektedirler.[240] Bu eserlerden 22'si felsefe, 20'si mantık, 7'si müzik, 29'u astroloji, 23'ü geometri, 12'si siyaset, 11'i meteoroloji, 16'sı astronomi, 22'si tıp, 17'si polemik, 5'i psikoloji ve 50 kadarı da diğer konular ile ilgilidir.[241]

Kendisi daha çok felsefe alanında meşhur olan Kindî'nin en önemli felsefî eserleri ise şunlardır:

1. *Felsefetu'l-Ûlâ*
2. *Risâle fî İbâne an Curmu'l-Aksâ*
3. *Risâle fî Hudûdi'l-Eşyâ ve Rusûmihâ*
4. *Risâle fi'l-Akl*
5. *Risâle fi'l-Fâili'l-Hakkı'l-Tamâm*
6. *Kelâm fî Nefs*

Kindî'nin düşünce yapısı hakkında, eklektik olduğu yönünde iddialar bulunsa da, onun birçok konuda Yunan filozoflarına

237. M. Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 67.
238. İbn Ebî Useybi'a,*'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 286-287.; Ö. Ferrûh, *Târîhu Fikri'l-Arabî*, s. 305.; M. Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, s. 185.
239. P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 565.
240. Bkz. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 315-320, İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 289-293.
241. M. Bayraktar, a.g.e., s. 186.

eleştiriler yönelttiği gözükmektedir. Ancak, Kindî'nin en önemli yönü, ilk defa sistematik İslâm felsefesinin temellerini atmasıdır. Beytü'l-Hikme'de tercüme edilen Yunan felsefesine ait kitaplar üzerindeki çalışmaları esnasında, felsefî konularda derinleşmiş ve İslâmî temele dayalı olarak felsefî fikirler ileri sürmeye başlamıştır.

Dolayısıyla, İslâm düşünce tarihinde layıkıyla ilk filozof sıfatını alan kimse olarak Kindî gösterilmektedir. Bu sebeple kendisine "Feylesofu'l-Arab" denmiştir.[242] Onun insanlığın fikrî ve ilmî tekâmülü üzerindeki etkisini inceleyen düşünce tarihçisi Gerolamo Cardano (ö. 1576), Kindî'yi, insanlığın yetiştirdiği 12 harikasından birisi olarak nitelemesi, onun çalışmalarının ve bilimsel kişiliğinin tarihî değerinin önemini ve yüksekliğini ortaya koymaktadır.[243]

4. Hârezmî (ö. 232/846)

Asıl adı Muhammed b. Mûsâ el-Hârezmî'dir. Aslen Havarizmli olup, burası Türkistan'daki Aral nehrinin güneyinde bulunan bu günkü Hive şehridir.[244] Hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip olamadığımız Hârezmî, ilk olarak halife Me'mûn zamanında Bağdat'ta görülmektedir. Me'mûn, Beytü'l-Hikme'yi kurduğu zaman, Cardano'nun, "dünyanın en büyük on dehâsı" arasında zikrettiği[245] Hârezmî'yi, buranın bölümlerinin birisinin başına getirdiği nakledilmektedir.[246] Matematik, felek, coğrafya ve tarih konularında bilgin bir kimse olan Hârezmî, Beytü'l-Hikme'deki

242. İbn Nedîm, a.g.e,. s. 315; Kadı Sa'îd, *Tabakâtü'l-Ümem*, s. 81, 82.
243. Geronimo Gardano: De Subdilitate, Lib, XVI, s. 246'an naklen; M. Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, s. 185.
244. İbn Nedîm, a.g.e., s. 333; Ömer Ferrûh, a.g.e., s. 301.
245. Haydar Bammat, *İslâm'ın Manevî ve Kültürel Değerleri*, Çev: Bahadır Dülger, İstanbul, 1963, s. 120.
246. Bkz. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 333; Ö. Ferrûh, *Târîhu Fikri'l-Arabî*, s. 301.

çalışmalarla da çok önemli başarılara ulaşmıştır. En verimli olduğu yıllar, Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemine rastlamaktadır.

Me'mûn, halife olmadan önce, Mansûr döneminde Menkeh el-Hindî tarafından Bağdat'a getirilen *Sind Hind* adlı eserin, Hârezmî tarafından bir özetinin bir de *Zîc*'in hazırlandığı iddia edilmektedir. Bu iddia doğru ise, Hârezmî'nin daha 813 yılından çok önce ünlü bir bilim adamı olduğu anlaşılmaktadır.[247] Dolayısıyla, Halife Mansûr dönemlerinde Bağdat'a geldiği ve burada yürütülen çalışmalar içinde yetişmiş olabileceği tahmin edilmektedir.

Halife Me'mûn'un, Beytü'l-Hikme'nin başında bulunan Yahyâ b. Ebî Mansûr'a gök bilimleri ile ilgili kitapların menşeini araştırmalarını ve bunun için gereken her şeyin yapılmasını emrettiği zaman, Yahyâ b. Ebî Mansûr aldığı emir üzerine, gök cisimleri ve coğrafya alanında usta araştırmacıları ve zamanın önde gelen otoritelerini bir araya toplamıştı. Bu heyetin içinde Hârezmî de bulunmaktaydı. Astronomi ile ilgili bütün kitapları titizlikle gözden geçiren heyet, netice olarak Batlamyus'un *Mecistî* kitabını esas kabul etmiştir.[248] İşte bu çalışmalara Hârezmî'nin de katıldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda verilen iki paragrafta görüldüğü üzere Hârezmî'nin, hem Hint matematiğine, hem de Yunan matematiğine yakından aşina birisi olduğu anlaşılmaktadır.

Bu iki farklı ilmî geleneğe Mezopotamya ve İbrânî geleneklerini de ekleyerek, bunların hepsini mecz edip ilk olarak cebir ilminin temellerini atmıştır. Onun bu imkânı elde etmesi, kuşkusuz Beytü'l-Hikme sayesinde olmuştur.

Medeniyetlerin ilmî hamle yapabilmeleri için, o medeniyetin ilme verdiği değer, insanların bu uğurdaki fedakârlıkları, yöneticilerin himayesi çoğu zaman yeterli olamamaktadır. Bir me-

247. Aydın Sayılı, "Hârizmî ile Abdulhamid İbn Türk ve Orta Asya İlim ve Kültür Tarihindeki Yeri", s. 103.

248. Mes'ûdî, *Murûcu'z Zeheb*; c. I, s. 89 vd.; A. Sayılı, "Hârizmî ve İbni Türk", s. 106.

deniyetin insanlığın kaderini değiştirecek ilmî ve fikrî atılımlar gerçekleştirebilmesi için, saydığımız unsurlar kadar, coğrafî konumunun ve jeokültürel öneminin de azımsanmayacak önemde olduğu söylenebilir. Nitekim Çin, Uygur ve Aztek medeniyetlerinin, kendi içlerinde büyük inkişâflar sağlamasına rağmen, insanlığın gidişatında fazla etkili olamadıkları bir gerçektir. İslâm medeniyetinin, bütün medeniyetleri kavuşturacak bir coğrafyada değil de dünyanın uç bir noktasında bulunsaydı, tarihte oynadığı büyük rolü, aynı etkinlikte oynayamayacağını söyleyebiliriz. İslâm medeniyetinin tarihte oynadığı önemli rol ve gerçekleştirdiği atılımda, kendi iç unsurlarının yanında, oturduğu coğrafî konumun ve bu coğrafyadaki tarihi mirasın rolünün de etkili olduğu görülmektedir.

Hârezmî cebirinin çok önceleri Mezopotamyalı matematikçiler tarafından kullanıldığı iddia edilmektedir.[249] Hattâ Yunanlı ünlü matematikçi Diofantos (ö. M.Ö. 441)'un Mısır'dan öğrendiği matematik ile basit cebir problemlerini çözdüğü bilinmesine rağmen, bunların hiçbirinde cebirin Müslümanlarda kazandığı gelişimi gösterememesi, ancak medeniyetler arası diyaloglarda, mesafe uzaklığının meydana getirdiği engellere ve bütün tesirlere açık fikrî bir ortamın oluşmaması ile izah olunabilir. Ne zamanki Hârezmî, Beytü'l-Hikme'de Hint rakamlarını, Bâbillilerin kök hesaplarını ve Yunanlı Batlamyus'un metodlarını bir araya getirdi ve bu eski gelenekler Müslümanların elinde yoğruldu, birbirinin eksikliklerini tamamladı; işte o zaman kadîm geleneklerin terkibine genç medeniyetin tecessüsü ve dinamizmi de eklenerek cebir ilmi ortaya çıkmıştır.

Hârezmî'nin cebr ile ilgili meşhur kitabı olan *Kitâbu'l-Cebr ve'l-Mukâbele* adlı eser, içinde 800'den fazla meselenin ele alındığı baş eser kabul edilmektedir. Kitabın yazılış öyküsünü, yazar

---

249. Mezopotamyalılarda cebir çalışmaları ile ilgili daha geniş bilgi için Bkz. Aydın Sayılı Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp, Atatürk Kültür Merkezi, Yay. Ankara 1991, s. 205-246.

kitabın başına yazdığı önsözden bizzat kendi ifâdeleriyle şöyle açıklamaktadır: "Halife Me'mûn insanların günlük ticarî hesaplarında kullanmak, miras taksimini hesaplamak, arâzî ölçümlerinde faydalanmak ve suyun yükselmesini ölçmede yardımcı olacak bir kitap yazmamı istedi. Ben de bunun üzerine muhtasar olarak *Kitâbu'l-Cebr ve'l-Mukâbele* adlı kitabı yazdım." demektedir.[250] Hârezmî'nin kurduğu bu bilim daha sonra Batı'da değişime uğrayarak "Algoritma" olarak kullanılmıştır. Hârezmî'nin bu çalışması, ilim tarihinin en önemli olaylarından ve basamaklarından biri kabul edilmiştir.

Hârezmî'nin çalışması sadece "Cebir" çalışmalarıyla sınırlı kalmayıp, Beytü'l-Hikme tarafından organize edilen, yukarıda bahsettiğimiz, birçok ölçüm ve astronomik gözlemlere de bilfiil katılmıştır. Bir coğrafî enlem derecesinin uzunluğu ve Bağdat-Mekke arasındaki mesafeyi ölçmek için jeodezik ölçümlere katıldığını kaynaklarımız nakletmektedir.[251] Bu çalışma, Me'mûn'un emriyle, Yahyâ b. Ebî Mansûr'un başkanlıında Sincar Vadisi'nde gerçekleştirilen çalışmalar esnasında yapılmıştır.

Hârezmî'nin, Halife Vâsık zamanında (841-846) önemli siyasî elçiliklerde bulunduğunu da öğrenmekteyiz. Bunlardan birisi, Hazar Kralı Tarkan'a elçi olarak gönderildiği yönündeki iddiadır. Ancak bunun Şâkiroğulları'ndan Muhammed b. Mûsâ ile karıştırılma ihtimali olsa da, Makdîsî bunun Hârezmî olduğunu iddia etmektedir.[252] Benzer bir görev de, Halife Vâsık'ın Hârezmî'yi, Ashâb-ı Kehf'in mezarının bulunduğu yeri araştırması için, Bizans sınırları içindeki Efes'e gönderdiği nakledilen haberler arasındadır.[253]

---

250. Ö. Ferrûh, *Târîhu Fikri'l-Arabî*, s. 302, 303.
251. Bkz. A. Sayılı, "Hârizmî ve İbni Türk", s. 110.
252. Makdîsî, *Ahsenu't-Takâsîm*, 1906, s. 362'den naklen, A. Sayılı, a.g.m, s. 108
253. Makdîsî, aynı yer. Ashâb-ı Kehf'in mezarı husûsunda ihtilaflar bulunsa da birçok tarihçi Efes üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ayrıca, Efes'te bulunan "Yedi Uyuyanlar" mağarasının bulunması ve o dö-

Beytü'l-Hikme'de astronomlar grubu içinde çalışan Hârezmî, Şemmâsiye Rasathânesi kurulmadan önce, *Zîci'l-Evvel* ve *Zîci's-Sânî* adında ve *Sindhind* diye de bilinen kitapları yazmıştı. Daha sonraki yıllarda bu zîclere dayanıldığı nakledilmektedir.[254] Hârezmî'nin bu çalışmalarından başka diğer eserleri, *er-Ruhâme*, *Amelu bi'l-Usturlab*, *Târîh* gibi te'lifleri bulunmaktadır.[255] Dikkat çekici bir husûs var ki, İbn Nedîm, Hârezmî'den çok az bahsetmektedir. Niçin böyle davrandığı ise gerçekten merak konusudur.

Hârezmî'nin temelini attığı cebir ilmi, kendinden sonra Sâbit b. Kurrâ, Mesleme b. Mecrîtî (ö. 1000) ve Kerecî tarafından geliştirilmiştir. Hattâ bugün bile Hârezmî'nin kurduğu denklemleri kullanılmaktadır.

Hârezmî'nin en dikkate değer çalışmalarının birisi de coğrafya üzerine yaptığı çalışmalardır. Yine Halife Me'mûn'un teşviki ile yazdığı *Sûretu'l-Arz* adlı eseri, bizzat kendisinin de katıldığı ve beraberinde 69 bilginin iştirâki ve çalışması ile meydana getirilen bir dünya haritasını da içine alıyordu. Bu harita İslâm dünyasında yapılan yeryüzü ve semavat haritalarının ilkini teşkil etmesi bakımından önemlidir.[256] Andre Miquel, bu harita ile ilgili şu yorumu yapmaktadır:

> Bu çalışma öncelikle İmparatorluğun toprak ve sınırları ile yönetim kararlarını daha şuurlu ve düzenli yürütmek düşüncesiyle yapılmıştır.[257]

---

nemde burası üzerinde yoğunlaşılması gerçekten dikkat çekicidir. Ancak bu araştırma ile ilgili çok az malumât bulunmaktadır.

254. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 333. İbn Nedîm'in verdiği bu listede *Sindhind* adlı Hintli bilgin Brahmagupta'ya ait kitabın aynı adla Hârizmî'ye de izafe edilmesi, bu kitap üzerine Hârizmî tarafından yapılan çalışmadan dolayıdır.

255. İbn Nedîm, Aynı yer.

256. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, c. V, s. 161, 162, Ayrıca Bkz. P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c.I, s. 586, 587.

257. Andre Miquel, *İslâm ve Medeniyeti*, Çev: Ahmed Fidan, Hasan Menteş, Birleşik Yay. İstanbul 198, c. I, s. 217.

Onuncu asrın ilk yarısında yetişmiş olan ve dünyanın birçok yerini gezmiş olan Mes'ûdî bu haritayı görüp, seyahatlarında istifâde ettiğini yazmaktadır.[258] Ayrıca Hârezmî'nin coğrafya ile ilgili kitabının XIV. asra varıncaya kadar Müslüman coğrafyacılar tarafından dikkate alındığı[259] düşünülürse, onun sadece matematik bilgini olmayıp, astronomi ve coğrafyada da bilgin olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, ona bu bilimsel çalışma imkânını sağlayan Beytü'l-Hikme ile olan ilişkisi, gerek bu kurumun etkinliği, gerekse Hârezmî'nin yetişmesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

5. Şâkiroğulları (Muhammed, Ahmed ve Hasan)*

Beytü'l-Hikme'nin yetiştirdiği bilginler arasında şüphesiz Şâkiroğulları (Benû Şâkir) denen Muhammed, Ahmed ve Hasan b. Mûsâ b. Şâkir'i de saymak zorundayız. Bu üç kardeşin babaları aslen Arap olup, Kûfe'den Merv'e dedeleri göç etmiş, orada da babaları müneccim Mûsâ doğmuş ve büyümüştür. Babalarının ünlü bir soyguncu olduğu, hatta yatsı namazını câmide cemaatle kıldıktan sonra, beyaz atını mehtapta dağa sürüp, acımasız soygunlar yaptığı iddia edilir. Halife Me'mûn Bağdat'a gelmeden önce Merv'de kaldığı yıllarda Mûsâ b. Şâkir ile yakın dostluk kurmuştu. Bu dostluk ve yakınlıktan dolayı Mûsâ, kendi başına bir musibet geldiği takdirde, çocuklarını Me'mûn'a vasiyet etmişti. Gerçekten de Mûsâ, küçük yaşta çocuklarını (Muhammed, Ahmed ve Hasan'ı) öksüz bırakmıştı.[260]

---

258. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*; c. I, s. 88 vd.

259. P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 587; Ayrıca Hârezmî'nin *Sûretu'l-Arz* kitabının içeriği ile ilgili, günümüzde yapılan çalışmalar ve kitabın özellikleriyle ilgili olarak Bkz. N. Akmal Ayyûbî, "Hârezmî'nin Matematiğe ve Coğrafya'ya Katkısı", *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûmî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1990, s. 245-251.

* Bu üç kardeşe, bazen dedelerinden dolayı Şâkiroğrulları, bazen de babaları Mûsâ'ya nisbetle Benû Mûsâ denmektedir. Biz her ikisini de kullandık.

260. S. Hunke, *Allah'ın Güneşi*, s. 71,72.

Eski dostunun ölüm haberi Halife'ye, Bizans seferi esnasında Küçük Asya'da ulaştı. Halife, Bağdat valisine çocukları himaye altına alması için hemen mektup yazdı.[261] Ayrıca, Halife Me'mûn bu çocukların eğitimini, Beytü'l-Hikme'nin başında bulunan, aynı zamanda yeni kurulan rasathânede gözlemler yapan, Yahyâ b. Ebî Mansûr'a verdi. Bu üç zeki çocuk Yahyâ'nın yanında astronomi, matematik öğrenimi görüyorlardı. Aynı zamanda, Beytü'l-Hikme'de bir araya gelen devrin ünlü bilginleri arasında yetişiyorlardı. Böylece, Me'mûn'un himayesinde büyük bilginler olarak yetiştiler.[262] Nihayet, Muhammed bunların en önemlileri oldu. Saygın bir insan, akıllı bir politikacı ve yetişkin bir bilgin olarak aynen babası gibi yüksek devlet ricali tarafından seviliyordu. Aynı zamanda astronomi, matematik, felsefe ve meteoroloji gibi konularda ünlü bir bilim adamı olarak tanınıyordu.[263]

Me'mûn, Müslümanların ele geçirdikleri astronomi ile ilgili kitaplarda ve daha önceki Hint ve Yunan Zîc'lerinde verilen bilgilerin sonuçlarının farklı oluşu ve ulaşılan neticelerin değişik oluşu sebebi ile bu kitaplardaki bilgilerin hangisinin daha doğru olduğunu öğrenmek amacıyla bir araştırma yaptırmak ister. Bunlardan Batlamyus'un *Mecistî*'sinin en doğru kitap olduğu iddia edilir. Bunun üzerine bu kitaptaki bilgilerin doğruluğunu tespit etmek için Halife Me'mûn'un, bir grup astronoma, Batlamyus'un *Mecistî* adlı kitabındaki bilgilerin doğruluğunu test ettirmek için görevlendirdiği, aralarında Sind b. Alî, Hârezmî gibi ünlü gökbilimcilerin de bulunduğu 69 kişilik heyete, Muhammed b. Mûsâ da katılma şerefine nail olmuştu.[264] Muhammed'in *Mecistî*'den hareketle dünyanın çapının 24.000 mil olduğunu iddi-

---

261. S. Hunken, s. 72.
262. Ş. Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arâb Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, c. II, s. 115.
263. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 283.
264. Bazı kaynaklar, Me'mûn'un bu imri Muhammed b. Mûsâ başkanlığında yaptırdığını iddia etse de, Muhammed'in o tarihlerde henüz genç yaşta olabileceği için bu iddia pek makul görülmemektedir. Ancak, bu çalışmada etkili olduğu anlaşılmaktadır.

ası üzerine böyle bir teşebbüste bulunulduğu da mevcud iddialar arasındadır.[265]

Bu iddiayı doğrulamak için oluşturulan ilmî heyet Musul yakınlarındaki Sincar vadisine giderek ölçümler yaptı. Bu ölçümde kullanılan metotlar da hayli ilgi çekici bulunmaktadır. Şöyle ki;

> Bir noktadan hareketle, kuzeydeki Kutup Yıldızı'nın yerini bazı aletlerle belirleyip, çakılan kazığa bir ip bağlayarak kuzeye doğru düpedüz yürüdüler. İp bittikçe, belli bir derece yüksekliği koruyarak, tekrar kazık çakmak sûretiyle devam ettiler. En yüksek noktayı belirleyerek bıraktılar. Bunu bir öncekine nisbetle bir derece yüksek tuttular. Böylece takdir edilen ölçüyü yerden ölçtüler. Yerden dağın yüksekliğini buldular. Bu şekilde yerden yıldızların yüksekliğini hesapladılar. Sonra döndüler, ilk kazığa bir ip daha bağlayarak aynen önceki gibi güneye doğru ilerlediler. Kutup Yıldızı'nın önceki yüksekliğinin o kadar alçaldığını görünceye kadar güneydeki ipi alçalttılar. İki grubun aralarındaki uzaklıktan meridyenin bir derecesini hesapladılar.[266]

Heyet, Me'mûn'a dönünce önceki kitaplarda verilen bilgilerin (*Mecistî*'de) doğru olduğu bildirildi. Halife aynı işlemin başka bir yerde daha yapılmasını istedi. Diğer yerde de aynı sonuç çıkınca, bilgilerin doğruluğuna kesin olarak kanaat getirildi.[267] Burada yapılan ölçümlerden hareketle, *Me'mûnî* (Denenmiş) manâsına gelen haritalar hazırlandı. Bu harita uzun yıllar esas kabul edilmiştir.[268] İşte bu çalışmalar yapılırken öncelikle

---

265. Bkz. Mes'ûdî, *Murûcu'z Zeheb*; c. I, s. 88- 89; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*; c. V, s. 161-162; Ayrıca Bkz. A.Sayılı, "Hârezmî ve İbni Türk", s. 106.
266. Bkz. İbn Hallikân, a.g.e., c. V, s. 161, 163; M. Hudârî, *Târîhu Umemu'l-İslâm*, s. 221, 222; S. Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arâb Abbâsiyyu'l-Evvel*, c. II, s. 115, S. Hunke, *Allah'ın Güneşi*, s. 73, 74.
267. Aynı yer.
268. P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 587 Bu çalışmaya Hârezmî de katılmıştır. Bu haritaların hazırlanması, Beytü'l-Hikme'deki bilginler tarafın-

Muhammed olmak üzere Şâkiroğulları aktif olarak faaliyetlere katılmışlardır.

Şâkiroğulları matematik, heyet, hendese ve mûsikî ilimleri ile ilgili bölümde görevli olarak Beytü'l-Hikme'de bir dönem idarî görevlerde de bulundukları görülüyor. Çünkü onlar, tabii ilimlerin en üst düzeyinde bulunuyorlardı.[269] Yaptıkları hesaplar ve ilmî başarıları ile kısa zamanda ün kazanmışlardı. Hattâ Bîrûnî üç yüzyıl sonra, astronomi hesaplarında en doğru ve dakik olarak onları buluyor ve onların bilgilerine itibar ediyordu.[270] Bir müddet sonra Beytü'l-Hikme'den ayrılan Şâkiroğulları, kendilerine ait bir rasathâne ve tercüme bürosu ile zengin bir de kütüphâne kurmuşlardı. Bizans sınırları içlerine kadar giderek oralarda felsefe, hendese, mûsiki, aritmetik ve tıpla ilgili nâdir bulunan elyazma eserler getirdiler.[271] Buraya başarılı mütercimler getirerek aylık 500 dinar gibi yüksek maaşla tercüme yaptırdılar. Bu husûsta senelerce yolculuklar yaptılar, büyük paralar harcadılar. Böylece hayret verici çalışmalar ortaya koydular. Bunların çoğu hendese, mekanik, kinetik, mûsikî ve astronomi bilimleri ile ilgilidir.[272] Öklid, Arşimed, Apollonius, Batlamyus vb. Yunan

---

dan gerçekleştirilmiştir. Benû Mûsâ ile beraber Yahyâ b. Ebî Mansûr vb. çok sayıda gök bilimcisi iştirak etmiştir.

269. R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 328.

270. S. Hunke, a.g.e., s. 74.

271. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 304.

272. Bkz. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 260; P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 481; A. Çelebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. III, s. 228; M. Hudârî, *Târîhu Umemu'l-İslâm*, s. 221, Şâkiroğulları'nın bir mütercime ödedikleri 500 dinar, yılda 32 kg 222 gr saf altın eder ki, bu gerçekten de yüksek bir ücrettir. Benû Mûsâ'nın bu akademiye niçin bu kadar para harcadıkları, devlet ile rekabet edecek düzeyde mütercimlere yüksek meblağda nasıl para verdiklerine dâir kaynaklarda, herhangi bir malumât bulunmamaktadır. Ancak, devrin şartları göze alındığı zaman, onların bu kitaplardan para kazandıkları akla gelmektedir. Çünkü bu dönemde zenginler bol para harcayarak özel kütüphâneler kurmaya başlamışlardı. Muhtemelen onlar da bu ortamı değerlendirerek, gerek orijinal kitap getirmekten gerekse tercü-

bilginlerinin kitaplarının bir kısmı, bu kardeşler tarafından getirilerek tercüme edilmiştir. Belki de onların herkesi hayrete düşüren başarıları, kimsenin bilmediği kitaplardan istifâde ederek ortaya koydukları neticelerden kaynaklanmaktaydı.

Bunlardan ortanca kardeş Ahmed, mekanik alanında yoğunlaşmıştı. Ailenin tutkulu teknikçisi, dahi makina yapıcısı idi. İcad dehâsı gerçekten şaşılacak gibiydi. Meselâ; kuşlar için kendi kendine dolan su yalağı, sıvıların özgül ağırlığını hesaplayan kaplar, otomatik ibrikler, fitili yandıkça kendiliğinden uzayan lambalar, rüzgârda sönmeyen kandiller, tarla sulamada suyun belli bir mesafeye ulaştığını haber veren tertibat, değişik desenler veren fıskiyeler onun tarihe geçen icadlarından sadece birkaç örnektir.[273]

Büyük kardeşi Muhammed ile birlikte günün ve yılın değişimlerini, yıldızların doğuş ve batışını hesaplamışlardı. Ayrıca Ahmed, son derece karışık hesapları dâhice düşünmüş ve son derece dakik çalışan bir saat yapmıştı. Ali b. Rabbân et-Taberî'nin anlattığına göre, küre şeklinde olan bu alet, su kuvvetiyle çalışıyordu. Gökyüzünde kaybolan bir yıldızın, o anda aletin üzerindeki resmi, ufuk çizgisini gösteren çizginin altına iniyordu. Yıldız doğunca da yıldızın resmi yeniden ufuk çizgisinin üstüne çıkıyordu.[274]

Küçük kardeş Hasan da geometri üzerinde uzmanlaşmıştı. Çok yüksek bir tasarım gücü vardı. Koniklere dâir ilk eseri o yazmıştı. İki çivi ya da kazık yardımıyla elips çizmeyi de yine o icat etmişti.[275]

Onların hizmetini şu şekilde özetleyebiliriz; eski kitapları derleme ve tercüme, bunlara dayanarak teknik icat ve makina

---

me ve istinsahtan para kazanmışlardır. Ayrıca, 500 dinar gibi astronomik bir ücret muhtemelen tarihçilerin abartması veya bir hesap hatası olabilir.

273. S. Hunke, *Allah'ın Güneşi*, s. 75.
274. S. Hunke, a.g.e., s. 76.
275. S. Hunke, a.g.e., s. 77.

geliştirme, son olarak metotlu ve dakik tabiat gözlemleridir. Onların özellikle mekanik, matematik alanlarında daha çok çalışmaları Hint ve Yunan tabiat bilimcilerinin kitaplarıyla daha fazla ilgilenmeleri sebebiyledir. Farklı iki eski geleneği birleştirmek sûretiyle, yeni yeni neticelere ulaşıyorlardı.

Burada özellikle bu bilginlerin tanıtılması, Beytü'l-Hikme'de sadece bunların yetiştiği mânâsına anlaşılmamalıdır. Adları tarihe geçmemiş yüzlerce bilginden bahsedilebilir. Ancak hepsinden ayrı ayrı bahsetmek de kabil değildir. Burada bahsettiklerimiz ise, zihnimize yabancı olmayan, aynı zamanda Beytü'l-Hikme içinde olup da burayla ilişkisi fazla bilinmeyen sadece bir kaç örnekten ibarettir.

Bunlardan ayrı olarak, özellikle Yuhanna b. Mâseveyh (ö. 243/857), ilk defa Bağdat hastanesinde baştabiplik yapmış, ayrıca Beytü'l-Hikme'de idarecilik hizmetlerini de yürütmüş,[276] bu arada değişik konularda olmak üzere 45'in üzerinde kitaba imzasını atmış bir bilgindir.[277] İlk defa, insan anatomisini anlayabilmek için, Mu'tasım'a Sudan'dan hediye olarak gönderilen bir maymun üzerinde çalışma yapan kimse olma ayrıcalığına sahiptir.[278]

Ayrıca Halife Muktedir zamanında (908-932) yaşamış olan Atina'da iyi denecek derecede Yunanca öğrenmiş, bununla birlikte fasih olarak Arapça konuşabilen ve birçok kitabın tecümesini yapan Kusta b. Luka el-Ba'albekî (205/820-300/913)'nin,[279] tıp, şiir, tarih, felsefe olmak üzere 60'ın üzerinde te'lif eseri bulunmaktadır.[280] Kısa bir dönem Beytü'l-Hikme'de tercüme bölümünde idarecilik yaptığı da nakledilir.[281]

---

276. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 228, 289.
277. Bkz. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 255; İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 354; Hacı Halife (Kâtib Çelebî), *Keşfu'z-Zunûn*, c. VI, s. 515.
278. Bkz. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 252; P. Hitti, *İslâm Tarihi*; c. I, s. 556.
279. İbn Nedîm, a.g.e., s. 305; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 329.
280. İbn Nedîm, aynı yer; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 229,330.
281. R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 328.

Beytü'l-Hikme'de çalışan ve isimleri tarihçilerce kaydedilen, değişik bilim dallarında yetişmiş bilginlerin isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Kimya	Tıp	Astronomi
İstefan b. Bâsil	Buhtîşûlar (Curcis, Cebrâîl)	Yahyâ b. Ebî Mansûr
Câbir b. Hayyân	Yuhanna b. Mâseveyh	Fazl b. Nevbaht
Yahyâ b. Hâlid	Huneyn b. İshâk	Mûsâ b. Şâkir ve Oğulları
Bermekî	İshâk b. Huneyn	İbrâhim el-Fezârî
Sâlim b. Ferrûh	Menkeh el-Hindî	Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî
Hasan b. Kudâme	Ya'kûb el-Kindî	Muhammed b. Mûsâ el-Hârezmî
Muhammed Süleyman	Kusta b. Luka	Sind b. Ali
İshâk b. Nusayr	Ebû Bekir Râzî	Ali b. İsâ el-Usturlâbî
Debîsî	Ali b. İsâ	Mâşallah el-Yahûdî
Ahmîmî	Sâbit b. Kurrâ	Yahyâ b. Batrik
İbn Vahşiyye*	Sâbit b. İbrâhim	Sencehil el-Hindî
	Ali b. Rabbân et-Taberî	Cûder el-Hindî
	Hubeyş b. A'sâm	Sâbit b. Kurrâ
	Osman ed-Dımeşkî	Sinan b. Sâbit
	İstefan b. Bâsil	Abbâs b. Sa'd
	İsâ b. Yahyâ	Sehl b. Bişr
		Ömer b. Ferrûhân

Riyâzât	Felsefe	Mantık
Muhammed b. Mûsâ Hârezmî	Ya'kûb el-Kindî	Abdullah b. Muhammed
Ya'kûb el-Kindî	Ahmed b. Tayyib es-Serahsî	Sumâme b. Eşras
Benû Mûsâ (Şâkiroğulları)	İbrâhim Kuveyrî	Yahyâ b. Mubârek
Sâbit b. Kurrâ	İbn Kernîb	Matta b. Yûnus
Muhammed b. Câbir b. Sinan	Ebû Nasr Fârâbî	Fârâbî

* İbn Vahşiyye, aynı zamanda sihir ve tılsımla ilgili eser yazıp tercüme eden kimselerdendir. Nebâtî dilinden çeviri yapan tek mütercim olarak bilinir.

Muhammed b. İsâ (Mahânî)	Ebû Bişr Matta b. Yunân	Yahyâ b. Adî
Muhammed b. İbrâhim	Fenârî Yahyâ b. Adî	İbn Zur'â
Haccâc b. Matâr	Huneyn b. İshâk	Abdullah İbn Mukaffa'
Ebu'l-Abbâs Muhammed el-Feğânî	İbn Nâ'ıme	el-Hımsî
Kusta b. Luka	Sâbit b. Kurrâ	
Ahmed el-Ferğânî	İbn Zur'â	
	Sinan b. Sâbit	
	Kusta b. Luka	
	İshâk b. Huneyn	
	Haccâc b. Matâr	
	Hasan b. Sehl	

Beytü'l-Hikme'de çalışan ve onun oluşturduğu ilmî ortamda yetişen bilginlerden kısaca bahsettikten sonra, bilginler tarafından gerçekleştirilen ilmî çalışmaların seviyesi ne durumda idi? Ayrıca tercüme ortamında yetişen bu bilginlerin yazdığı kitaplardaki fikirlerinin ve ilmî buluşlarının özgünlüğü merak konusu olmaktadır. Konuya ilişkin olarak müsteşrik De Boer şöyle demektedir:

> Tabii ilimler sahasında Müslümanlar çok zengin malzeme topladılar, fakat pek nâdir olarak bunları ilmî bir şekilde tahlile muvaffak oldular.[282]

De Boer iddiasında aslında yalnız değildir. Birçok oryantalist, İslâm bilimi ve felsefesi hakkında aynı görüşü paylaşmaktadırlar. Burada oryantalistlerin iddialarıyla hesaplaşmaya girmek konumuzun dışındadır. Ancak, tarihî olgular ile mevcut iddiaların uygunluğunun ortaya konması gerekir.

Böyle bir yaklaşım karşısında, bilgi sosyolojisinin prensiplerinden hareketle varacağımız bir sonuç, objektiflik ölçülerine daha uygun olacaktır. Bilgiyi epistemik tabanlı ele alan bilgi sosyolojisi disiplinine göre, özgün bilgi iki düzeyde var olur:

---

282. T. J. De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, s. 55.

Birincisi; dar anlamda bilgiyi inşa eden, işleyen ve taşıyan uzmanlar düzeyindeki epistemik topluluk. İkincisi; Geniş anlamda, dar anlamdaki uzmanlar düzeyinde epistemik topluluğun icra ettiği faaliyete inanan, bu faaliyete yüksek bir değer atfederek bunları kullanan, genellemeler yapan evrensel düzeyde epistemik topluluktur.[283]

Beytü'l-Hikme'deki çalışmaların ilmî seviyesini bu çerçevede ele aldığımız zaman, zorunlu olarak birinci şıkkın geçerli olması düşünülebilir. Bu durum kısmen de doğru sayılabilir. Çünkü Beytü'l-Hikme'de çalışan her mütercim veya araştırmacı, yüksek düzeyde ilmî neticeler ortaya koyamamıştır. Zaten bunu beklemek haksızlık olurdu. Çünkü daha önce bilinmeyen bir yığın bilgi, Müslümanlar tarafından henüz yeni ele alınmaktadır. Bu bilginin işlenmesi, tasnifi, yorumlanması, zorunlu olarak bir zaman gerektirmektedir. Kaldı ki tarihçilerin bahsettiği tarihsel zaman; herhangi bir olayın meydana gelebilmesi için, gerekli olan süreyi ifâde etmektedir. Dolayısıyla tercüme ile beraber ileri bir bilim seviyesi beklemek mümkün değildir.

Ancak Beytü'l-Hikme'ye getirilen bilginlerin daha önceden zaten yetiştiği ve farklı bölge, din, millet ve coğrafyadan gelen bu insanların Beytü'l-Hikme'de bilimsel bir cemaat oluşturup, aralarında yoğun bir fikir teatisi olduğu düşünüldüğü zaman, bunların sadece uzmanlar düzeyinde bilgi toplayan bilginler olmadığı, aksine ellerindeki malzemelerin üzerine orjinal bilgilerini geliştirmekle inşa edebilecekleri düzeyde oldukları görülmektedir. Oradaki ilmî seviyeyi başka yerlerde görememiz zaten bunu ispatlar mâhiyettedir.[284] Bu sebeple, mütercimler veya uzmanlar ile özgün eserler veren bilginler arasına kesin bir çizgi çekmek mümkün görünmemektedir. Bunları sadece "mütercimler felsefesi" olarak tanımlamak yanlış olmaktadır. Beytü'l-Hikme'ye atanan hâzinler (müdür) ve yukarıda isimlerini,

283. Hüsamettin Aslan, *Epistemik Cemaat, Bir Bilgi Sosyolojisi Denemesi*, Paradigma Yay. İstanbul 1992, s. 56-57.

284. R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 332.

hayatlarını ve çalışmalarını sunduğumuz bilginlerin çalışmaları dikkatlice incelendiğinde, oranın ilmî seviyesi hakkında daha rahat karar verebiliriz.[285]

Hârezmî'nin kurduğu cebir, hiçbir şekilde Diofantos denklemlerinin veya Mezopotamya matematiğinin aynısı değildi. Bu cebir, sadece Hint hesap ve rakam sistemini de yansıtmıyordu. Bilakis, bunların üzerinde ve kendine özgün bir özellik arz etmekteydi. Bu özelliğinden dolayı da, cebir ilminin kuruluş payesini tarih ona vermiştir. Batlamyus'un *Mecistî* adlı eseri, gerek Me'mûn'un astronomlarınca, gerekse diğer astronomlar tarafından esas kabul edilmekle beraber, onunla sınırlı kalınmamış, daha ileri çalışmalar ve teoriler ortaya konmuştur. Meselâ, Yunan coğrafyacılarında, Hint Okyanusu ve Uzak Doğu adaları ile ilgili karmaşık bilgiler bulunurken, bu konularda İslâm coğrafyacıları çok daha net ve doyurucu bilgiler sunmaktadırlar. Muhammed İkbâl'in de ifâde ettiği gibi daha önce Yunan bilginlerinin ortaya koyup, yeterli çözüm getiremedikleri pek çok konuya Müslümanlar çözüm getirmişlerdir.[286] Özellikle matematiğe yeni teoremler ve kavramlar kazandırmışlardır. Mevcutla yetinmeyerek, onu zenginleştirmişler, eleştirmişler ve modern çağ öncesi İslâmî bilimin temellerini atmışlardır.[287]

Düşünce alanındaki, özgünlük sorunu ise, uzun bir tartışmayı gerektirmektedir. Ancak, tevhîdin belirleyiciliği, Yunan felsefesini olduğu gibi bırakmamış, bir İslâm felsefesinin doğmasına sebep olmuştur.

---

285. R. Muhammed, a.g.m, s. 331; A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 123.
286. Bkz. Muhammed İkbâl, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Çev. Ahmed Asrar, İstanbul t.y., s. 179-181. İkbâl, burada "Yunanlılar, düzenleme, genellemeye teorileri geliştirmeye uğraştılar. Ancak inceleme, araştırma, bilgi toplama, bilimin gerektirdiği, bilimin gerektirdiği ince metotlar, ayrıntılı gözlem ve deneysel araştırmalar gibi sabır isteyen kurallar Yunan zihniyetine yabancı idi. Bunları başaranlar Müslümanlar oldu" diyor. Bkz. aynı yer.
287. Lütfi Göker, "Trigonometrinin Tarihi Gelişimi ve İslâm Âlimlerinin Yeri", *İlim ve Sanat*, sy: 4, 1985, İstanbul, s. 87-92.

> Yunan felsefesi ile İslâm felsefesinin tevhîdden kaynaklanan bir etki ile birbirinden tamamen farklı istikamette hareket ettiği görülür. Çünkü Yunan felsefesini, fizikî varlığın sonlu oluşu ve uygunluğu meşgul ederken, İslâm felsefesinde "son gidişin Allah'a" oluşu prensibi, sonsuz bir evren ve hayata yönelmeyi ve bu tasavvurun gelişmesini sağlamıştır. Böyle bir durumda zaman ve mekân problemi gibi önem kazanan bir konuda Demokritos'un atom görüşü İslâm dünyasında hiç bir zaman tutunamamıştır.[288]

Beytü'l-Hikme'de yapılan çalışmaların özgünlüğünü ve seviyesini ortaya koyabilmek için, öncelikle burada te'lif edilen eserlerin edebiyatının esaslı bir şekilde incelenmesi gerekir. Bunu yaparken de, Müslümanlar tarafından ortaya konan eserlerin fikrî kaynakları ve dayandıkları ana referanslarına da özellikle dikkat edilmelidir. İşte böylesine derin bir çalışma, oradaki ilmî seviyeyi hakikî vechesiyle ortaya koyabilir. İşte, elimize ulaşan tarihî verilerin ortaya koyduğu olgular da bu konuda bize önemli ipuçları vermektedir. Bugünkü modern bilimin dünyayı etkilediği üç asırlık zamanın iki katı bir süre dünyayı etkileyen ve Antik Çağ ile Modern Dünya arasında geçen tarihî dönemde insanlığın ilmî ve zihnî, birikimini yeniden ele alarak bütün dünyayı etkileyen bir bilimin ve düşüncenin seviyesini ve özgünlüğünü inkâr etmek, tarafgir bir bakış açısının içine düştüğü derin bir yanılgıdan başka bir şey değildir. Müslüman düşünürler, eğer Eski Çağ filozoflarına atıfta bulunuyorlarsa ve birtakım fikirlerinde onlara dayanıyorlarsa, bu bir zaaf sayılmamalı, aksine geniş bir bakış açısının ve zengin bir tarihsel mirasın, kendi düşünce evreninde uyumlu bir şekilde kullanıldığına delâlet eder.

İslâm medeniyetinin teşekkülü aşamasında Beytü'l-Hikme'de yetişen ve daha sonra bütün insanlığı etkileyen Kindî, Hârezmî, Fârâbî, Râzî, İbn Sînâ, Mes'ûdî, Battânî, Sâbit b. Kurrâ gibi bilginler, sadece Müslüman dünyanın zenginliği olmamış, bütün dün-

---

288. M. İkbâl, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 181-182.

yanın fikrî ve ilmî yapısının ilerlemesinde önemli basamaklardan birisini oluşturmuşlardır. Mezopotamya'dan Yunan'a, Yunan'dan İslâm medeniyetine, İslâm medeniyetinden Modern dünyaya uzanan bu silsilede İslâm bilginlerinin yeri ve bunlara beşiklik eden Beytü'l-Hikme'nin önemi inkâr edilemez büyüklükte olmuştur.

BEYTÜ'L-HİKME VE SİYASÎ İKTİDAR İLİŞKİLERİ

1. Halifelerin Beytü'l-Hikme'yi Siyasî Yönlendirmesi

İslâm kurumlar tarihi incelenirken, özellikle kültürel kurumların siyasî iktidar ile ilişkilerinin incelenmesi özel bir manâ ifâde eder. Çünkü İslâm tarihi boyunca, ilmî ve kültürel kurumların çalışmasında ve şekillenmesinde, mevcud siyasî otoritelerin doğrudan müdahaleleri sonucu, birçok medrese, kütüphâne ve bilim adamı, belli bir mezhebin inançları ve öğretileri doğrultusunda çalışmak zorunda kalmışlardır. Bu sebeple Beytü'l-Hikme üzerinde siyasî iktidarın yönlendirmelerinin ve taleplerinin araştırılması önem kazanmaktadır.

Beytü'l-Hikme'ye geçmeden önce, yukarıda sözünü ettiğimiz siyasî iktidar ve kültürel kurumlar arasında geçen etkilerin, birkaç örnekle gösterilmesi faydalı olacaktır. Fâtımîlerin Kâhire'de kurdukları Dâru'l-İlim (Dâru'l-Hikme) (395/1015), önceleri her türlü âlimi toplayan ve sadece ilmî gayeler taşıyan bir kurum iken,[289] kısa zaman sonra, Hâkim bi-Emrillah'ın sıkı kontrolü neticesinde, devletin resmî mezhebi olan İsmâilî öğretinin araştırıldığı ve yayıldığı bir kurum haline gelmiştir.[290] Kitaplarının çoğunu İsmâilî fıkhı oluştururken, çalışanların arasında farklı inanca mensup birine rastlanmıyordu. Başta halife olmak üzere, yüksek devlet ricalinin kıskacı ve aynı düşünceye mensup insanların yoğunluğu neticesinde, Dâru'l-İlim sadece İsmâilî mezhebinin gayeleri-

289. A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*; s. 87-88, 418.
290. Makrîzî, *Hıtât*, c. I, s. 458.

ni güden, siyasî bir merkez haline geldi.[291] Böylece burası ilmî gayesinden saparak, siyasî hedeflere yönelik hizmet etmeye başladı.

Aynı yüzyılda, İslâm dünyasının sünnî yakasında buna karşı bir diğer teşebbüs, Selçukluların ünlü veziri Nizâmü'l-Mülk (ö. 485/1092) tarafından gerçekleştrildi. Nizâmü'l-Mülk, Nizâmiyye medreselerini kurarken, Büveyhîler devrinden beri yaygınlaşan Şî'îlik'i göğüslemek ve Ehl-i Sünnet mezhebini müdafaa etmeyi amaçlamakta idi. İktidarın dışa vuran bu tavrı karşısında diğer mezhebe mensup âlimler buradan uzaklaşmak zorunda kalmışlardı.[292] Bütün bu hedeflerin, ilim ve hikmet görüntüsü altında gerçekleştirilmeye çalışılması gerçekten üzücüdür. Daha sonraki kurulan ilmî müesseselerde de benzer hareketlerin görüldüğü olmuştur.

Ancak Beytü'l-Hikme'nin söz konusu kurumlardan yaklaşık üç asır önce kurulmuş olması, H. II. yüzyılın fikrî ve sosyal tartışmalarının ve sosyal olaylarının buraya yansımasını beraberinde getirmiştir. Beytü'l-Hikme, İslâm toplumunun diğer kültürler ile yakın temasa geçtiği bir dönemde kurulması nedeniyle, çalışmalarının çoğunluğu tercüme, te'lif ve elde edilen bilgilerin araştırılıp geliştirilmesi amacına yönelik faaliyet göstermek durumundaydı. Kitaplarının çoğunluğunu felsefe, tıp, matematik, mantık, astronomi, vb. ilimlerin oluşturması ve Müslümanların da henüz sayılan ilimlerde yeni olmaları, Beytü'l-Hikme'nin aklî ve tabii ilimlere ağırlık vermesine neden olmuştur.[293] Ayrıca, Hicrî III. yüzyılda gerek itikâdî ve gerekse fıkhî mezheplerin arasındaki *ayrılığın henüz belirginleşmemesi*, düşüncelerin *kalıplaşmaması* ve fikrî eğilimler arasındaki ayırımın ve farklılığın tam olarak *siyasî alana aktarılmaması*, oradaki siyasî emellerin etkisinin asgari düzeyde gerçekleşmesini sağlamıştır.

---

291. S. Emîr Alî, *Muhtasar-ı Târîhu Arab*, s. 106'dan naklen, A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 226, 390, Ayrıca Bkz. A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 213.
292. A. Çelebî, a.g.e., s. 213-214; İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumlar Tarihi*, s. 126, Hişam Naşabî, *İslâm Eğitim Kurumları*, s. 99.
293. S. Dîvecî, *Beytü'l-Hikme*, s. 50, 61; A. Attallah, a.g.e., s. 225.

Her şeye rağmen, Beytü'l-Hikme'de de birtakım siyasî yönlendirmelerin olduğu da söylenebilir. Halife Me'mûn döneminde (813-833), Beytü'l-Hikme tarihinin en parlak dönemini yaşamıştır. Me'mûn oraya, hiçbir halife tarafından yapılmayacak derecede büyük servetler harcamıştır. Buna karşılık yine onun döneminde, Yunan felsefesine dâir eserlerin tercüme edildiğini görmekteyiz. Daha önceki halifeler döneminde görülmeyen bu tür felsefî kitapların, Me'mûn tarafından özellikle tercüme ettirilmesi, temelde onun Mu'tezilî kimliği ile yakından alâkalıdır.[294] Onun, Mu'tezile mezhebini benimsemesi ve saraydaki tartışlamalarda Yunan mantığı ve felsefesinin onun dikkatini çekmesi, kendi inanç ve tutumunu haklı çıkarmak için Beytü'l-Hikme'de felsefî eserleri tercüme ettirmeye yönelmiştir.[295] Bu durum da doğrudan Me'mûn'un Mu'tezilî kimliği ile yakından alakalıdır.

Me'mûn'un kurduğu Mu'tezilî idare, kendi zamanında fikir hürriyetini engellemezken, takipçileri olan Mu'tasım (833-842) ve Vâsık (842-246) zamanında *Halku'l-Kur'ân Meselesi* bir ölçüt haline gelmiştir. Kendisi gibi düşünmeyenlere karşı takındıkları tavır dikkate alındığında, çok bağnaz oldukları dikkat çekmektedir. Ancak, bu tutumun Beytü'l-Hikme'yi nasıl etkilediğine dâir herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ahmed b. Hanbel'in çektiği eziyet ve tabi tutulduğu muamele dikkate alınırsa, Mu'tezile'nin merkezi gibi çalışan ve onların öğretilerini destekleyen kitapların ve bilginlerin toplandığı bu müesseseye, diğer kesimlerin olumlu bakmayacağı düşünülebilir.

Halife Mütevekkil devrinde (847-861) ise, daha önceki Mu'tezile siyaseti sona erdirilmiş,[296] münazara ve tartışmalar yasaklanmış, buna karşılık hadis araştırmaları ve Ehl-i Sünnet'in yayılma-

294. M. Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, s. 195; M. Fahri, *İslâm Felsefe Tarihi*, s. 3; S. H. Nasr, *İslâm'da Düşünce ve Hayat*, s. 88.
295. A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 379; P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 478, M. Behiyy, a.g.e., s. 185; A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 76, 77, 78.
296. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, c. IV, s. 86.

sı desteklenmiştir.[297] Mütevekkil, bununla da yetinmeyerek, vezirine bir beyanname yazdırarak, mütercimlerin devlet divanlarından atılmalarını, maaşlarının kesilmesini emretmiş,[298] ayrıca onları mevâlî kıyafetleri giymeye zorlamıştır.[299] Bu durum tercüme hareketine büyük darbe yapmış, mütercimler ve âlimler Bağdat'tan göç etmeye başlamışlardır.[300] Çoğunluğu mevâlî unsurlardan ve Mu'tezilî görüşleri benimseyenlerden oluşan Beytü'l-Hikme personeli, sıkıntılı günler yaşamaya başlamıştır. Hattâ bu dönemde Kindî, Mu'tezilî diye şikâyet edilmiş ve saraydan uzaklaştırılmıştır.[301]

Mütevekkil ile ilgili verilen bu tarihi bilgilerin tamamen aksini iddia eden rivayetler de bulunmaktadır. Meselâ; devrin önde gelen mütercimi ve bilgini Huneyn b. İshâk'ın Halife Mütevekkil'in yanında yüksek bir itibara sahip olduğunu, giyim-kuşamında ona benzemeye çalıştığını ve bu arada Calinus'un kitaplarının çoğunu Arapçaya çevirdiği nakledilmektedir.[302] Konuyla ilgili olarak Şevki Dayf, Mütevekkil'in tercümeyi himaye ettiğini, mütercimlere yüksek maaş bağladığını ve her türlü ihtiyaçlarını karşıladığını iddia etmektedir.[303]

Bunlardan anlaşıldığı üzere, Mütevekkil zamanında Beytü'l-Hikme'deki sadece Yunan felsefesi ile ilgili eserlerin tercümesi yasaklanmıştır. Bu durum da, Mütevekkil'in Sünnî anlayışı ile alâkalıdır. Hemen hatırlatalım ki, Mütevekkil'den sonraki zamanlarda, Mu'temîd (869-892) döneminde tekrar tercümenin hızlandığını görmekteyiz.[304] Ondan sonraki Mu'tedîd (892-901) döneminde felsefî eserlerin satılması yasaklanmıştır.

---

297. Mes'ûdî, aynı yer.
298. M. Behiy, a.g.e., s. 188.
299. R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 333.
300. M. Behiy, a.g.e., s. 188.
301. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 286-287.
302. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 201.
303. Bkz. Ş. Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arâb Asru'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, c. III. s. 231.
304. H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 206.

Ahmed Çelebi, Beytü'l-Hikme üzerindeki siyasî baskılar konusunda[305] "Halifeler Beytü'l-Hikme'ye getirttikleri âlimlere cömertçe maaş bağlamışlar, buna karşılık oranın işlerinin yürütülmesinde tam söz sahibi olmuşlardır." demekte ise de, olay onun iddia ettiği boyutta gerçekleşmemiş, tek problem felsefî eserler olmuştur. Diğer tabii ilimlerin (tıp, matematik) tercümesinde ve araştırılmasında felsefî eserlerin haricinde, oranın çalışmalarında menfî mânâda kırılmaya sebep olacak türden veya ilmî gayesini ikinci plana itecek bir harekete rastlanmamaktadır. Ancak, İslâm toplumunda mezhepler arasındaki farklılıklar belirginleştikçe, Beytü'l-Hikme'nin halifelerden farklı muamele görmeye başladığı da açık bir durumdur.

Bütün bunlara rağmen, daha sonraki yüzyıllarda kurulan ilim müesseselerinde görülen türden yoğun bir siyasî yönlendirme Beytü'l-Hikme'de görülmemektedir. Fikir hürriyetinin sınırlarını zorlayarak, bir görüşü destekleyip diğerlerini dışlama gibi açık bir mezhep kaygısına rastlanmamaktadır. Orada her hâlükârda ilim ruhunun hâkim olduğu, mutlak mânâda bir inanç ve fikir hürriyetinin bulunduğu, insanların ilmî özelliklerinin her şeyin üzerinde tutulduğu akıl ve mantık ışığında hareket edildiği söylenebilir.[306]

Beytü'l-Hikme'nin siyasî yönlendirmelerden uzak olarak çalıştığını, oradaki hürriyet ortamında görmek mümkündür. Orijinalliğin ve yaratıcı düşünme ve araştırıcılığın şaşılacak şekilde ödüllendirildiği bu kurumda, Hristiyan, Yahudî, Süryanî, Sâbiî, Mecûsî, Nebâtî vs. değişik inanç, milliyet, kültür ve coğrafyadan gelen insanlar, tam bir hürriyet ortamı içinde konuşuyor, tartışıyor, kendi görüşleri ile ilgili kitaplar yazıyorlardı. Bu görüşleri Arapların aleyhine ve İslâm'a aykırı olsa bile, hürriyetleri kısıtlanmıyordu.[307] O dönemde yaşayan bir Hristiyanın itirafları aynen şöyledir:[308]

---

305. A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 213.
306. Bkz. S. Dîvecî, *Beytü'l-Hikme*, s. 53; A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 390.
307. S. Dîvecî, a.g.e., s. 51; H. A. Attallah, a.g.e., s. 225.
308. G. E. Von Grunebaum, "İslâm Medeniyetinin Kaynakları", s. 55.

> Hiçbir konuyu incelememiz yasak değildi. Gizlenen saklanan hiçbir şey yoktu. Barbarlara ait olsun, Yunanlara ait olsun, her doktrinle, dünyevî olsun, manevî olsun, ilahî olsun, beşerî olsun, her şeyle uğraşmamıza izin veriliyordu. Tam bir güvenlik içinde araştırmalar yapılıyordu. Bütün bilgi dairesini dolaşıyor ve ruhun bütün zevklerine nail olarak mutmain oluyorduk.

Bu durumu destekleyen diğer bir husûs ise, Beytü'l-Hikme'ye görevlendirilen kimselerin, *Şu'ûbiyye*[309] hareketine mensup olmalarına rağmen veya benzer düşünceleri taşıdıkları bilindiği halde yine göreve atanmalarıdır. Mesela; Yuhanna b. Mâseveyh,[310] Sehl b. Hârûn[311], Allân eş-Şu'ûbî[312] gibi bilginlerin Şu'ûbiyye fikirlerini savunmalarına rağmen bu göreve getirilmeleri, onların siyasî görüşlerinden çok, ilmî kıymetlerinin dikkate alındığını gösterir.[313]

Beytü'l-Hikme'de sık sık ilmî tartışmalar yapılır, bunlara bazen halifeler de katılırlardı. Öyle ki, halifeler sıradan birisi gibi toplantı yerine girip oturur, tartışmaya katılır, onun görüşlerine katılmayanlar hiç çekinmeden itiraz edebilirdi.[314] Toplantılar genellikle salı günleri yapılır, bazen akşama kadar tartışmalar sürerdi.[315] Bu toplantılarda halifeler, hoşuna giden bilginleri mükâfatlandırırlardı.[316] Ayrıca tartışmayı dinlemek için halkın katılması da serbestti.[317]

---

309. Şu'ûbiyye, çok değişik manâları olan kelimenin, burada kullandığımız manâsı; Mevâlî unsurların Araplara karşı üstünlüğünü savunan siyasî akımdır. Mevcut iktidar tarafından hiç tasvip edilemiyecek bir akımdır. Şu'ûbiyye kavramının değişik kullanımları ve mânâları için Bkz. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 49-78.
310. Bkz.İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 246-254.
311. Bz. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 133.
312. Bkz. İbn Nedîm, a.g.e., s. 59, 118.
313. R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 340; H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 224, 390.
314. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, c. IV., s. 19-20; H. A. Attallah, a.g.e., s. 389.
315. Mes'ûdî, Aynı yer.
316. Mes'ûdî, a.g.e, c. IV, s. 77-78.
317. S. Dîvecî, *Beytü'l-Hikme*, s. 38.

Bu hürriyet ortamı, asırlardır baskı altında yaşayan ve iktidarların ilgisinden mahrum kalmış yüzlerce bilginin, düşünürün, mütercimin ve tabibin Bağdat'a akın etmesine neden olmuştur. Bizans Kilisesi ve İmparatoru tarafından afaroz edilen Nastûrîler, sürekli baskı altında tutulan Sâbiîler, korkusundan sarp dağlara çekilen Hristiyan papazlar, değişik devletlerin sınırları içinde parçalanmış vaziyette yaşayan Yahudiler ve Süryanîler, Hintliler, İranlılar Beytü'l-Hikme'de bir araya gelerek, o zamana kadar muhafaza edilebilen insanlığın düşünce ve ilmî mirası yeniden işlemeye başlamışlardır.

Bunlara talebelik eden Müslümanlar, kısa zaman içinde büyük üstadlar olarak yetişmişler ve İslâm biliminin temellerini atmışlardır. İslâmî esasların, özellikle tevhîdin belirleyiciliği ile İslâm biliminin evrensel şahsiyetleri yetişmeye başlamıştır. Daha sonrakiler tarafından dünyanın önde gelen birkaç dâhisinin içinde ismi zikredilen Müslüman bilginler, (Kindî, Hârezmî, Huneyn b. İshâk...) doğrudan Beytü'l-Hikme'nin içinde yetişmişlerdir. Beytü'l-Hikme'de eğer fikir hürriyetini kısıtlayıcı ve tek bir düşünceyi destekleyici mâhiyette herhangi bir siyasî baskı olsaydı, orada değişik toplumlardan ve inançlardan bilginler barınamazdı.

2. Beytü'l-Hikme'de Çalışanların Sosyal Statüleri ve Siyasî Görevleri

Tarihî mirasımız, *Bin Bir Gece Masalları*'na benzer şekilde sultanların saray yaşantılarını anlatan ve sultanların lütfuna mazhar olanların coşkulu hatıralarının anlatıldığı hikâyeler ve şiirler ile doludur. Bunun sebebi belki de, sultanların sonsuz yetkilerle donatıldığı idarî sistemlerde, insanların hayallerini sürekli olarak, saray yakınında olmak ve saray ihtişamından faydalanabilme emellerinin süslemesi gösterilebilir. Çoğu zaman mahareti olanlar, akla gelmedik cambazlıklara ve oyunlara başvurarak, sultana yaklaşmak ve bol bahşişlerin-

den faydalanmak için değişik hilelere başvurduklarına şahit olunmaktadır.[318]

Bilindiği gibi Beytü'l-Hikme'nin yerini ve binasını anlatırken, onun saray bünyesinde olduğunu ifâde etmiştik.[319] Dolayısıyla burada çalışanlar bir mânâda saray erkânı içinden sayılabilirler. Birçok insanın hayallerini süsleyen bu durum, Beytü'l-Hikme'de çalışanlar için günlük yaşantı durumunda idi. Beytü'l-Hikme'de çalışanların gündelik yaşantılarının halifenin veya devletin üst düzey yöneticilerinin etrafında geçtiği görülür. Zaten Beytü'l-Hikme'ye kabul edilen bilginlerin birçoğu, bizzat halife tarafından davet edilmek sûretiyle buraya getirilmişlerdir. Bunlardan bir kısmı halifelerin özel doktorluğunu yapmışlar, bir kısmı astrolojiyle ilgilendiklerinden müneccimlik yapmışlar, bir kısmı devletin yönetiminde müsteşarlık, sefirlik hattâ vezirlik gibi önemli görevlerde bulunmuşlardır. Bunlardan, Cebrâîl b. Buhtîşû, Hârûn Reşîd, Emîn ve Me'mûn'un;[320] Yuhanna b. Mâseveyh, Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık'ın;[321] Huneyn b. İshâk, Mütevekkil'in, Sâbit b. Kurrâ, Mu'tezîd'in[322] husûsî tabipliğini yapan aynı zamanda da Beytü'l-Hikme'de görev alan bilginlerdendir.

Tarih kitaplarında anlatıldığına göre, Cebrâîl b. Buhtîşû, bu görevleri sayesinde büyük bir servete kavuşmuştur. Yirmi üç yıl gibi uzun sayılabilecek bu görevi esnasında 2.300.000 dirhemlik bir servet biriktirmiştir.[323] Hattâ onun zenginliği halifeleri bile kıskandıracak düzeye ulaşmıştır. Evinde verdiği bir yemek davetinde beş bin sofra kurulmuş ve her sofrada da bir kuzu kızart-

---

318. Bkz. Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 422-429; P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 449-451; Philip Hitti, burada Abbâsî saraylarında ihtişamı Şehrâzât'ın sürükleyici maceralarında daha açık olarak okunduğunu ifâde etmektedir.
319. Bkz. "Beytü'l-Hikme'nin Binası ve Yeri" başlığı altında konuyu inceledik
320. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 197, 188.
321. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 254; İbn Ebî Useybi'a a.g.e., s. 254.
322. İbn Nedîm, a.g.e., s. 254; İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 254, 255.
323. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 259-261, 295.

masının bulunduğu, birçok hizmetçinin çalıştığı, onun zenginliğini gösterir mâhiyettedir.[324]

Aynı şekilde önceleri çok fakir durumda olupta Beytü'l-Hikme'ye davet edilerek buradaki aldığı maaşlarla zengin olan bilginlerin hayat hikâyeleri anlatılır. Çünkü Beytü'l-Hikme'de çalışanlara, halkın çok itibar ettiği fakihler, muhaddisler ve müfessirlere verilen maaş olan 200 dinarın onlara da verildiği,[325] Beytü'l-Hikme'de çalışanların ictimai statüleri hakkında yeterli kanaati vermektedir. Bundan ayrı olarak, halifeler mütercimlere, tercüme edilen veya te'lif edilen kitapların ağırlığı nisbetinde altın verdiği, bu sebeple Huneyn b. İshâk'ın yazacağı kitapların kâğıtlarını kalın olanlardan seçtiği ve harfleri büyük, satır aralarını geniş tutarak kitabın ağırlığını arttırma hilesini yaptığı kendi ifâdelerinden öğrenilmektedir.[326]

Beytü'l-Hilkme'de çalışan bilginlerin zaman zaman önemli siyasî görevler de aldıkları görülmektedir. Bunların arasından vezirlik için seçilenler bile olmuştur. Sehl b. Hârûn vezirliğe getirildiği zaman, Beytü'l-Hikme'nin başında bulunuyordu.[327]Ayrıca Kusta b. Luka, İbrâhim b. Müdebbir'e;[328] İshâk b. Huneyn, Halife Mu'tezîd'in veziri Kâsım b. Abdullah'a;[329] Sâbit b. Kurrâ, Mu'tezîd'e danışmanlık yapmışlardır. O'nun yakınlığı o dereceye varmıştı ki bir defasında halife ile bahçede gezerken, halife dalgınlık ile Sâbit b. Kurrâ'nın omuzuna elini atar, sonra aniden

---

324. G. Ebu'l-Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, c. I, s. 233-234. Bilindiği gibi, Ebu'l-Ferec bir Hristiyan papazıdır. Kitabında hissedilir bir şekilde Hristiyanları aklama ve övme çabası içindedir. Bu sebeple, kendisi gibi bir Hristiyan papaz için rivayet ettiği bu haberdeki mübalağalı hesap etmek gerekir. Ancak, son taktikle, Cebrâîl b. Buhtîşû'nun büyük bir zenginliği gereği ile karşı karşıyayız.
325. İbn Nedîm, a.g.e., s. 66-67; Ayrıca Bkz. H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 375.
326. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 270, 271.
327. İbn Nedîm, a.g.e., s. 133, 139.
328. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 328-330.
329. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 273.

elini çekerek "Bir âlimin üstüne elimi koyamam, çünkü ilim her şeyden üstündür." dediği nakledilmektedir.[330] Hârezmî ise, Halife Vâsık'ın emriyle, Harezm hükümdarı Tarkan'a elçi olarak gönderilmiş; yine Efes'e, Ashâb-ı Kehf'in mezarının araştırılması için de görevlendirildiği nakledilmektedir.[331]

Onların iç ve dış siyasî olaylarda görüşlerine başvuruluyor, zamanla vâliler, şurta görevlileri, müsteşarlar onlardan seçiliyordu. Böylece âlimlerin idaredeki nüfuzu artıyor, halk nazarındaki değerleri yükselmiş oluyordu.[332] Ayrıca, halkın doğrudan ihtiyacı olan tıp, astronomi ve matematik bilginleri günlük hayatın içinde önemli hizmetler de yürütüyorlardı. Bunun yanında geleneksel ulema anlayışına ters düşen filozoflar, gerek ilim çevrelerinde, gerekse halk nazarında pek hoşnut karşılanamamışlardır. Onların tıp, matematik, astronomi ve mantık gibi ilimlerde gösterdikleri başarı ile bu durumu gidermeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Ancak, filozoflara karşı takınılan olumsuz tavır, geleneksel ulema ile aralarındaki ayrışma artarak devam etmiş ve felsefenin zaman içinde İslâm toplumundan uzaklaştırılmasına neden olmuştur. Tabii olarak da felsefenin şahsında aklî ve tabii ilimler zayıflamıştır.

BEYTÜ'L-HİKME'NİN SON BULMASI

Beytü'l-Hikme hakkında tarihçiler yeterince bahsetmemesine rağmen, orada çalışan bilginlerin ve mütercimlerin hayatlarından hareketle ve daha sonraki tarihçilerin verdiği bilgiler ile onun tarihi seyrini ve son bulmasını açıklamak mümkün olabilmektedir.

---

330. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e., s. 295-296; Y. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'Udebâ*, c. VI, s. 310.
331. Makdîsî, *Ahsenu't-Takâsîm*, 1906, s. 362'den naklen. A.Sayılı, "Hârizmî ve İbni Türk", s. 108.
332. H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 133.

Beytü'l-Hikme Me'mûn zamanında en parlak devrini yaşamıştır. IX. yüzyılın önde gelen bilim adamları, halifenin kararlı ve ısrarlı politikaları neticesinde burada toplanabilmiştir. Üstelik Me'mûn, bu müessesenin kaderini, daha sonrakilerin insafına bırakmamak için, vakıf gelirleri ve bol iktâlar ile garantiye almıştır.[333] Ancak, Me'mûn'dan sonra hilâfet makamına geçen kardeşi Mu'tasım döneminde (833-842), Me'mûn'dan gördüğü himayeyi göremediğinden dolayı Beytü'l-Hikme'de ilk defa zayıflama eğilimi görülmüştür.[334] Bilgisi ve kültürü az olup, ilmî şeylerden zevk almayan Mu'tasım, getirttiği kölelerin kahramanlık gösterileriyle vakit geçirmiştir. Buna ilave olarak, hilâfet merkezini Bağdat'tan Samarra'ya taşıması (836) neticesinde, Bağdat korumasız kalmış, belalar ve musibetler birbirini takip etmiştir. Bütün bu olaylar Bağdat'taki müesseselerin gerilemesine neden olmuştur. Doğal olarak, bu olumsuzluklardan Beytü'l-Hikme de nasibini almıştır.[335] Halife Me'mûn zamanındaki canlılığı nisbeten kaybolmuş, sanki önceleri zenginlik ve bolluk içinde yaşayan bir kimsenin daha sonra fakirleşmesi gibi o da önceki ihtişam ve canlılığını kaybetmiştir.[336]

Halife Vâsık zamanının ise (842-846), Mu'tasım dönemine nisbetle daha iyi geçtiği söylenebilir. Me'mûn gibi Vâsık da ilmî konulardan zevk alır, âlimleri sever, ilmî çalışmalara ilgi duyar, ilmî toplantılara ve tartışmalara katılmak için özen gösterirdi. Hattâ bu özelliklerinden dolayı kendisine "Me'mûn-u Asğâr" (Küçük Me'mûn) denirdi.[337] Onun meclisinde yapılan ilmî tartışmalara, Beytü'l-Hikme'nin önde gelen isimlerinden Cebrâîl b. Buhtîşû, Yuhanna b. Mâseveyh, bazı rivayetlere göre Huneyn

333. A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 374; R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 332; A. Attallah, a.g.e., s. 203.
334. A. Çelebî, a.g.e., s. 181; R. Muhammed, a.g.m., s. 348.
335. A. Çelebî, a.g.e., s. 181, R. Muhammed, a.g.m., s. 348; A. Attallah, a.g.e., s. 215.
336. A. Çelebî, Aynı yer.
337. A. Attallah, a.g.e., s. 215.

b. İshâk'ın katıldığı olurdu.[338] Hattâ bu toplantıların birinin sonunda Halife Huneyn b. İshâk'ı yanına çağırarak gıdalar ve sindirim sistemi ile ilgili bir kitap yazmasını emreder. Bunun üzerine Huneyn, *Devâilü'l-Müsehhele* adlı kitabını te'lif eder. Bazı rivayetlerde de halifenin huzurunda yapılan her tartışmadan sonra konuyla ilgili bir kitap yazdığı rivayet edilir.[339] Dolayısıyla Vâsık döneminde Beytü'l-Hikme'nin çalışmalarında herhangi bir aksaklık olmadan devam ettiği anlaşılmaktadır.

Me'mûn ile Mütevekkil arasında geçen müddet içinde bazı siyasî olayların meydana gelmesinden dolayı sarsılan Beytü'l-Hikme, Mütevekkil dönemi olan (847-861) 14 yıl süresince, yeni bir canlanma görülür. Mütevekkil, Huneyn b. İshâk'ı tekrar bu müessesenin başına getirerek, özellikle tabii ilimler alanında tercümeler ve telif çalışmalarına tekrar canlılık kazandırmıştır. Âlimlere yardım etme, onları cesaretlendirme gibi Me'mûn'un politikalarının takip ederek, ilmin değişik alanlarında eskisine benzer bir canlılık ve parlaklık yaşanmıştır.[340] Bu arada, Mütevekkil'in Sünnî görüşü benimsemesinden dolayı, kendinden önceki Mu'tezilî görüşleri yasaklaması, bununla alâkalı olarak felsefe ve tercüme ile uğraşan bazı kimselerin de köşeye çekilmek zorunda kalması, bu dönem için hatırda tutulması gereken bir özelliktir.[341]

Mütevekkil'den sonra da Beytü'l-Hikme çalışmalarını sürdürdü, fakat zaman geçtikçe tercüme zayıflıyordu. Çünkü geçen zaman içinde temel eserler tercüme edilmişti. Bunun yanında başka özel yerlerde de tercümenin yapılmaya başlanması, faaliyetlerinin çoğunluğunu tercümeler oluşturan bu müessesenin duraklamasına neden olmuştur.[342] Bunlara rağmen bundan sonraki dönemlerde de küçümsenmeyecek çalışmalar yapıl-

338. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, c. IV, s. 77-78.
339. Mes'ûdî, a.g.e., c. IV, s. 80; Ayrıca bkz. A. Attallah, a.g.e., s. 215.
340. H. A. Attallah, a.g.e., s. 212.
341. Mes'ûdî, a.g.e., c. IV, s. 86.
342. A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 159.

mıştır. Mu'tez zamanında Sâbit b. Kurrâ yaşamış, daha öncede bahsettiğimiz gibi birçok kitabı tercüme etmiştir.[343] Her ne kadar Mu'tez ve Musta'în arasındaki harplerin Beytü'l-Hikme'yi olumsuz yönde etkileyebileceği düşünülse de, halifeler Samarra'dan Bağdat'a dönünce (290/902) Beytü'l-Hikme tekrar canlanmış, aynen eskisi gibi Yunancadan, Süryânîceden çok sayıda eser tercüme edilmiştir.[344]

Beytü'l-Hikme'nin çalışmalarının X. yüzyılın sonuna kadar devam ettiğini, orada çalışan çok sayıda ünlü mütercim ve bilim adamının hayatlarından çıkarmaktayız. Huneyn b. İshâk'ın yanında ona yardım eden yeğeni Hubeyş b. A'sâm (ö. 300/912) ve oğlu İshâk b. Huneyn (ö. 298/910)'in, Sâbit b. Kurrâ'nın oğlu ve yardımcısı Sinan b. Sâbit (360/970)'in, meşhur mantıkçı ve felsefeci Yahyâ b. Adî (ö. 364/974)'nin daha önceki tercüme, telif ve şerh çalışmalarını devam ettirmeleri, Beytü'l-Hikme'nin bahsedilen tarihlere kadar faaliyetinin devam ettiğini göstermektedir.[345]

Beytü'l-Hikme'nin X. yüzyılın sonuna kadar çalıştığını gösteren ve bunu daha açık bir şekilde dile getiren tarihi bir delil de, dönemin tarihçisi İbn Nedîm'in kendi ifâdelerinden anlaşılmaktadır; "Ben Me'mûn'un hizânesinde (kütüphâne), Himyer yazısı ile yazılmış bir eser gördüm. Halife Me'mûn aynen muhafazasını emretmişti..."[346] Bu ifâdelerden İbn Nedîm, *Fihrist* adlı kitabını 377/987 yıllarında yazdığı dikkate alınırsa, Beytü'l-Hikme'nin de bu dönemlerde hâlâ ayakta olduğu anlaşılmaktadır.[347]

---

343. Bkz. G. Ebu'l-Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, c. I, s. 244, 245, "Sâbit b. Kurrâ'nın Çalışmaları İle İlgili Olarak, Yetişen Bilginler" başlığı altında kendi hayatını ve çalışmalarını genişçe anlattık.
344. Nâcî Ma'rûf, *Asalâtu Hadarâti'l-Arabiyye*, s. 444'den naklen. R. Muhammed, "Beytü'l-Hikme", s. 348; A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 216.
345. A. Ferîd, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 377, 378.
346. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 8, Ayrıca Bkz. R.Muhammed, a.g.m., s. 348; H. A. Attallah, a.g.e., s. A.
347. Emîn, *Duha'l-İslâm*; c. II, s. 65.

Tarihin karanlığında, Beytü'l-Hikme'nin daha sonraki çalışmaları ve kaderi ile ilgili başka bir ışığa rastlanmamaktadır. Bu husûsta, onun acı haberini bize Kalkaşendî (ö. 1418) vermektedir. Moğol hükümdarı Hülâgû, Bağdat'ı istilâ ettiği zaman (M.1258), son Abbâsî halifesi Mustas'îm'ı öldürüp, şehri yakıp yıkmıştı. İlk Abbâsî halifeleri tarafından toplanan Hint, Yunan, Mısır, Bâbil, Yunan vb. eski medeniyetlerden arda kalan çok sayıda orijinal el yazması muhtemelen burada (Beytü'l-Hikme) korunuyordu. Çünkü Beytü'l-Hikme, yukarıda İbn Nedîm'in de ifâde ettiği gibi kütüphâne olarak devam etmiştir. Bütün ilim dallarına ait sayısız kitap ve emsalsiz eserlerden oluşan bu kütüphâne, İslâm kültür ve medeniyetinin en önemli kaynaklarının yanında, belki de insanoğlunun yazıyı bulduktan sonra muhafaza edebildiği, değişik medeniyetlere ait çok sayıda kitabı da muhafaza etmekte idi. İşte, Moğolların acımasız istilâ ve yağmaları esnasında bu hazine de yakılıp yıkılmıştır. Bundan sonra ona ait hiçbir işaret ve iz kalmamıştır.[348]

Böylece Hülâgû, tercüme edilen veya Müslüman âlimlerin ve ediblerin yazdığı kitapların hepsini yok etti. Ancak, daha önceleri nüshaları çoğaltılarak değişik şehirlere gönderilen nüshalar vâsıtasıyla, bugün Beytü'l-Hikme'de yazılan veya tercüme edilen birtakım eserler günümüze ulaşmıştır. Bir kısmı da Beytü'l-Hikme Moğollar tarafından yakılmadan yaklaşık bir asır önce Latinceye tercüme edildiğinden, günümüze kadar Avrupa dillerinde muhafaza edilebilmiştir.[349]

---

348. A. Emîn, Aynı yer.

349. Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali Kalkaşendî, (öl 821/1418) *Subhu'l-A'şâ fî Sana'âti'l-İşâ*, Thk. Muhammed Hüseyn Şemsüddîn, Dâru'l-Kütübü İlmiyye, Beyrut 1987, c. I, s. 537, Bu konuda ayrıca bkz. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 66; A. Çelebî, *İslâm Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 181; R. Muhammed, a.g.m., s. 348; A. Attallah, a.g.e s. 211.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BEYTÜ'L-HİKME'NİN ETKİLERİ

Medeniyetler herhangi bir kavmin dehâsı olmayıp, milletler ve medeniyetler arası münasebetlerin tesiriyle gelişen bir hümanizmadır.[350] Bütün medeniyetlerin, diğer medeniyetler tarafından geliştirilen ürünlerden istifâde ederek, kendine has değerleri geliştirmek sûretiyle inkişâf ettiği görülmüştür.[351] Bu sebeple, yüzyılın başında gelişen medeniyet telakkilerinde bütün medeniyetlerin aynı kökten geldikleri ve birbirine bağlı olarak geliştikleri iddia edilmekteydi.

İnsanoğlunun ilk ilmî buluşlarını gerçekleştirdiği yer Mezopotamya birçok kavim buraya gelerek, Mezopotamya Medeniyeti'nin temellerini atmışlardır. Mezopotamya'ya gelen kavimler beraberlerinde bir şeyler getirdiler, fakat getirdiklerinden daha çoğunu götürdüler. Çünkü Mezopotamya'daki kavimlerin farklılıklarının çarpışması ve etkileşimi yeni keşiflere ve sonuçlara sebep olmuştur. Bu sayede onun uzantısı olan Urartu, Hattuşaş

---

350. W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 5.
351. Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa,* Ötüken Yay., İstanbul.

ve Elâm medeniyetleri meydana gelerek bütün dünya kültürünü etkilediler.[352] Aynı şekilde Yunan medeniyetinin Fenikeliler kanalıyla, Mısır ve Bâbillilerden etkilenmesi, hattâ İran, Çin ve Sümerler arasında çok eskiden beri umumî bağların bulunması, bu durumu teyit etmektedir.[353]

Medeniyetlerin aynı kökten gelmesi, beraberinde medeniyetlerin birbirleriyle zorunlu olarak etkileşmesi gerektiği düşüncesini beraberinde getirmiştir. Bu sebeple tarihi daha geniş zaman dilimleriyle ele alan medeniyet tarihi çalışmaları, medeniyetlerin terakkisi için en büyük amil olarak, kavimler ve medeniyetler arası etkileşimleri ve münasebetleri göstermektedir. Kavimlerin veya medeniyetlerin ilerilikleri yahut gerilikleri, ırkî, dinî veya coğrafî özellikleri ile değil, tarihlerinin çeşitli devirlerinde, muhtelif kültürler, halklar ve medeniyetler ile olan münasebetlerinde takındıkları tavır ile açıklanabilir.[354] Çünkü bir medeniyetin canlılığı, zenginliği, büyüklüğü, kök ve bağlarına ve yeni tesirlere karşı aksülameller göstermesi kabiliyetine bağlıdır. Karşılıklı tesirlerin yarattığı canlılık ve dinamizm, medeniyetlerin dal-budak salarak gelişmesine, zenginleşmesine sebep olmuştur.[355] Nitekim Rönesans başında Avrupa; Yunan, Roma, Cermen, Anglo-Sakson gelenekleriyle, İslâm, Hint ve Çin gibi çok çeşitli güçlerin karşılaşma ve kaynaşma merkezidir.[356]

Medeniyetlerin kaderinde bu durumun tersinden işlemesi, yani içine kapanıp, yeni tesirlere kapılarını kapatması da, o medeniyetin çökmesi ve donuklaşması için en mühim unsurlardan biri sayılmaktadır. Bugün daha açık olarak görülmekte-

352. İsmâil Fârukî-Lâmia Fârukî, *İslâm Kültür Atlası,* Çev.: Mustafa Kibaroğlu-Zerrin Kibaroğlu, İnkılap Yay., İstanbul, 1991, s. 54-55.
353. Krş. Mezopotamya ve Mısır medeniyetleri arasındaki benzerlikler için, Bkz. Aydın Sayılı, *Mezopotamyalılarda ve Mısırlılarda Matematik, Astronomi ve Tıp,* T.T.K. Yay., Ankara, 1991, s. 6-7.
354. W. Barthold, *a.g.e.,* s. 6.
355. H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü,* s. 16
356. Claude Lévi-Strauss, *Irk, Tarih ve Kültür,* Çev: Haldun Bayrı, Reha Ertem, Arzu Oyacıoğlu, Işık Ergüden, Metis Yay. İstanbul, 1995. s. 55.

dir ki, diğer kültür ve medeniyetlere kendini kapatarak temas etmeden yaşamayı deneyen topluluklar, kültürler ve medeniyetler, ibtidaî kalmaya, donup fosilleşmeye mahkûm olmuşlardır. Çünkü yeni tesirlere açık olmayan toplumlar, yaratıcılıklarını, hoşgörüyü kaybederek, zamanla oluşan katı geleneklerin ve kurumların elinde, evrensellik ve kuşatıcılık vasfını yitirirler. Bu tür toplumlar Amerika yerlilerinde olduğu gibi dışarıdan gelen ilk temaslar ile diğer medeniyetlerin ve kültürlerin istilâsına uğramışlardır.[1] Bu durumu, Christophe Colomb öncesi Amerika kıtasında yaşayan toplumların, keşiflerin hemen akabinde dağılıp çökmesinde daha açık bir şekilde görebiliriz. Kültürel bakımdan yeterli bir çeşitlenme ve esneklik kazanamamaları ve diğer toplumlar karşısında medeni bakımdan geri kalmaları onların sonu olmuştur. Dolayısıyla, insan topluluklarının yıkılmasını hazırlayan ve medeniyetlerinin bütün yönleriyle gerçekleştirmesini engelleyen en büyük bela, yalnızlaşma veya dış tesirlere kapalı kalmaktır.[2]

İslâm tarih ve medeniyeti içinde yaşanan yükseliş ve düşüşlerde, yeni tesirlere kapıları açma ve kavimlerin etkileşiminin önemli derecede etkili olduğunu söyleyebiliriz. Abbasiler döneminde IXIII. yüzyılda bütün yönleriyle teşekkül etmeye başlayan İslâm medeniyetinin "Altın Çağı"nın oluştuğu dönem, aynı zamanda kendinden önce ve muasırı olduğu bütün medeniyetlere herhangi bir kapris ve korku duymadan kapılarını sonuna kadar açtığı bir dönemdir. İslâm, kendi medeniyetini kurarken, kendinden önce kurulmuş yabancı medeniyetlerin tecrübelerinden faydalanmak için Abbâsîler tarafından Beytü'l-Hikme'nin kurulması ve burada diğer kültür ve medeniyetlerden yoğun bir tercüme faaliyetine sahne olması, bu bakımdan büyük önem taşımak-

1. W. Barlthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 6, Osmanlıların, Batı Medeniyeti ile temasında, söz konusu durumun geçerli olduğu söylenebilir. Çünkü Osmanlı düşüncesinin son dönemlerinde kuru bir tekrarcılığın hâkim olduğu açık bir durumdur.
2. Claude Lévi-Strauss, a.g.e, s. 56.

tadır. Yani İslâm, kendi evrensel medeniyetini kurarken, İslâmî değerler etrafında şekilenmiş dünya görüşü ile bütünleşen bütün dünya kültürlerini hazmederek bunu başarmıştır.

Evrensel düzeyde etkili olan bütün medeniyetlerde ilk uyanış ve canlanışların geniş çaplı bir tercüme hareketiyle başlandığı görülmektedir. Konuyla ilgili H. Ziya Ülken'in[3] "bütün tesirlerin en başında tercüme gelir. Farklı dünyaların bin bir türlü kıymetleriyle insanı temasa geçirmek, kafasındaki kapalı sistemi kırmak, oraya çarpışacak yeni tesirleri sokmak için tarih boyu yegâne yol tercüme olmuştur. Kısacası "Uyanış devirlerine yaratıcılık kudreti veren tercüme hareketidir." ifâdesi, tarihî gerçekleri yansıtması bakımından hayli yerindedir. Eski Yunan uyanışı Mısır, Mezopotamya ve Fenike medeniyetlerinden; Uygur uyanışı, Yunan ve Hint medeniyetinden; Batı uyanışı, İslâm medeniyetinden; Amerikan uyanışı ise, Batı ve İslâm medeniyetinden yapılan tercümeler ile başlamıştır.[4]

İslâm medeniyeti için ise durum, tarihte sürekli olagelenden farklı olmamıştır. Fetihlerin sonucu olarak karşılaşılan inanç gruplarıyla Müslümanlar arasında meydana gelen tartışmalar, yabancı fikir ve kültürlerle ilk teması sağlamıştır. Ancak, esaslı bir şekilde ilmî ve kültürel temas, Beytü'l-Hikme'deki tercümeler ile olmuştur. Bu kurumun çalışmaları ile "*İlmu'l-Evâil*" (eski ilimler) denilen Yunan, Mısır, Asur-Bâbil, Roma, Hint, İran gibi kadim medeniyetlerin geliştirdikleri ürünler tercüme edilmiştir. Tercümelerle beraber özellikle felsefe, mantık, tıp, astronomi vs. çalışmaları hız kazanmıştır. Beytü'l-Hikme'den hemen sonra, tercümelerin ve yapılan teliflerin etkisiyle İslâm tarihinin III, IV ve V. asırlarında, ilmî ve fikrî bakımdan en hareketli dönemi yaşanmış, İslam medeniyeti için yetşmiş ve bütün dünyayı etkileyen filozoflar, bilginler bu dönemde yetişmiştir.[5]

---

3. H. Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü,* s. 18.
4. H. Ziya Ülken, *a.g.e.,* s. 19.
5. Fazlu'r-Rahmân, *İslâm,* s. 6. Filozof Kindî'den Gazzâlî'ye kadar uzanan bu dönemde yetişen bilgin ve filozofların, İslâm tarihinin hiçbir

Beytü'l-Hikme'nin genel olarak İslam tarihinde bıraktığı etkilere baktığımızda, bu kurumun etkilerini tercümeler vâsıtasıyla gelişen olaylarla sınırlamak doğru olmaz. Fakat Beytü'l-Hikme'nin çalışmalarında en çok tercümelere yer verildiğinden, etkilerinde de tercümelerin öne çıkması doğal karşılanmalıdır. Bunun yanında, orada toplanan ve halifeler tarafından özel gayretler ile getirtilen ve yok olmaya yüz tutmuş antik dönemden kalma kitapların korunma altına alınması, bütün insanlığın yazılı mirasının korunması noktasında en öenmli kurtarma faaliyeti olmuştur. Şayet Abbasiler bu eserlerin peşine düşmese idi, rönensansa yol açan Antik Yunan klasiklerinin çok azı günümüze gelebilirdi. Bizans yoluyla gelen kitaplar bir raf bile dldurmuyordu. Avrupalılar Yunan klasiklerine Müslümanların tercümeleri sayesinde ulaşabilmişti.

Beytü'l Hikme İslâm tarihinde bilimsel araştırma yapan br kurum olarak kendi türünde ilk örneğini oluşturur. Bu kurumun daha sonra kurulacak olan kütüphâne, medrese veya akademi türünden müesseselere öncülük etmiştir. Buradaki faaliyet içinde yetişen bilginlerin, filozofların daha sonraki gelişen fikrî ve ilmî hareketler üzerinde belirleyici roller oynamışlardır. Dönemin sosyal olaylarını etkilemesi ve bütün bu saydığımız unsurların, gerek İslâm medeniyetinin gelişmesinde ve şekillenmesinde, gerekse Doğu ve Batı kültürleri üzerinde canlandırıcı ve diriltici etkiler bırakmasında önemli derecede etkili olmuştur. Özellikle sistematik felsefenin ve aklî ve tabii ilimlerin Müslümanlar arasında, Beytü'l-Hikme'de yetişen bilginler tarafından ilk olarak genel esaslarının ortaya konması ve hemen sonra da bu alanlarda dikkate değer gelişmelerin görülmesi, Beytü'l-Hikme'nin İslâm kültür tarihi bakımından dönüm noktası sayılabilecek bir önemde olduğunu göstermektedir.

Ancak burada bir noktanın öncelikle vurgulanması gerekmektedir. Beytü'l-Hikme'nin fikrî ve ilmî çalışmalara etkisi, daha son-

---

çağında görülmeyecek derecede yoğun olarak yetişmesi, temelde tercümenin verdiği hız ve dinamizm ile izah olunabilir.

raki meydana gelen gelişmelerle kendini ortaya koymaktadır. Fakat etkileşme olayı her zaman göreceli ve kesin olmayan veya son tahlilde inkâr edilebilme özelliğini de bünyesinde taşımaktadır. Çünkü etkileşme doğrudan mantıksal bir anoloji yapmaktır. Kaldı ki, Beytü'l-Hikme'de yapılan tercümelerin, yapılan telifleri nasıl etkilediğinin tam olarak ortaya konması için, bütün bilgi alanlarının (felsefe, mantık, matematik, astronomi... vs.) özel olarak incelenmesi gerekmektedir. Ayrıca bu ilimlerin Müslümanların geliştirdikleri hali ile onun yabancı kaynaklarının yazılı metinlerdeki edebiyatının esaslı bir şekilde incelenmesi ve öncekiler ile sonrakiler arasında görülen şaşırtıcı benzerliklerin kıyaslanması gerekmektedir. Doğal olarak da böyle bir çalışma, husûsî ve derinlemesine araştırmalar için her biri ayrı bir konu olacak genişliktedir.

Beytü'l-Hikme'nin etkilerini incelerken burada konunun hacmi içerisinde bizim yapabileceğimiz, zorunlu olarak mevcut etkilerin ana karakterine dikkat çekmekle sınırlı kalacaktır. Müslüman düşünce ekollerinde görülen yabancı kökenli fikirlerin veya belli bilim dallarında, diğer medeniyetler tarafından daha önce kazanılan birikimi kullanarak Müslümanların bunların üzerine gerçekleştirdikleri başarıları ortaya koymak, bunların Beytü'l-Hikme ile bağlantısını göstermek, konunun hacmi ölçüsünde yeterli olacaktır.

DÜŞÜNCE ALANINDAKİ ETKİLERİ

Dinlerin kaderinde zorunlu gibi görünen, tarih boyu bütün dinlerde yaşanan iki aşamadan bahsetmek mümkündür: Birincisi, dinin ilk indiği kültürel, sosyal ve coğrafî şartları içinde kaldığı, henüz dışa açılmadığı dönemdir. Bu dönemde, insanlar güçlü bir iman bağıyla dinlerine bağlı olup, dinin yorumdan uzak tutulduğu bir dönemdir. Bunlardan ikincisi ise, dinin değişik kültür çevreleriyle diyaloğa girip, yeni olağan şartlar karşısında mensuplarınca açıklama zorunluluğunun doğduğu bir dönemdir ki, bu aşamada din gözler önüne serilip didik didik edilir. Aynı zamanda bu dönemde insanların dine bağlılığı daha öncekilere nisbet-

le daha da zayıflar. Bu sebeple her dinde sürekli olarak nasçılar ile yorumcular tartışa gelmişlerdir.[6]

Müslümanların kendi aralarında başlayan birtakım tartışmalar yanında fetihlerle birlikte değişik din, kültür ve düşüncelerle karşılaşmalarının da bir sonucu olarak kendi dinlerini tartışmak ve yorumlamak zorunda kalmışlardır.[7] Beytü'l-Hikme'de yapılan tercümeler ile de eski çağlardan beri insanoğlunun gündeminden çıkmayan birçok problem, Müslümanların da gündemine girmiştir. Artık Müslümanlar bundan sonra, insanoğlunun tarih boyunca karşılaşmaktan kurtulamadığı sorunlara karşı İslâm'ın vereceği cevabın çetin bir sınavını vermişlerdir.[8] Yunan felsefesi ve mantığı, Yeni Eflatuncu yorumlar, Bâbil astrolojileri, Mısır sihir ve kimyası, Harrânlı Sâbiîlerin karmaşık inançları vs... Müslümanların gündemine girince, kısa zamanda İslâm'ın entelektüel muhitinde "hümanistik" tetkikat ve araştırmaların temelini oluşturarak boy vermeye başlamıştır.[9]

Beytü'l-Hikme'de tercümesi yapılan ilk eserlerin tıp, astronomi, matematik ve mantık ile ilgili olması, bilimsel bir akılcılık görüntüsünün oluşmasına sebep olmuştur. Daha sonra başlayan felsefî eserlerin ilk tercümelerine herhangi bir tepki gösterilmemesi de muhtemelen bu durumla alakalıdır. Ancak daha sonra, İslâm itikadı ile çelişen durumların görülmeye başlanmasıyla tartışmalar da başlamıştır.[10] Tartışmalar kabul edilmesi veya reddedilmesi noktasına kayınca, Müslümanlardan üç ayrı tavır ve eğilim görülmüştür.[11]

---

6. Bkz., M. Behiyy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, s. 71.
7. Montgomery Watt, *Müslüman Aydın*, Çev.: Hanefi Özcan, D.E.Ü Yay., İzmir, 1989, s. 20-21; F. Sezgin, "Müslümanların İlim Tarihindeki Yeri", *İlim ve Sanat*, İstanbul 1985, sy. 3,s. 66.
8. A. Bulaç, *Din-Felsefe*, s. 106.
9. P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 486.
10. M.G.S. Hudgson, *İslâm'ın Serüveni*, Çev.: Komisyon, İz Yay., İstanbul, 1993, c. I, s. 388; Ayrıca bkz., M. Behiyy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, s. 25.
11. M. Behiyy, *a.g.e.*, s. 31, 244.

a) Yunan felsefesine bağlılıkları ve sürekli olarak onlara atıfta bulunmaları ile dikkat çeken, fakat Müslüman olma gayreti içinde tam bir teslimiyet göstermeyen, buna rağmen yabancı kültürlerden çok etkilenmiş görünen filozofların tavrı.

b) Filozoflara nispetle daha ihtiyatlı davranan, ancak diğer kelâmî okullara nispetle Yunan düşüncesinden daha çok etkilendikleri görülen Mu'tezile'nin tavrı.

c) Söz konusu etkileşime temelde karşı olan, fakat nihai olarak etkileşimden tamamen uzak olduklarını da söyleyemeyeceğimiz, Ehl-i Hadîs genel adı altında toplanan fıkıhçılar, hadisçiler, müfessirler ve selefîlerin yanında bunlara nisbetle daha fazla etkilenen mutasavvıfların tavrını sayabiliriz.

Yabancı kültür ve düşüncelere karşı Müslüman çevrelerin almış olduğu değişik tavırları, değişik disiplinlerde görülen etkileşim noktalarından ele almaya çalışalım.

1. Felsefe

İslâm dünyasında felsefî düşüncenin doğup gelişmesi, esasen tercümelerden çok önceleri, felsefî bir kimlik görüntüsü olmaksızın başladığı söylenebilir. Basra, Kûfe ve Şam'da yapılan tartışmalar, nahiv çalışmaları, fıkıh usûlü üzerine alınan mesafe, ilk sûfîlerin görüşlerini açıklamaları ve siyasî otoriteden memnun olmayanların ideal siyaset arzularını dile getirmeleri, Sâmî en-Neşşâr'ın da ifâde ettiği gibi İslâm'da felsefî düşüncenin ilk örneğini oluştururlar.[12] Bunun yanında Cundîşâpûr, İskenderiye, Musul, Harrân vb. merkezlerdeki felsefî geleneğin canlı taşıyıcıları olan filozofların çalışmaları da İslâm toplumundaki ilk felsefî çalışmalar olarak değerlendirilebilir.[13]

---

12. Sâmi Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm*, VII. Baskı, Dâru'l Meârif, Kâhire, 1977, s. 47-48.
13. M. Watt, *Müslüman Aydın*, s. 20-21.

Ancak, Beytü'l-Hikme'den önceki felsefî düşüncenin hangi düzeyde olduğu, yabancı fikirlerden ne ölçüde etkilendikleri ve fıkıha tatbik ettikleri aklî ölçülerin ne derecede kullanıldığını söylemek şimdilik imkânsız görünmektedir.[14]

Beytü'l-Hikme'ye toplanan eski Yunan, İran, Hint vb. kültürlerin eserleri, bir taraftan tercüme edilirken, bir yandan da şerhleri ve tefsirleri yapılıyordu. Metafizik, tabiat felsefesi, psikoloji, mantık, matematik, astronomi, ahlâk, siyaset, mûsikî vb. birçok eser Arapçaya çevrildi. Böylece Müslümanlar arasında sistemli bir felsefenin başlamasını mümkün kılacak şartlar hazırlanmış oldu.[15] Müslümanlar eski kültürlere ait kitapları fazlaca bir ayırım yapmadan tercüme ederken tabii olarak da bunlar üzerinde düşünmeye de başlamışlardır.[16] Müelliflerin çoğunun hem mütercim, hem de filozof olmaları, tercüme ile telifin beraber yürüdüğünün bir göstergesi durumundadır. Yuhanna b. Mâseveyh, Huneyn b. İshâk, Ya'kûb b. İshâk el-Kindî gibi bilginler, tercüme devrinde yetişmelerine rağmen, gerek düşünceleri, gerekse telifleri ile tanınan özgün bilgin ve düşünürlerdir.[17]

Beytü'l-Hikme'deki çalışmaların en önemli sonuçlarından birinin, tercümelerin hemen akabinde, Müslümanların çalışmalarıyla, eski konulara yeni boyutlar kazandırılmasıdır.[18] Çünkü Müslümanlar gerek Yunan kültürü, gerekse diğer düşünceleri öğrenmekle kalmayıp, bu düşünceleri kendi düşünceleri içinde eritmeyi başarmış görünmektedirler. Bu zamana kadar, hâşiyeler ve şerhlerle yetinilip, üzerlerinde uzun zaman değişiklik yapılmamış olan bu eserler, Beytü'l-Hikme'de değişik medeniyetlerin ve kültürel geleneklerin verileriyle karşılaşarak, Müslüman bilgin-

14. M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev.: E. Ruhi Fığlalı, Ümran Yay., Ankara, 1981, s. 233.
15. A. Kerim Özaydın, "Bağdat" maddesi, *D.İ.A.*, İstanbul-1992 c. IV, s. 539.
16. Y. Kumeyr, *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, s. 118.
17. P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 556.
18. A. Çelebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. III, s. 232.

lerin kaleme aldığı birçok esere kaynaklık etmiş ve İslâm felsefesinin temellerinde yer almışlardır.[19] Bu olaydan kısa zaman sonra, İslâm düşüncesinin ve biliminin, daha sonraki asırlarda tarihe mal olarak, yüzyıllarca insanlığın düşüncesini etkileyecek olan bilginler ve filozoflar yetişmeye başlamıştır.

İslâm dünyasında sistematik felsefenin ilk temelleri, Beytü'l-Hikme'de tercüme edilen kitapların kontrolünü yapan, aynı zamanda da Aristo'nun *Metafizik*'ini Batlamyus'un *Mecistî*'sinin tercümesini ve Öklid'in *Elementleri*'nin tashihini yapan, bu arada birçok Yunan filozof ve tabiat bilimcisinin kitaplarına şerhler yazan Ya'kûb b. İshâk el-Kindî tarafından atılmıştır.[20] Bu bakımdan Kindî, bu çalışmalar ile düşünce evrenini genişletmiş ve ilk İslâm filozofu olarak da anılmaya başlanmıştır. Çünkü o, felsefî konuları İslâmî temele dayalı olarak, kelâm, fıkıh usûlü ve tasavvuf gibi aynı zamanda ayrı bir düşünce sistemi olan disiplinlerin kullandığı metodlardan ayrı olarak felsefî bir tarzda ele alan ilk kimsedir. Kindî, ilk İslâm filozofu (Feylesofu'l-'Arâb) olmanın yanında, İslâm düşünce tarihinde ilk Meşşâî olarak bilinmesi, onun felsefesini kurarken esinlendiği kaynakları göstermesi bakımından ilgi çekici bulunmaktadır. Çünkü ilk Müslüman Meşşâîler, Yeni Eflatuncu ve Aristocu öğretileri birleştirme çabasının yanında iki felsefî sistemin üzerine, Atinalı Proclus'un kıyasını ve Porfiryus'un mantığını ekleyerek uzlaştırmaya çalışmışlardır.[21] Bu bakımdan, Beytü'l-Hikme'nin düşünce alanında ilk ve belirgin tesirinin Kindî üzerinde görüldüğünü söylemek mümkündür. Beytü'l-Hikme'de yetişen ve ilk filozof aynı zamanda Yunan düşüncesinin bir okulu olan Peripatisyenlik'in (Meşşâiyyûn)[22]

---

19. P. Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 555.
20. D. L. O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 91.
21. S. H. Nasr, *İslâm'da Düşünce ve Hayat*, s. 92; Ayrıca bkz., A. Bulaç, *Din-Felsefe*, s. 119.
22. Peripatisyenler, derslerini yürüyerek verdikleri için bu ismi almışlardır. Bu düşünce okulunun İslâm dünyasındaki takipçilerine de, Peripatisyen kelimesinin Arapça karşılığı olan Maşşâiyyûn (Yürüyenler) denmiştir.

İslâm dünyasındaki ilk temsilcisi olması bakımından da Kindî, önemli bir düşünürdür. Kindî ile birlikte Beytü'l-Hikme'deki çalışmaların etkisi iki önemli durumu ortaya çıkarmıştır:

Birincisi; İslam toplumunda felsefe dili ile düşünen, yazan ve konuşan "felsefeciler" denen yeni bir entelektüel tabakanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Çünkü filozoflar bu döneme kadar İslâm toplumunda görülmeyen ve geleneksel ulemadan önemli farklılıkları olan bir bilgin tipi ortaya çıkmıştır. Akıllarına çok güvenen bu bilginler düşüncelerini oluştururken, İslâm'ın temel esaslarına ters düşmemek şartıyla, metod olarak kendilerini nasslara bağımlı hissetmeyen daha serbest düşünceli insanlardı. Onlara göre, "İdeal insan, tüm hayatını, felsefe geleneğinin gereklerine göre yaşayan bir bilge olmalıdır".[23] Gerçi bu filozoflar kendilerini iyi bir Müslüman saysalar da, ulemanın anlayışına ters düşüyorlardı. Çünkü onlar, despotik bir yönetimin sarayında kayıtsız kalabiliyorlardı. Filozoflar kendi gelenekleri ile ulema geleneğinin arasındaki ayrışmaya rağmen, kendilerine sosyal kabul görecekleri bir ortam bulmak zorundaydılar. Bunun için de hem sarayla iç içe oluyorlar, hem de tabii ilimlerde kendilerini ispatlama gayreti güdüyorlardı.[24] İlk dönem filozoflarının felsefe yanında tıp, matematik ve astronomi ile uğraşmaları bir bakıma bu şekilde açıklanabilir. Öte yandan Müslüman filozofların aynı zamanda tabiat bilimci olmaları, Pisagor ve Eflatun tarafından başlatılan ve daha sonraki Yunan filozoflarınca sürdürülen bir geleneğin uzantısı gibi görünmesine rağmen, Müslüman filozofların kozmik âlemi bir bütün olarak yorumlanması gerektiğine inanmaları ve bu inancı da tevhîd akîdesinden almaları bakımından Yunan filozoflarından ayrılmaktadırlar.[25]

---

23. Bkz., Hudgson, *İslâm'ın Serüveni,* c. I, s. 388; M. Watt, *Müslüman Aydın,* s. 25.
24. M. G. S. Hudgson, *a.g.e.,* s. 389-391; Ayrıca Geleneksel ulemanın ilk dönemde felsefecilere karşı takındığı tavırları için bkz., A. Bulaç, *a.g.e.,* s. 347-352.
25. Bkz., S. H. Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş,* s. 55-86; H. Hanefi, *İslâmî Araştırmalar,* s. 25 vd.

Beytü'l-Hikme'nin çalışmaları neticesinde, İslâmîleşmiş felsefenin öncüleri, tabii ilimlerde olduğu gibi Müslümanlar arasında rasyonel araştırmaya büyük bir ivme kazandırmışlardır. Bununla birlikte, Müslüman toplumun felsefî ve ilmî konulara olan ilgisi ve İslâm'ın ilmi teşvik eden unsurları, bu gelişmede esas neden sayılmalıdır.[26] Eğer İslâm'ın ilme verdiği bilinen değer olmasaydı, bahsettiğimiz fikrî gelişmelerin vuku bulması mümkün olmayacaktı.

Felsefenin Müslümanlar arasında ortaya çıkmasıyla, Müslüman entelektüel muhitinde başlayan ayrışma, zamanla aralarındaki uçurumların derinleşerek sürmesine neden oldu. Mütevekkil zamanına (847-861) kadar geleneksel ulema ile filozofların diyaloğu, kısmî de olsa devam etti.[27] Bundan sonra başlayan kopukluk, bütün İslâm tarihi boyunca sürdü. Gerçi bu ayrılığın temelinde, fikrî unsurların yanında, siyasî âmillerin ve feylesofların sergiledikleri imajın da etkili olduğu söylenebilir.

İkincisi; daha önce de bahsettiğimiz gibi, İslâm'ın yorumlanmasında özellikle akla daha fazla yer veren ve dini metinleri akli modaliteler ile yorumlayan Kelam'ın yanında bir de felsefe geleneğinin başlaması gösterilebilir. Önceleri felsefi eğilim Mu'tezile'nin bir uzantısı olarak algılanmıştı. Ancak konuların daha çok felsefî tarzda yeni bir dil ile ele alınmasıyla, daha sonra "Felasife" denilecek olan fikrî bir geleneğin doğmasına sebep olmuştur.[28]

Bahsettiğimiz bu iki gelişme, İslâm düşüncesinin en önemli dönüm noktalarından birisidir. Böylece ilk İslam filozofu olarak Kindî, Yunan felsefesini, Müslümanların istifâde edebilece-

---

26. Krş., M. G. S. Hudgson, *İslâm'ın Serüveni*, c. I, s. 400.
27. M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 259.
28. D. L. O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 90, 91. Her ne kadar İslâm felsefesi tabiri yakın dönemde kullanılmaya başlanmış ise de, "Feylesofu'l-Arab" tabirinin, bir noktaya kadar İslâm felsefesi yerine kullanılabileceği düşünülebilir. Ayrıca X. yüzyılda yaşayan Kâdî Sa'îd (ö. 462 h.), Farâbî için "Müslümanların filozofu" tabirini kullanmaktadır. Bkz. Kâdî Sa'îd, *Tabakâtü'l-Ümem*, s. 83.

ği bir hale getirdikten sonra, İslâm felsefesi alanında belirgin ve önemli bir çığır açmış oluyordu.[29]

Bugünkü şekliyle İslâm felsefesi, özellikle metod ve problem bağlamında, Yunan felsefesinden faydalandı ve zaman zaman ondan pek çok nakiller yaptı. Ardından da İslâm Filozofları, birbirinden ayrı Yunan sistemlerinin aralarını bulmaya çalıştılar. Aynı şekilde İslâmî hükümler ile bu felsefe arasındaki tezadı da uzlaştırmağa çalıştılar.[30] İşte bu çalışmalar ilk olarak Beytü'l-Hikme'de bulunan bilginlerce başlatılmıştır. İslâm düşüncesinin klasik kaynaklarından İbn Nedîm'in *Fihrist*'i, İbn Kıftî'nin *İhbâru'l-'Ulemâ*'sı, İbn Ebî Useybi'a'nın *'Uyûnu'l-Enbâ*'ı, Beyhâkî'nin *Tetimme-i Sıvânu'l-Hikme*'si ve Şehrezûrî'nin *Târîhu'l-Hukemâ*'sında ilk felsefeciler arasında zikredilen isimlerin çoğunluğunu Beytü'l-Hikme'de bulunan, tercüme ve şerhler yazan bilginlerin oluşturması, bu kurumun İslâm felsefesinin doğuşunu ve gelişimini etkilediğinin bir göstergesi sayılmaktadır.[31]

Kindî ile birlikte İslâm felsefesinin sistemli bir hale gelmiş olmasıyla önemli bir çığır açılmış ve bundan sonra Helen kökenli fikirler ve temalar, İslâmî bir temele dayalı olarak düşünülmeye başlanmıştır. Eflatun, Aristo, Yeni Eflatunculuk, Stoacılık, Hermetistler ve Pisagorcular, Antik Çağ filozofları ve tabiat bilimcileri, Beytü'l-Hikme ile İslâm düşünce evrenine taşınmış, Kindî ile başlayan İslâm Meşşâîliğine şu veya bu şekilde katkıda bulunmuşlardır.[32] Bu düşünceler Kindî'den sonra talebeleri Ahmed

---

29. M. Watt, *Müslüman Aydın,* s. 28, aynı yazarın, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri,* s. 262.
30. Y. Kumeyr, *İslâm Felsefesinin Kaynakları,* s. 148; İslâm ile felsefenin uzlaştırılması çalışmaları, İslâm dünyasında sekülarizmin ve laik dünya görüşünün doğmasını engellemiştir.
31. Bkz., İbn Nedîm, *Fihrist,* 7, 8, ve 9. bölüm; İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnü'l-Enbâ*'ın 8, 9, ve 10. bölümü, Beyhâkî *Tetimme-i Sıvânu'l-Hikme,* Huneyn b. İshâk ile başlar ve devam eder. Şehrezûrî'nin *Târîhu'l-Hukemâ*'sı, Huneyn b. İshâk ile başlar, s. 291 vd.
32. Seyyid Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge,* Çev.: Ali Ünal, İnsan Yay., İstanbul, 1985, s. 23.

b. Tayyib es-Serahsî, Ebû Ma'şer, Ebû Zeyd Belhî ve İbn Kernîb gibi filozoflarca devam ettirilmiştir.[33]

Nihayet öncelikle Beytü'l-Hikme'deki tercüme ve teliflerle başlayan ve Kindî ile sistemleştirilen İslâm felsefesinin X. yy. da bütün İslâm dünyasına yayıldığı görülmektedir. Özellikle felsefenin bütün problemleriyle ilgilenmiş, çeşitli alanlarda 200'den fazla eser yazmış, büyük mantıkçı ve filozof Fârâbî (ö. 950) bu felsefî geleneğin içinde yetişmiştir. Bağdat'tan yayılan bu entelektüel hava, ta Fârâb bölgesine kadar uzanmış ve muhtemelen Fârâbî'nin gençlik yıllarında bu felsefe ile uğraşmasını temin etmiştir.[34] Fârâbî, İslâm felsefesinin en özgün filozoflarından biri kabul edilir. Felsefî kavramları İslâmîleştirmek için *Kitâbu'l-Huruf* adlı eseri yazması, konulara getirdiği çözümlemeleri ve birçok felsefî konuyu yeniden ele alması, bununla beraber Aristo'nun birçok kitabının şerhini ve açıklamasını yaparak, onun en büyük yorumcusu kabul edilmesinden dolayı kendisine "Muallim-i Sânî" denmiştir.[35]

Fârâbî'nin çağdaşı olup, hem hekim ve hem de filozof olan diğer bir filozof da Zekeriyyâ er-Râzî'dir. Gnostisizm, Eflatunculuk ve Maniheizm'in terkibinden oluşan düşünce sistemi ile İslâm dünyasında deneyci ve tecrübeci metodu ilk defa sistemleştiren, tabiatçı filozofların en önemlilerinden kabul edilmektedir.

Fârâbî'nin akılcılığı ile Râzî'nin tecrübeciliğini güzel bir şekilde mezceden, kadîm irfanı, İslâmî hikmetin içinde eriterek sistemini kuran İslâm'ın yetiştirdiği büyük filozoflardan biri de şüphesiz İbn Sînâ (ö. 1037)'dır. Filozof, hekim ve matematikçi ola-

---

33. Bkz., İbn Nedîm, *a.g.e.*, s. 320-321; Ayrıca bkz., M. Watt, *Müslüman Aydın*, s. 23-24; S. H. Nasr, *Üç Müslüman Bilge*, s. 23-24.
34. İbn Nedîm, *a.g.e.*, s. 321-322; İbn Ebî Useybi'a, *a.g.e.*, s. 603-604; Ayrıca bkz., Fahrettin Olguner, *Fârâbî*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1993, s. 33, 41.
35. İbn Nedîm, *a.g.e.*, s. 321-322; İbn Ebî Useybi'a, *a.g.e.*, s. 603-604; Ayrıca bkz., "Farâbî'nin Aristo şerhleri ve çalışmaları" bölümü, H. Hanefî, *İslâmî Araştırmalar*, s. 65-137.

rak da tanınan İbn Sînâ, Aristo, Yeni Eflatunculuk ve İlâhiyatla karışık bir felsefî sistem kurmuştur.[36] Bütün ilimlerle önemli derecede ilgilenmiş olan İbn Sînâ, Beytü'l-Hikme ile başlayan "düşünce ve ilim hareketinin zirvesi" sayılmıştır.[37] İslâm düşüncesinin İbn Sînâ ile bu noktaya ulaşması, tabii olarak bir sürekliliğin ve geleneğin sonucudur. Kendisinden önce Kindî ile arasında yaşayan bütün filozofların onun düşünce yapısında ve yetişmesinde bir şekilde etkili olduğunu kabul edebiliriz.[38] İbn Sînâ'nın görüşleri tabii ilimler sahasındaki düşünceleri daha sonra gelen Nasîruddîn Tûsî (ö. 671/1272) ile daha ileri taşınırken, Şihâbüddîn Sühreverdî (ö. 587/ 1191) İşrâkî felsefeyi kurmasıyla da felsefî alanda meyvesini vermiştir.[39]

XII. ve XIII. yüzyıllarda yetişen filozoflarda yabancı kaynakların (Yunan, Hint, İran) etkilerinin görülmesi, Beytü'l-Hikme'nin IX. ve X. yüzyıldaki faaliyetlerinin etkisinin sürekliliğine bağlamak mümkündür. Mesela; Sühreverdî'nin düşünce temellerini inceleyen Seyyid Hüseyin Nasr, onun düşünce sisteminin yabancı kaynakları arasında Pisagorculuk, Eflatunculuk ve Hermetik külliyatın bulunduğunu iddia etmektedir.[40] Aynı şekilde, İbn Arabî (ö. 1240)'nin düşüncesinde de İskenderiye Hermetizmi, Stoacılık, Filon ve Yeni Eflatunculuk'a ait Antik dönemin daha başka okullarına ait metafizik doktrinlerinin bulunduğunu iddia etmektedir. Hattâ Nasr, "İbn Arabî'de İskenderiye Hermetizmi'nin yorumu en üst düzeye ulaşmıştır." iddiasında bulunmaktadır.[41]

Kindî'den sonraki yüzyıllarda düşüncede gözlemlenen bu süreklilik, organize edilmemiş bile olsa İslâm felsefesinin mevcû-

---

36. Adnan Adıvar, *İlim ve Din,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980, s. 81-84.
37. H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü,* s. 197.
38. M. Watt, *Müslüman Aydın,* s. 23, 24; S.H. Nasr, *Üç Müslüman Bilge,* s. 28.
39. H. Z. Ülken, *a.g.e.,* s. 197.
40. S. H. Nasr, *a.g.e.,* s. 74.
41. S. H. Nasr, *a.g.e.,* s. 114.

diyetine işaret etmektedir.[42] İslâm düşüncesine bu ivmeyi veren âmillerin en önemlisi ise, şüphesiz Beytü'l-Hikme'deki çalışmalarıdır. Y. Kumeyr[43], "Eğer tercümeler olmasaydı, İslâm felsefesi de olmazdı." derken biraz mübalağa etmiş olabilir; fakat Beytü'l-Hikme'nin, kendinden sonraki döneme bıraktığı tesiri göstermesi açısından bu iddia dikkate değer bulunmaktadır. Çünkü tarihsel olarak sistematik felsefenin Beytü'l-Hikme ile beraber ortaya çıkması, herhangi bir kör tesadüfün sonucu değildir.

İslâm felsefesinin gelişiminden kısaca bahsettikten sonra, Müslüman filozofların özellikle Yunan filozoflarının hangilerinden ve hangi konularda etkilendikleri meselesi de önem kazanmaktadır. Beytü'l-Hikme'de üzerinde en çok çalışılan filozoflar Aristo, Eflatun, Plotinus ve daha sona gelen Yeni Eflatuncu şârihlerin eserleridir. Bunların tesirlerinin bütününden bahsetmek bu kısa başlık altında kabil değildir. Ancak burada Müslümanlar tarafından daha çok tanınan filozoflar ve belli başlı konuları üzerinde durulacaktır.

> İslâm kaynaklarında Eflatun'un 54 eseri zikredilmesine rağmen, bunlardan sadece sekizinin tercüme edildiğini tespit edebiliyoruz.[44]

Eflatun'un İslâm düşünürleri üzerindeki etkisi, Beytü'l-Hikme'de tercümesi yapılan kitaplarla sınırlı kalmıştır. *Timaios* ile kozmoloji doktrini ve tabiat felsefesi anlatılırken, tanrı, zaman, mekân, âlemin hudûsu ve Tanrı-insan münasebetleri işlenmektedir. *Phaidon*'da ise, ruhun ölümsüzlüğü ve uhrevî hayat ortaya konmaktadır. *Politeia* kitabında ise, sosyal bir hiyerarşi ve faziletli bir siyaset anlayışı işlenmektedir.[45]

---

42. M. Watt, *Müslüman Aydın*, s. 25.
43. Y. Kumeyr, *a.g.e.*, s. 148.
44. Fahrettin Olguner, *Batı ve İslâm Kaynakları Işığında Platon ve Eserleri*, s. 364, 366.
45. Bkz., Fahrettin Olguner, "Eflatun" maddesi, *DİA.*, İstanbul, 1994, c. X., s. 474, Eflatun'un Müslümanlar tarafından tercüme edilen eserleri için aynı yere bakınız.

Bu felsefî temalar, İslâm dünyasında gelişen fikrî akımlara çok cazip gelmiştir. Onun âlemin hudûsu, nefsin bekâsı, bunun ruhânî bir cevher oluşu,[46] bu nefsin bedenle birleşmesi, hayrın şerre galibiyeti ve âlemin unsurları gibi görüşleri Müslüman filozoflarca daha çok kabul görmüştür.[47] Başta İranşehrî, Ebû Bekir er-Râzî, Fârâbî, İbn Sînâ, Sühreverdî, İbn Arabî ve İbn Rüşd tarafından Eflatun'un eserleri okunup, İslâm toplumunun sosyal, kültürel ve siyasî meseleleri ışığında yorumlanarak, farklı boyutlar kazanmıştır.[48]

Eflatun'un siyaset nazariyesi özellikle Fârâbî'nin ilgisini çekmiş, *Devlet* (*Politea*) kitabındaki erdemli toplumunda feylesof devlet başkanı, Fârâbî'nin *Medînetu'l-Fâzıla*'sında İslâmîleştirilerek, vahiy ve ilhama mazhar olan, varlığın ilkelerine dâir bilgiye bu şekilde ulaşmış peygamber olarak düşünülmüştür. Eflatun'daki şehir devleti de Fârâbî'de bir dünya imparatorluğuna dönüştürülmüştür.[49]

İslâm dünyasında etkileri bakımından, üzerinde en çok durulan filozof şüphesiz Aristo'dur. O'nun takipçileri, Müslüman dünyada "Meşşâiyyûn" olarak anılmaktadır. O'nun eserleri mantık, metafizik, ahlâk, tabiat ilimleri ve siyaset olmak üzere beş başlık altında toplanabilir. Bunlardan mantık, Gazzâlî'ye kadar genel kabul görmemekle birlikte, ilk dönemlerde kelâm, fıkıh gibi ilimlerin usullerinin oluşmasında etkili olmuştur. Tabiat ilimleri ile ilgili kitapları geniş bir kabul görmüştür. Metafizik konusu O'nun en çok tartışılan görüşlerinin bulunduğu bir alandır. Tanrı-kâinat münasebetleri, varlığın ilkeleri yani madde ve sûret teorisi, âlemin ezelî oluşu ve yaratılmışlığı ve bununla bağlantılı olarak zaman ve hareket problemi, eskatoloji ve ölümden sonra ruhun bekâsı meseleleri, Aristo'nun Müslümanlar en çok tartışılan belli başlı görüşleridir.[50]

---

46. Cavit Sunar, *İslâm'da Felsefe ve Fârâbî-II*, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara 1972, s. 52; T. J. De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, s. 19-20.
47. Y. Kumeyr, *a.g.e.*, s. 73.
48. F. Olguner, "Eflatun", s. 476.
49. Y. Kumeyr, *a.g.e.*, s. 73; F. Olguner, a.g.m., s. 475-476.
50. Mahmut Kaya, "Aristo" *D.İ.A.*, İstanbul, 1991, c. III, s. 376-377; Ayrıca bkz., Y. Kumeyr, *a.g.e.*, s. 72, 73.

Antik Yunan'da antropomorfik Tanrı inancı hâkim olduğu için yaratma ve yoktan var etme fikrî olmadığından, bu boşluk Aristo düşüncesinde "anâsır-ı erbaa" adı verilen dört unsur ile doldurulmaya çalışılmıştır. Aristo'nun *Kevn ve Fesâd* isimli eseri Huneyn b. İshâk ve Osman ed-Dımeşkî tarafından tercüme edilmesiyle konu Müslümanlar arasında tartışılmaya başlanmıştır ve konuyu ilk ele alan Kindî olmuştur. Daha sonra da filozof ve kelâmcılar tarafından "cevher" kavramıyla geniş olarak işlenmiştir.[51] Özellikle Aristo'nun akıl nazariyesini, Kindî *Akıl Risalesi*'nde Aristocu bir yaklaşımla yorumlaması sonucunda, İslâm dünyasında akıl-vahiy tartışması önemli bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Kindî, Aristo'dan esinlenerek aklın heyûlası olmayan bir sûret olduğunu iddia eder. *Risâle*'sinde tamamen Aristo'yu yansıtmayarak çoğu zaman eleştirel bir tutum takınır. Bundan başka Huneyn b. İshâk'ın tercüme ettiği *İskenderu'l-Afrodisî*'nin şerhi, başta "heyülânî akıl" ile "faal akıl" olmak üzere, akleden ve akledebilme gücü olan aklı kabul eder. Böylece Kindî, bundan başka aklı kendine göre bir tasnife tâbi tutar.[52]

Ayrıca Müslümanların ruh, ahlâk, siyaset ve metafizik konularında daha çok Aristo öncesi filozoflardan da etkilendikleri bilinmektedir. Hermes, Dâvûd (a.s), Süleyman (a.s) ve Lokmân (a.s) gibi felsefe ile ilişkilendirdikleri şahısları daha çok kabul ediyorlardı. Bu bağlamda Eflatun, Pisagor ve Hermes'e ait yazılar önem kazanmıştır.[53]

Yeni Eflatunculuk'un kurucusu olan Plotinus'un düşüncesinin esasını teşkil eden feyz ve işrâk nazariyesi,[54] İslâm filozoflarının birçoğunun benimsediği sudûrcu âlem anlayışının oluşmasında büyük

---

51. Bekir Karlığa, "anâsır-ı erbaa", *D.İ.A.*, İstanbul, 1991, c. III, s. 149, 150.
52. Bekir Karlığa, "İslâm Düşüncesinde Din-Felsefe İlişkisi ve İbn Rüşd'ün Din Felsefesi", *İlim ve Sanat*, İstanbul, 1988, sy, 20, s. 45. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz., M. Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 81; D. L. O'leary, *a.g.e.*, s. 91, 97.
53. B. Karlığa, a.g.m., s. 45 vd.
54. Y. Kumeyr, *a.g.e.*, s. 149.

oranda etkili olmuştur diyebiliriz.[55] Yeni Eflatunculuk'un etkisinin hem fazla olması hem de felsefî alandan başka, kelâm hattâ tasavvuf düşüncesinde de görülmesi, bu nazariyelerde Allah inancının ve gayb olgusunun bulunmasıyla izah edilebilir. Müslümanlar arasında Yeni Eflatuncu doktrinin tam manâsıyla gelişmesi, yaklaşık 840 yılında Arapçaya tercüme edilen ve yanlışlıkla Aristo'ya izâfe edilen, Plotinus'un *Enneadlar*'ının (*Timaios*) son üç kitabının (IV-VI), İbn Nâ'ıme el-Hımsî tarafından şerhinin yapılmasıyla başlamıştır. Yeni Eflatuncu şârihler ile tam manâsıyla gelişen bu doktrin, İskenderu'l-Afrodisî'nin doktriniyle de birleşerek, İslâm felsefesi üzerinde birçok bakımdan müessir olmuştur. Filozofların ellerinde nihai şeklini İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün felsefesinde bularak, İslâmî bir Yeni Eflatunculuk'un geliştiğinden de bahsedilebilir.[56] Müslüman Meşşâîliğiyle beraber yürüyen Yeni Eflatuncu fikirler, Gnostik felsefe ile de birleşerek kelâmcılar, filozoflar ve sûfîler tarafından ele alınıp, daha sonra gelen Kindî, Fârâbî, İhvân-ı Safâ, Sühreverdî ve İbn Arabî'de en üstün yoruma ulaşmıştır.[57]

Yeni Eflatuncu filozoflar, Eflatun ile Aristo'yu uzlaştırmaya çalıştıkları gibi, bunlarla Hristiyanlık'ı uzlaştırmaya da çalışmışlardır. Bu çalışmaların M. IV. yüzyıla gelindiğinde Yahyâ en-Nahvî ve Stephanos gibi İskenderiye Okulu mensuplarınca oluşturulan din-felsefe uzlaştırılması, aynen Müslüman Meşşâîlerin İslâm ile Yunan felsefesini uzlaştırmaya yönelmesinde etkili olduğunu söylemek de mümkündür.[58]

Tercümeler neticesinde bir de tabiatçı feylesoflar ortaya çıkmışlardır. Daha çok tabiat ilimleri ile uğraşan bu filozoflar, İslâm'ı öncelikle Hermesçi, Eflatuncu ve Yeni Eflatuncu fikirlerle yorumlamışlardır. Gayeleri deistik, metafizik veya tabii bir din

---

55. M. Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 28.
56. D. L. O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 78.
57. M. Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, s. 171; Ayrıca bkz., Cemil Meriç, *Işık Doğu'dan Gelir*, Pınar yay, İstanbul, 1986, s. 225.
58. Bkz., M. Behiyy, *a.g.e.*, s. 86, 202; C. Sunar, *İslâm'da Felsefe ve Fârâbî-II*, s. 51; D. L. O'leary, *a.g.e.*, s. 90-113.

kurmaktır. Bunun için de bilginin yalnızca duyulardan ibaret olduğunu savunurlar. En eski öncüleri, Zekeriyyâ Râzî ve Kindî'nin talebesi Ahmed b. Tayyib es-Serahsî'dir.[59]

Râzî'nin felsefesi, Allah, ruh, madde, zaman ve mekândan oluşan beş ezelî unsur üzerine kurulmuştur. O'nun bu fikirleri, Beytü'l-Hikme'ye IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sâbit b. Kurrâ ve diğer Sâbiîlerin gelmesi ile etkinlikleri artan Harrân Sâbiîlerinin fikirlerine çok benzemektedir.[60] Ayrıca Râzî'nin bu dönemde Bağdat'ta tabiplik yaptığı düşünülürse, onun tabiat ile ilgili ve diğer metafizik konularında, Harrân Sâbiîlerinden etkilendiği de düşünülebilir. Öte yandan, Râzî'nin metafizik fikirlerinde Eflatun'un görüşlerinden, ahlâkta Sokratik fikirlerden etkilendiği de bir gerçektir.[61] Aynı zamanda, tabiat görüşlerinde Aristo'yu tenkit ederken, hareket, boşluk ve atom görüşünde Demokritus'un fikirlerini kabul etmiştir. Demokritos, O'nun din dışı felsefesini oluşturmada bir başlangıç oluşturmuştur.[62]

Kısacası akâid konuları hariç, İslâm felsefesi yeni bir düşünce biçimi (sistemi) kullananlara büyük kavramsal güç kazandıran bir mantıksal düşünce sistemi olarak, Yunan felsefesinden büyük oranda faydalanmış ve ondan pek çok nakiller yapmıştır.[63] İnsanlığın, düşünce alanında getirdiği, büyük dehâları olan Aristo, Eflatun ve Sokrat'ın yapıtları Müslümanlarca asırlarca tartışılmış, hattâ onların felsefî metodunu takip eden bir ekol olan Müslüman Meşşâî filozoflar ile ileri mesafeler kat etmiştir.[64]

Müslüman dünyanın karşılaştığı fikirler sadece Yunan felsefesi ile sınırlı değildi. İran ve Hint düşüncesinden de alıntılar ya-

---

59. M. Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, s. 94-95; M. Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 91-93.
60. Bkz., M. Bayraktar, *a.g.e.*, s. 94-95; M. Fahri, *a.g.e.*, s. 91, 92, 93.
61. Krş., M. Fahri, *a.g.e.*, s. 91.
62. M. Fahri, *a.g.e.*, s. 92.
63. Bkz., Y. Kumeyr, *a.g.e.*, s. 148; M. Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, s. 151.
64. M. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 165-166.

pılmıştır. Ancak Beytü'l-Hikme'de tercüme edilen kitaplar arasında özellikle Hint ve İran düşüncesi ile ilgili eserler daha ziyade tıp, astronomi, matematik, tarih ve siyaset kitaplarından oluşmaktadır. Her ne kadar, VIII. yüzyılda Müslümanlar arasında *Hintlilerin Dinî İnançları* adlı bir eserden bahsediliyor ve Kindî'nin el yazması ile bulunuyor idiyse de,[65] Hint düşüncesinin yeterince tanınması için bu kadarının yetersiz olacağını kabul etmek zorundayız. Dolayısıyla, Hint düşüncesinin, erken dönem İslâm felsefesini ne şekilde etkilediği konusu henüz yeterince bilinmemektedir.

İran düşüncesinin kendini dinî bir akîde şeklinde ortaya koyması, yeni bir dinin salikleri için (Müslümanlar) o dönemde fazla rağbet görmemiştir. Fakat daha sonraki dönemlerde Doğu irfanı da İslâm düşüncesi içinde yer almaya başlamıştır.

2. Kelâm (Mu'tezile)

Daha önce ifâde ettiğimiz gibi, Beytü'l-Hikme'deki yapılan tercümelerden ve yetişen bilginlerden, filozoflardan sonra en fazla etkilenen kesim, Mu'tezile kelâmcıları olmuştur. Zaten bu kurum çoğunlukla Mu'tezile öncüler tarafından desteklenmiştir.

İslâm'da kelâmî tartışmaların, ilk fetih dalgasının sakinleşmesi ve Hz. Osman'ın öldürülmesi akabinde (H. 35/656) hemen başladığı görülür. Siyasî olayların yanında, Hristiyan, Yahudi ve İranlılarla yapılan tartışmalar, bu sürecin hızlanmasına katkıda bulunan belli başlı âmiller olduğu kabul edilir. Bu dönemde Arap idarecilerinin, valilerinin ve ulemanın, muhtelif ma'ârif müesseselerinin reisleri ve talebeleri arasında birtakım görüşmelerin olduğunu tahmin etmek zorundayız. Bundan daha ehemmiyetlisi, okumuş sınıfa mensup olanların arasından ihtida ederek Müslüman olanların, İslâm'a girerken içinde yaşadıkları es-

65. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 409; Ayrıca bkz., M. Fahri, *a.g.e.*, s. 31-32.

ki bazı inançlarını getirmiş olmaları, çok erken denecek dönemde, bazı yabancı fikir unsurlarının sözlü kanalla kelâma girmesine neden olmuştur. Bu tesirlerin ilk önce halkının çoğunluğunu mevâlî unsurların oluşturduğu Basra'da görülmesi de bu durumu teyit eder mâhiyettedir.[66]

Yabancı inançların hücumuna karşı ilk defa sistemli karşı koyuş Mu'tezile'den gelir. Çünkü görevleri olan o günün toplumunda kelâmcılar, toplumda ifa edilecek önemli bir aydın tipi olarak belirirler. İslâm düşünce geleneğinde kelâmcı; "Öncelikle toplumun hedeflerini ve bu hedeflerle birleştirilen hakîkatin mâhiyeti ile ilgili görüşleri açıkça izah etmek zorundadır. Yine kelâmcı, ya aslen mevcut olan veya yeni şartlardan dolayı ortaya çıkan ihtilafları yumuşatmak sûretiyle, toplumun fikrî yapısını sistemleştirmek ve mevcut inançları temellendirmek zorundadır".[67] İşte bu tarihî ve sosyal yükümlülükler, Mu'tezile'yi harekete geçirmiştir. Karşılaşılan yeni kültürler karşısında Mu'tezile'nin çıkışı, İslâm kelâmında aklî tefekkür için bir muharrik oldu. Neticede İslâm dünyasından tabiî ve aklî ilimler Mu'tezile'nin himayesi altında gelişmeye başladı. Bu yapılanmanın içinde, özellikle Beytü'l-Hikme'deki tercüme ve tartışma ortamının merkezinde bulunan Mu'tezilîler, daha önce karşı koymak için çıktıkları yolda muhataplarından önemli derecede etkilendiler.[68]

Ancak söz konusu etkileşimin Beytü'l-Hikme'nin kuruluşundan önceki sözlü etkileşim ile sonraki tercümelerden dolayı ortaya çıkan etkileşimi birbirinden tefrik etmek hayli zor ve karmaşık görünmektedir. Fakat Mu'tezile'de Beytü'l-Hikme'den hemen sonra göze çarpan, birisi metodolojik diğeri muhteva alanında olmak üzere iki mühim gelişmenin görülmesi, bize önemli ipuçları vermektedir.

---

66. Bkz. M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri,* s. 230; A. Emîn, *Duha'l-İslâm,* c. I, s. 344; M. Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi,* s. 45.
67. İbn Haldûn, *Mukaddime,* c. II, s. 538; M. Watt, *Müslüman Aydın,* s. 66.
68. F. Rahmân, *İslâm,* s. 5.

Beytü'l-Hikme'de tercüme edilen ilk eserler arasında Aristo'nun mantık kitaplarıyla Porfiryus'un *İsagoji*'sinin bulunduğunu daha önce ifâde etmiştik. Yunan mantığının ilk kullanıldığı alan, fıkıh usûlü olmuştur. Fakat ilk mezhep imamları bu mantığı gayet kontrollü ve İslâmî sınırları zorlamayacak şekilde asimile ettiklerinden, tepki görecek bir durum meydana gelmemiştir.[69] Fıkıhtan kelâma sıçradığı söylenen mantıkın,[70] bazı akâid konularına da uygulanması sonucu ortaya çıkan görüşler tepki ile karşılanmıştır.

Daha önceleri aklı diğerlerine göre daha fazla kullanan Mu'tezile şeyhleri, Me'mûn zamanındaki tercüme ve tefsir edilen felsefe kitaplarını incelediler. Felsefenin metoduyla kelâmın konularını izah etmeye çalıştılar.[71] Bu durum da kelâmda yeni bir tartışma üslûbunun oluşmasına yol açtı. Bu yeni üslup ile Kur'ân'da kullanılan ve geleneksel İslâmî anlayışta geniş kabul gören üslup arasında önemli farklar bulunmaktaydı. Kur'ân, insanın zihnî tecessüslerini cevaplandırmada, muşahhastan mücerrede doğru bir yol izlerken, yeni kelâmî metotta doğrudan soyut kavramlarla (cevher, araz, vs.) işe giriliyordu. Bu durum, Yunan mantığının İslâm kelâmı üzerindeki en belirgin etkilerinden birisidir.[72]

Akâid konularını açıklamada Yunan mantığını Ehl-i Hadîs, Ehl-i Sünnet ve Selefîler hemen hemen hiç kullanmazken, arala-

---

69. Bkz., M. Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi,* s. 5; A. Bulaç, *Din-Felsefe* s. 351, özellikle II. paragraftaki Ebû Hanîfe'nin yorumu dikkat çekicidir. Şer'î konularda salt Yunan mantığının kullanımının mümkün olamayacağını savunur.
70. A. Emîn, *Duha'l-İslâm,* c. I, s. 277; M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri,* s. 229.
71. Muhammed b. Abdu'l-Kerîm Şehristânî, *El-Milel ve'n-Nihâl,* Thk. Muhammed Fehmi Muhammed, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, c. I, s. 22; Ayrıca bkz., Ebu'l-Vefâ Taftazânî, *Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri,* Çev.: Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yay., İstanbul, 1980, s. 30.
72. A. Emîn, *a.g.e.,* c. I, s. 276.

rında geçen tartışmalarda Mu'tezile kelâmcılarının onlara karşı, sınırlı düzeyde de olsa Yunan mantığını kullanmaları,[73] akla ait düşüncelerle nakle ait düşüncelerin arasını bağdaştırmak ve iman kâidelerinin takviyesi için felsefî delillerin kullanıldığı yeni bir üslûbun oluşmasına neden oldu.[74] Daha önce gelişmesini normal temposunda sürdüren kelâmda, Beytü'l-Hikme'nin kurulmasından hemen sonra Yunan mantık ve felsefesinin kullanılmaya başlaması ile ortaya çıkan fikir kargaşası ve yeni ortaya çıkan durumların ve düşüncelerin temellendirilmesi problemi, kelâm ilminin önemli ölçüde inkişâf etmesini sağladı. Bu aşamada Mu'tezile, İslâm düşüncesinde önemli bir dönüşüme öncülük ederek Yunan, Hint ve İran kültürlerini araştırmak için yeterli sâiki oluşturdu.[75] Bu kültürleri büyük bir şevkle tetkik etmeleri sayesinde, aklî yönden akâid konularının desteklenmesi ve takriri bakımından faydalı olan felsefî meselelere dalmışlardır.[76] Onların bu tutumları, savunma ihtiyacı içinde geliştirdikleri genel anlayışlarının bir parçası olarak görülmektedir. Mu'tezilîlerin Yunan mantığının tartışma usûlünü imtisâl ettirmelerinin yanında, yabancı kültürlerden Müslümanlar arasına giren fikirlerin, öncelikle onlar tarafından ele alınması ve İslâmî anlayışa uygunluğunun öncelikle onlar arasında tartışılması, bu fikirlerin Müslümanlar arasında biraz daha süzülerek yayılmasına neden olmuştur. Bu bakımdan onlar kendi anlayışlarında yabancı fikirlere yer verirlerken, diğer kelâmî gruplara adeta bir süzgeç vazifesi görmüşlerdir.[77]

Yunan mantığının kelâmda kullanılması sadece tartışma metodlarıyla sınırlı kalmayarak, birtakım Yunan felsefî veya mantıkî kavramlarının kelâmî meselelerin izahında yoğun olarak kullanılmasına yol açtı.[78] Bu durumun elbette haklı gerekçeleri de vardı.

---

73. M. Watt, *Müslüman Aydın,* s. 22.
74. Y. Kumeyr, *a.g.e.,* s. 149.
75. M. Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi,* s. 4.
76. E. Taftazânî, *Kelâmî Meseleler,* s. 31.
77. M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri,* s. 313.
78. M. Watt, *Müslüman Aydın,* s. 69.

Hristiyanlık'ı, zenâdikayı ve felsefecileri cerh ederken, Kur'ân'a daha fazla dayanılamazdı. Çünkü karşıdakilerin nazarında Kur'ân'ın herhangi bir değeri yoktu. İşte bu noktada, Yunan felsefî kavramları, diğer kültür çevreleriyle diyalog kurma ve İslâmî öğretinin onlara izahında faydalı olmuştur. Bu sebeple "Allah" tabiri yerine "Muharrik-i Evvel" "İllet-i Ûlâ" ve diğer lafızlar kullanılmıştır. Yalnız burada sûretten feragat edilirken, muhteva korunmuştur.[79]

Öte yandan bu felsefî içerikli kavramların kelâmda kullanılması, kelâmda bir felsefîleşme sürecinin başlamasına yol açmıştır. Yunan düşüncesinde antropomorfist Tanrı anlayışının hâkim olması sebebiyle, "yaratma" veya "yoktan var etme" gibi tevhîd inancındaki Allah'ın sıfatları olmadığından, bu boşluk "cevher" "âraz" "anâsır-ı erbaa" gibi kavramlarla doldurulmaya çalışılmıştır. Tamamen soyut ve felsefî içerikli bu kavramların kelâm içinde yer almaları, onun felsefîleşmesi sonucunu doğurmuştur.[80]

Kelâmda görülen bu gelişmelerin başlıca müsebbibi olarak, Beytü'l-Hikme'nin faaliyetleri gösterilebilir. Çünkü bu felsefî çalışmalar, çoğunlukla Beytü'l-Hikme'de yürütülüyordu. Ayrıca birçok kelâmcı bu ortamda çalışmalarını sürdürdüğünden felsefî konular bizzat bunlar tarafından ele alınıyordu. Meselâ; anâsır-ı erbaa meselesinin ilk defa Kindî tarafından ele alınması, bu bakımdan önemlidir.[81]

Kelâmı, felsefe ile mezceden ilk kimse olarak kaynaklarımız, büyük Mu'tezile üstadı Huzeyl Allâf (136/753-237/851)'ı gösterirler. Huzeyl, Me'mûn'un Merv'den Bağdat'a gelmesinden sonra meclisinde oluşturduğu tartışmalara katılıyordu. Huzeyl, kelâm ile tabii ilimlere kapıyı açarken, kelâm fıkhının felsefeye dayanmasına da öncü oluyordu. Tabiatla ilgili görüşleri, zamanında tercümelerin henüz yeterli olmaması ve Aristo'yu iyi

79. M. G. S. Hudgson, *İslâm'ın Serüveni,* c. I, s. 410; H. Hanefî, *İslâmî Araştırmalar,* s. 19.
80. B. Karlığa, "Anâsır-ı Erbaa", s. 149.
81. M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri,* s. 257-258; M. Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi,* s. 7.

anlayamaması sebebiyle muğlâk ve istikrarsızdır.[82] Ancak açtığı çığırda Aristo'nun bütün fikirleri en ince ayrıntısına kadar tartışılmıştır. Bu bakımdan, Müslümanlar arasında, felsefeye ve aklî ve tabii ilimlere ilk olarak kapıyı açması ve yönlendirmesi bakımından Huzeyl Allâf önemli bir kelâmcıdır.

Huzeyl'in yeğeni ve talebesi olan İbrâhim en-Nazzâm (777-847)'ın da görüşlerinde Aristo'nun etkisi açıkça görülmektedir. Çünkü Nazzâm, ulûhiyet hariç, varoluş ve tabiat ile ilgili görüşlerinde Aristo'ya dayanıyordu. Aynı şekilde Bişr b. Mu'temîr (ö. 825)'in görüşlerindeki aşırılığın temelinde, onun Yunan tabiatçı filozoflara aşırı meyil göstermesi yatmaktadır[83]

Mu'tezile'nin bahsettiğimiz büyük öncülerinin tabiat ilimlerine meyli, zamanın "Bilimsel Dünya Görüşü" ile İslâm düşüncesinin yakınlaşmasında da etkili olmuştur.[84] Böylece kelâma tabiat ve ilahiyatın büyük kısmı girmiş oldu. Kelâmcılar matematik, tıp, astronomi gibi tabii ilimlerle de meşgul oldular. Öyle ki kelâm ilmi, sem'iyyât (nübüvvet-âhiret) konularını ihtiva etmemiş olsaydı, neredeyse felsefeden ayırt edilemeyecekti.[85]

Bu dönemde, aklın dinî konulardaki rolü meselesi de önemli bir problem olmuş ve fazlasıyla tartışılmıştır. Bunun da arkasında Yeni Eflatuncu filozoflardan İskenderu'l-Afrodisî'nin Allah'ta bir tecellî mâhiyetindeki "Faal Akıl" öğretisinin yattığı gözlenmektedir. Bu fâil aklın çalışmasıyla harekete geçen Akl-ı Heyûlânî de esas itibariyle İskenderu'l-Afrodisî'nin doktrinidir. İnsanın gayesi, kendi aklı ile faal aklı birleştirmeye çalışmaktır. Bu anlayış kelâmcılarda, mutasavvıflarda ve filozoflarda farklı şekillerde algılanmış ve yorumlanmıştır.[86]

---

82. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, c. I, s. 44-46; Ö. Ferrûh, *Târîhu Fikri'l-Arabî*, s. 291-292.
83. Şehristânî, *a.g.e.*, c. I, s. 24, 27, 47-53; Ö. Ferrûh, *a.g.e.*, s. 293-294; D. L. O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 85.
84. M. Watt, *Müslüman Aydın*, s. 7.
85. E. Taftazânî, *Kelâmî Meseleler*, s. 33, 35-36.
86. D. L. O'leary, *a.g.e.*, 79.

Kelâmdaki bu gelişmeler, diğer kelâmî ekollere mensup âlimler ile Mu'tezilîler arasında şiddetli bir tartışmaya neden olmuştur. Tartışma bir müddet sonra vahiy ile akıl, insanî olan ile vahye ait olanın tartışıldığı menfî bir noktaya kaymıştır.[87] Ehl-i Hadîs bu tartışmalarda karşıdakileri tekfir edecek noktaya gelmiştir. İmam Şâfiî, "İnsanlar kelâm ilmîndeki kötülükleri bilselerdi, aslandan kaçar gibi kaçarlardı." diyor. Yine Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855-6) döneminde Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığının tartışılması, insanî olan ile vahye ait olanın bir parçası mâhiyetindedir.[88]

Ehl-i Hadîs ve Selefiyye'nin Mu'tezile'ye karşı itirazları, genellikle onların gereksiz şeylerle uğraştıklarını, onların konularının çoğunu faydasız şeylerin oluşturduğu ve Peygamber'in insanlara Allah'ın zât, sıfat ve fiillerinden, kâinatın başlangıcından ve sonundan, ölümden sonraki hayattan haber vermesine rağmen, bunun şükrünü bilmeden, meseleyi kökten araştırmaya koyuldukları husûsları vardır. Bu durum tıpkı insan araştırmalarının mahsulü olan coğrafya, astronomi, matematik vb. ilimlerle yetinmeyip her şeyi yeniden ölçmeye ve çizmeye kalkışmaya benzer demektedirler.[89]

Onlar, rehbersiz olarak giriştikleri bu yolda hem saptılar, hem de saptırdılar. Selefiyye'ye göre, Hz. Peygamber'in ashabının hiç başvurmadığı bu tutumla onlar bid'at içindeydiler. Üstelik böyle gereksiz şeylerle uğraşırken, cihaddan, Allah'ın dinini tebliğden, İslâm'ı yaymaktan geri durarak, felsefî meselelerin münakaşasını tercih ettiler.[90] Sonuçta, Müslümanlar arasında birçok yeni fırka ve görüş ortaya çıkmıştır. Bu durum büyük ayrılıkla-

87. A. Bulaç, *Din-Felsefe*, s. 110.
88. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, c. I, s. 20; Ayrıca bkz., Hasan İbrâhim Hasen, *İslâm Tarihi.*, c. III, s. 163; Bekir Karlığa, "İslâm Düşüncesinde Din-Felsefe İlişkisi", s. 44; A. Bulaç, *a.g.e.*, s. 250, 251.
89. Bkz., Ebu'l-Hasan en-Nedvî, *İslâm'da Fikir ve Davet Önderleri*, Çev: Yusuf Yılmaz, Risâle Yay., İstanbul, 1983, s. 179-197.
90. E. H. Nedvî, *Aynı yer.*

rın ve fırkaların doğmasına neden olmuş, grupçuluğun ve mezhepçiliğin artmasını doğurmuştur.[91] Böylece İslâm düşünce dünyasında büyük parçalanmalar meydana gelmiştir.

Kelâmdaki bu menfî oluşum hakkında Mâcid Fahrî şöyle demektedir:[92]

> Felsefeye kapılarını aralayan İslâm akâidi; dinî akîdenin, mücerred felsefî düşünce akımının içinde kaybolmasına ve imanın tabiatüstü ışığının, aklın ışığına bütünüyle tâbi olmasına neden olmuştur. (...) Aklın nihai hedefi küllî akıl veya faal akılla ittisâldir. Bu manâda, İslâm felsefesi ve kelâmı, insanı yücelten ve onun kapasitesinin sınırsız olduğuna ve herhangi bir tabiatüstü ışığa ihtiyaç duymadığına inanan Yunan felsefesine büyük ölçüde sâdık kaldığı açıktır.

Yunan felsefesinin girişini takip eden ve o zamana kadar bilinmeyen bir serbest araştırma ruhunun eşlik ettiği ve Mu'tezilî öncüler ve yöneticilerin himaye ettiği felsefî hareketin İslâm inancının bazı temel akidelerini tehlikeye sokması kaçınılmazdı. Onlar arasında bazı kişiler, nazarî düşünce zoruyla tabiatüstüne duydukları, temel İslâmî inançtan vazgeçmeksizin, tabiatçılık istikametinde müspet adım atmak zorunda kaldılar.[93] Fakat bu adımdan sonrasını kontrol edemediklerinden dolayı, sayıları az da olsa İslâmî sınırları aşan kimselerin çıkmasıyla sonuçlandı. Mesela, Mu'tezilî temayülleri iyice pekişen Kindî'nin talebesi Ahmed b. Tayyib es-Serahsî, Mu'tezile'nin başlattığı akılcı akım içinde sürüklenerek öyle bir noktaya geldi ki dinî şüpheleri sebebiyle, özellikle peygamberlik makamına hücum ederek, peygamberleri şarlatan olarak niteleyecek kadar ileri gitmiştir.[94]

---

91. Bkz. F. Rahmân, *İslâm*, s. 4; M. Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlahî Yönü*, s. 22.
92. M. Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 7.
93. M. Fahri, a.g.e, s. 88.
94. M. Fahri, *a.g.e.*, s. 89.

Bundan daha vahimi, görünüşte felsefî bir sâikin zoru altında, görülmemiş bir cüretle dinî şüphecilik konusunda tehlikeli bir yola sapan diğer bir düşünür İbn Râvendî (ö. 298/910)'dir. Aslen hatırı sayılır bir Mu'tezile kelâmcısı olan düşünürün, daha sonra kuvvetli ve araştırıcı bir ruhun sonucu olan ciddi şüpheleri sebebiyle, kelâmcıların hazır cevapları ve muğlâk ifâdelerinin artık onu tatmin etmediğinden dolayı dualizmin tevhîde üstünlüğünü iddia ederek, Allah'ı inkâr etmiştir.[95]

Serahsî ve Râvendî gibi en uç örnekler, Müslüman düşüncesinde bir gelenek oluşturamamış, kendi toplumları içinde de marjinal kalmaya mahkûm olmuşlardır. Daha sonraki dönemlerde siyasî bir kimlik bulamadıkları sürece de, ortaya çıkamamışlardır. Ancak, İslâm düşüncesi içinde gerekli müsamahayı da görmüşler, "bu mozayiğe bir çeşni olarak katılmışlardır." Fakat onların akılcılık kapısından girdikten sonra sürüklendikleri nokta İslâm düşüncesinde dışa doğru atılacak her adımın hangi sonuca varacağını ve vardığını göstermesi bakımından ibret vericidir.

3. Tasavvuf

Kelâmda ve felsefede bahsedilen gelişmelere bir de sûfîler katıldılar. Tasavvufun meşrûluğu ve mâhiyeti, şimdiye kadar sürekli tartışılagelmiştir. Birçok kimse onun yabancı kökenli olduğunu savunmuşlardır. Bu konuda oryantalistler, tasavvufu Helen kültürüne bağlamak husûsunda hayli iştahlı görünmektedir. De Boer'in[96], "Tasavvuf, Aristo'nun *Teologia* kitabının Arapçaya tercümesiyle başlar." şeklindeki iddiası, oryantalist bakışın tipik bir örneğidir.

---

95. M. Fahri, *Aynı yer.*
96. D. L. O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri,* s. 117-121. Ayrıca oryantalistlerin tasavvufun menşeine dâir görüşleri için bkz., Mehmet Bayraktar, "Tasavvufta Yabancı Tesirler Meselesi" *Tasavvuf Tanım-Kaynak ve Tesirleriyle*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1991, s. 91-100.

Tasavvufun, yabancı kültür unsurlarının, İslâm dünyasına girmeden çok önceleri teşekkül etmeye başladığı, dolayısıyla Beytü'l-Hikme kurulmadan önce mutasavvıfların bulunduğu genel olarak kabul edilmektedir. Fakat daha sonraki tarihlerde ona birtakım yabancı kültür unsurlarının karıştığı ve bunların İslâmîleştirilip-İslâmîleştirilmediği tartışması hâlâ devam etmektedir. İsmâîl Fârûkî-Lâmiâ Fârûkî konuyla ilgili olarak şu iddiada bulunmaktadırlar:[97]

> Düşüncenin üç bağımsız akımı tasavvuf nehrini beslemiş, onun muhtevasını ve karakterini belirlemiştir.
> Birincisi; İslâm, çölün sade hayatını, şehre ve lüks yaşantıya karşı duyulan hoşnutsuzluğu kendisiyle birlikte getirmiştir. Bu anlayışın öncüleri, Ebû Zer Gıfârî (ö. 32/652), Ömer b. Abdulazîz ve Hasan Basrî (ö. 110/728)'dir.
> İkincisi; Müslümanların fethettikleri Asya eyaletlerinin birçoğunda Budizm egemen durumdaydı. Budizm'in dünyayı kınaması, el etek çekmesi, tefekkürü ve münzevî bir hayat yaşaması, kendini İbrâhim b. Edhem'de (ö. 161/777) gösterdi.
> Üçüncüsü ise; Mûsevîlik ve Hristiyanlık'a nüfuz eden Pisagor Helenizmi ve İskenderiye Gnostisizmi, İslâm'ın ortaya çıkışından önce bin yıla yakın doğuda hüküm sürmüşlerdi. Bu bölgede yaşayan insanlar İslâm'a girdiği zaman, Gnostik fikir ve mecazların ruhî birikimiyle birlikte taşınması normaldi. Helen Gnostisizmi tarafından etkilenmiş iki Mısırlı düşünür, akıntıyı yerli Arapların sade bir Allah sevgisi akımına katacak şekilde yönlendirdiler. Zünnûn-ı Mısrî (ö. 247/861) aydınlanma (*işrâk*) yoluyla sade bir hayatı izleyen ruhun Allah'la yeniden birleşmeyi arzulamasını ve bunun ihtimalini öğretti. Helen-Budist fikirler, Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 298/910)'nin, onları Arab'ın Allah sevgisine katıncaya kadar ve onlara Kur'ânî terimlerle geçerlilik kazandırıncaya kadar, Müslüman dünyada yabancı fikirler olarak dolaştılar. Bundan sonra üç nehir birleşerek akmaya başladı.

---

97. İ. - L. Fârukî, *İslâm Kültür Atlası*, s. 323-325.

Tasavvufta görülen yabancı unsurların, yukarıda da görüldüğü gibi daha çok sözlü yolla geçmesi sebebiyle, Beytü'l-Hikme'de yapılan tercümelerin ve fikrî gelişmelerin onu nasıl etkilediğini tespit edebilmemizi güçleştirmektedir. Bu sebeple, ortaya konacak iddiaların Beytü'l-Hikme ile ilişkisi de aynı derecede güçleşmektedir. Ancak, mutasavvıflarda görülen felsefî fikirlerin kökenlerini araştırarak konuyu çözmeye çalışmak daha isabetli olacaktır. Fakat bu konuda söylenecek her iddia, benzerliklerden hareket etmek zorunda olduğundan izâfî kalmaya mahkûmdur.

Mutasavvıflarda görülen vahdet-i vücûd düşüncesi, Yeni Eflatunculuk'un son temsilcilerinde görülen agnostik felsefe (bilinemezcilik, ilk sebebin bilinemezliğini ifâde eder)'ye karşı sûfîlerin dikkatlerini "Faal Akıl" ve "Kelâm/Logos" dedikleri kavranabilir bir Allah üzerinde yoğunlaştırmaları, onları kolayca Vahdet-i Vücûdculuğa ulaştırmıştır. Sûfîlerin bu konuları izah ederken, Yeni Eflatuncuların metotlarını kullanmaları, muhtemelen onlardan etkilendiklerini göstermektedir.[98]

Mutasavvıfların kullandıkları bilgi teorileri ile İskenderiye Hermetizmi ve Yeni Eflatuncu nazariyeler arasında önemli benzerlikler görülmektedir. Doktrinel anlamda sûfîzmin ilk temsilcisi sayılan Zünnûn-ı Mısrî'nin, Allah'a ait gerçek bilginin ancak "vecd" yoluyla elde edilebileceğini savunması, onun İskenderiye Okulu'nun etkisinde kaldığını akla getirmektedir. Ancak, vecd yoluyla bilgi elde etme, İslâm vahyiyle yakınlık arz etmektedir. Tasavvufun içinde bu anlayışın yer bulması da, vahyin gaybden gelmesinden kaynaklanmıştır. Onun fikirleri Cüneyd-i Bağdâdî'de daha sistematik bir hale gelir. Cüneyd'in tevhîd akîdesini yorumlarken, yorumlarında vahdet-i vücûdculuk ve agnostisizmin metotlarını kullanması, o dönemde yaygınlaşan felsefî cereyandan etkilenebileceğini düşündürmektedir.[99] Böylece özel-

98. D. L. O'leary, *a.g.e.*, s. 119-121.

99. D. L. O'leary, *a.g.e.*, s. 120-121; "Vecd" nazariyesinin daha çabuk kabul görmesi, vahyin gaybî oluşu ile ilgilidir. Dolayısıyla Müslümanlarda bu öğreti daha çabuk kabul görmüştür.

likle Yeni Eflatunculuk ve Hint düşüncesinin mistik unsurları tasavvufu etkilemiştir diyebiliriz.[100]

Yukarıda bahsettiğimiz düşünceler, Plotinus'un *Enneadlar*'ının son üç kitabı (IV-VI) ile Aristo'nun *Teologia*'sı ve bunlar üzerine Yeni Eflatuncu filozoflarca yazılan şerhlerin Beytü'l-Hikme'de tercüme edilmesi ve konularının Müslüman filozof, sûfî ve kelâmcılar arasında yaygın olarak tartışılmasıyla, söz konusu etkilenmeler meydana gelmiştir. Çünkü bu eserler, Yeni Eflatunculuk'un en muteber eserlerdir.[101] Daha çok felsefî konular içeren bu eserler, mistik bir form içinde Plotinus'ta en net ifâdesini bulmuştur. Bu görüşler Yahudi Filon ve Hermetik felsefenin karışımı olarak daha çok tasavvufun içinde yer bulabilmiştir.[102] Bu kitapların şerhlerinin tercümesi de "fenâ" ilkesinin üzerine kurulmuş olduğu Doğu mistisizmini getirmiştir.[103]

Tasavvuf, felsefeye yaklaştıkça felsefe de sûfîleri etkilemiştir. Dolayısıyla kelâmı etkileyen felsefe, tasavvufu da etkilemiştir.[104] Gnostik felsefenin tasavvufta görülen en açık örneklerinden biri, Hz. Muhammed (a.s.)'in aslının Nûr olduğunu iddia eden görüştür. Gnostik felsefede, ontolojik hakîkatin Allah'tan sonra gelen unsuru demek olan nur, İbn Arabî'nin fikirleriyle sûfîliğin ana doktrini haline gelmiştir ve Hz. Muhammed (a.s.)'in nûr olduğu iddia edilmiştir.[105]

Yine tasavvufta görülen, "Nefsini bil; nefsini bilen Rabbini bilir." düstûru çok önceleri, Aristo öncesi Yunan filozoflarından Sokrates'in (M.Ö. 470-399) bir düsturu olarak Delfi mabedinin kapısının üzerine yazılmıştı. Bu söz, daha sonra Hz. Ali'ye nis-

---

100. Y. Kumeyr, *a.g.e.*, s. 149; M. Bayraktar, "Tasavvufta Yabancı Tesirler Meselesi", s. 100.
101. Bkz. D. L. O'leary, *a.g.e.*, s. 117-118.
102. A. Bulaç, *Din-Felsefe*, s. 110.
103. Bkz. M. Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü*, s. 158; P. Hitti, *İslâm Tarihi.*, c. I, s. 485.
104. Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yay., II. Baskı, İstanbul, 1990, s. 22.
105. F. Rahmân, *İslâm*, s. 198.

bet edilerek, bütün mutasavvıflar arasında yayılmış ve tasavvuf erbabınca benimsenmiştir.[106]

Konuyla ilgili Fazlur Rahmân özet olarak şunları söylemektedir: "Bâtınî bilgi hakkında iddiaları ne olursa olsun, sûfîler kuvvetli bir şekilde Yunan Gnostik kavramların ve Maniheist nazariyelerin etkisi altında kalmışlardır."[107]

Tasavvufta meydana gelen söz konusu etkiler sonucu tasavvufun bâtınî tabiatının verdiği kontrolsüzlükten dolayı, İbâhiyye ve hulûlu benimseyen bazı akımlar çıkmaya başlamıştır. Bu duruma bazı kelâm ve fıkıh âlimleri şiddetli tepki göstermişlerdir. Bu durum da zâhir-bâtın arasındaki ayrılığı önemli ölçüde körüklemiştir.[108]

Bütün bunların yanında tasavvuf hareketi, Yeni Eflatuncu fikirlerin dinin mistik ruhî ile uzlaşmasından, Hint ve İran tesirlerinin karışmasından, ilim, fikir ve sanat hayatında yer alarak, İslâm ve felsefenin yanında yürümeye başlamıştır. Hilmi Ziya Ülken bu konuda, "Tasavvufu tahlil etmeden, İslâm düşüncesi yeterince anlaşılamaz. İbn Arabî gibi teosoflar, Sa'dî gibi ahlâkçılar, Mevlânâ ve Hâfız gibi şâirler, İbn Sînâ gibi feylesoflar, Gazzâlî gibi kelâmcı ve tasnifçiler, farklı istikâmetlerine rağmen tasavvufta birleşmişlerdir."[109] demektedir.

Tasavvufta bahsedilen yabancı tesirler, hiçbir zaman önceki mistik düşüncelerdeki gibi aynen kalmamıştır. İslâm tasavvufu ile gerek Doğu, gerek Batı mistisizmi arasında önemli farklar bulunmaktadır.[110] İlk dönem mutasavvıflarından özellikle Cüneyd-i Bağdâdî, yabancı kültürlere ait unsurlara Kur'ânî kavramlarla geçerlilik kazandırarak, İslâmî bünyeye uygun hâle ge-

---

106. T. J. De Boer, *İslâm Felsefesi Tarihi,* s. 19; C. Sunar, *İslâm Felsefesinin Kaynakları ve Fârâbî- II,* s. 51.
107. F. Rahmân, *a.g.e.,* s. 198.
108. A. Kerim Özaydın, "Bağdat", s. 439.
109. H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü,* s. 198-199.
110. Mistisizm ve tasavvuf arasındaki farklar için bkz., M. Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi,* s. 13-20.

tirmiştir. De Boer'in ifâde ettiği gibi, Hint ve Yunan hikmetini Müslümanlar, tevhîd ilkesinin yaptırımcılığı ile bütünleştirmişlerdir.[111]

Beytü'l-Hikme ile ortaya çıkan düşünce alanındaki bu gelişmelerin, İslâm düşünce geleneklerinde (felsefe, kelâm, tasavvuf vs.) kalıcı tesirlerinin olup olmadığı, yani bu kültür unsurlarının İslâm düşüncesinin asıl bünyesini istilâ edip etmediği önemli ve hassas bir noktadır. Bu sebeple oryantalistler ile Müslümanlar arasındaki önemli bir tartışma konusudur.

4. Tesirlerin Kalıcılığı ve Özgürlük Meselesi

Tesirlerin kalıcılığı konusu, esas itibariyle değişen ile değişmeyen veya kalıcı değerler ile tarihsel değerlerin birbiri ile münasebeti ve zaman içindeki yarışlarından ibarettir. Her düşünce sistemi birtakım paradigmalar ve değişmeyen genel esaslar ve onların çevresinde sürekli olarak değişen gelişmeler ile şekillenir. Bunlar birbirinden ayrı düşünülemezler. Fakat tarihsel unsurlar, bir yerde aslî unsurlara galebe çalar veya onların aslî yapılarını değiştirme temayülü gösterirse, o noktada ciddi bir düşünce krizinin mevcûdiyeti ile karşı karşıya kalınır. Aynı durum, aslî unsurların, değişen ve yenilenen şartlara karşı intibak sağlayamadığı ve sıhhatli ilişkiler kuramadığı dönemler için de geçerlidir. Bu iki durum, İslâm tarihinde biri Gazzâlî'nin döneminde kendini göstermiştir. Diğerini ise hâlen modern düşünce ve dünya karşısında yaşamaktayız.

Medeniyetler arası etkileşmelerde tarih boyu üç tarzdan bahsedilmektedir: Fenikelilerin Kartaca'ya, İngilizlerin Amerika ve Avustralya'ya yaptığı gibi kolonileşme; Doğu irfanının Yunan felsefesiyle izdivacından doğan Helenizm'de oldu-

111. T. J. De Boer, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 11; Ayrıca Bkz. M. İkbal, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Çev: Ahmed Asrar, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1984, s. 172 vd.

ğu gibi aşılama ve kendi değerlerini ve medeniyetini kurarken, başka kültürlerden besleyici olarak alındığı gibi faydalanma tarzları.[112]

Beytü'l-Hikme'nin faaliyetleri ile antik dünyanın mirasına sahip olan Müslümanlar, bu malzeme ile İslâm medeniyetinin gelişimini önemli ölçüde geliştirmişlerdir. Bunların İslâm medeniyetinde yeni bir form kazanmasını sağlayan üç prensipten bahsedilebilir.

a) Tevhîd

Bir medeniyeti meydana getiren unsurlar bir araya gelip örülüp, birbirleriyle uyumlu bir hâle gelmedikçe, medeniyetten değil birikintiden bahsedilebilir. Dolayısıyla bir medeniyetin oluşması için, farklı unsurları, uyumlu bir şekilde birbirine bağlayacak bir prensibin mevcudiyeti kaçınılmaz olmaktadır.[113]

İslâm medeniyetinde tevhîd, elemanları düzenli bir yapının içine yerleştirir ve onların varlıklarını ve ilişkilerini düzgün bir örneğe göre yönetir. Elemanları yerli veya dış kökenli oluşlarına göre her medeniyet kendine uyarlar. Önemli olan, medeniyetin bu elemanları özümlemesi yani formlarını ve ilişkilerini yeniden düzenleyerek kendi sistemiyle bütünleştirebilmesidir. İslâm'da esas unsurların hepsi üstün bir prensip tarafından birbirine bağlanmışlardır. İslâm medeniyetinde bu üstün prensip de tevhîddir. O, Müslümanın ulvî ölçüsüdür. Yeni durumlar karşısında tevhîd onun yol göstericisidir ve kriteridir. Onunla uyum sağlayan kabul edilir ve uyarlanır, uymayanlar reddedilir.[114] Ayrıca, metodolojik bir prensip olarak rasyonellik ve gerçekçilik, İslâm medeniyetinin özünün esasıdır. Gerçekle uyuşmayan her şeyi reddetmek, nihai manâdaki çelişki-

112. Bkz., C. Meriç, *Umran'dan Uygarlığa,* s. 104-105.
113. İ.-L Fârukî, *İslâm Kültür Atlası, s.* 92-93.
114. İ.-L. Fârukî, *a.g.e.,* s. 93.

leri reddetmek ve her hâlükârda zıt delillere açık olmayı gerektirmektedir.[115]

Aslında Müslüman, inandığı değerler ile çatışan, onunla uyuşması mümkün olmayan unsurları, refleks halinde ayıklamakta ve reddetmektedir. Bu tevhîdî dinlerin doğasından gelen ve onun asırlardır safiyetinin korunmasını temin eden önemli bir özelliğidir. Bu bakımdan, Müslüman toplumların ortak vicdanına güvenmek gerekir.

Bu zaviyeden bakıldığında, Beytü'l-Hikme'de Yunan heykel sanatının ve politeist ve antropomorfist tanrı hikâyelerini içeren Yunan edebiyatının özellikle tercüme edilmemesi ve Yunan filozoflarının varoluşçuluk hakkındaki görüşlerinin çokça tartışılması, temelde tevhîdin bir yansımasıdır.[116]

b) Eleştiri

Müslümanların inancına göre Allah'ın ilminden başka bütün bilgiler eksik ve sınırlıdır ve Allah'tan başka her şey hata edebilir. Müslümanlar yeni karşılaştıkları felsefenin nihai olarak insan düşüncesinin bir mahsûlü olduğuna inanıyorlardı. Dolayısıyla bu felsefe ve bilimler, Müslümanlar nazarında eleştirilebilir ve geliştirilebilirdi. Tevhîdin bir yansıması olan bu anlayış, Müslüman toplumda devamlı sûrette dinamik bir eleştiri geleneğinin inkıtaya uğramadan devam etmesine sebep olmuştur. Bu sebeple, felsefî eserlerin tercümesi, İslâm toplumunda eleştiri geleneğinin başlamasına yol açtığı gibi bir iddia asılsızdır. Ancak, Müslümanlardaki mevcut eleştiri dinamizminin, tercümeler karşısında canlı bir şekilde kullanıldığını söyleyebiliriz. Eleştiri, İslâm'ın, dolayısıyla da Müslümanın doğasında vardır.[117]

---

115. İ.-L. Fârukî, *a.g.e.*, s. 95.
116. H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 199-200; A. Bulaç, *Din-Felsefe*, s. 112.
117. F. Sezgin, "Müslümanların İlim Tarihindeki Yeri", s. 67.

İlk kelâmcılardan Hişâm b. Hakem (ö. 795), Allah'ın birliği ile ilgili Aristo'ya bir reddiye yazmıştı. Aynı tarihlerde, Yunan felsefesine yakınlığı ile bilinen Mu'tezile kelâmcısı İbrâhim en-Nazzâm bile, Aristo'nun bazı fikirlerine karşı çıkıyordu.[118] Tamamen Aristocu bir çizgide gelişen "Meşşâiyyûn" ekolü içinde bile, Aristo'nun birçok düşüncesinin geniş bir eleştirisinin yapılması, İslâmî şuurdaki mevcut olan eleştiri potansiyeline delâlet eder.

c) İslâm'ın epistemolojik piramidi

İslâm toplumlarının tarihini incelediğimizde, karşıt yönlerde çalışan ve birbirlerini geliştiren güçlerin sürekli var olduğunu görürüz. Bu güçlerin bir bölümü geleneksel unsurların korunmasına, hattâ keskinleşmesine uğraşırken, diğer bölümü intibak, yeni şartlarla bütünleşme ve kaynaşma yönünde çaba göstermiştir.

Özellikle ilk dönem İslâm tarihinde Ehl-i Hadîs dediğimiz, Medîne ekolünü temsil eden anlayış birinci gruba girerkenİ değişen tarihî, sosyal ve kültürel şartlara karşı daha duyarlı davranan Mu'tezile ikinci gruba girmektedir. Ancak bu farklılaşma İslâm toplumunda bir dengeye ve dinamizme delalet eder. Bu dengenin, XII. yüzyılda bozulması, İslâm medeniyetinin maddî veya rasyonel boyutunun önemli ölçüde sönmesine neden olmuştur. Şayet denge Ehl-i Hadîs'in aleyhine bozulsa idi, o zaman da İslâm itikadında ciddi bir sapma tehlikesi ile yüz yüze kalınırdı. Bu bakımdan, İslâm toplumundaki farklı ekollerin ve düşünce odaklarının mevcûdiyeti bir rahmet olarak algılanmalıdır. Bunlar birbirlerini dengeleyen unsurlar olarak görülmelidir.

Tercümeler ve yeni fikirler karşısında, ilkin fukaha harekete geçti. İslâm akîdesini sarsma istidadı gösteren bu fikirlere karşı başta İmâm-ı A'zam (ö. 150/767) olmak üzere *Fıkhu'l-Ekber*,

---

118. M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 235.

Fıkhu'l-Evsat gibi kitaplar yazmışlardır. Fukaha, Allah'ın birliği, yaratma, bilgi problemi gibi konuları bu noktadan izaha çalıştı.[119]

Ehl-i Hadîs'in bu şekilde karşı koyması gerek felsefeciler, gerekse Mu'tezile kelâmcıları üzerinde, İslâmî çizgide kalmak konusunda bir baskı oluşturmuş, bu baskı Yunan felsefesiyle meşgul olan kesimlerin daha hassas ve ihtiyatlı davranmalarına sebep olmuştur. Dolayısıyla filozofların ve kelâmcıların vazifesi, İslâm'a uygun fikir unsurlarının taşınması ile sınırlı kalmıştır. Karşı taraftakilere ise (Ehl-i Hadîs, Selefiyye), bu fikirlerin hangilerinin kabul edilebilir ve ne şekilde kabul edilmesi gerektiğine karar verme görevi kalmıştır. Böylece, kadîm kültür mirası sentezlenerek süzülmüştür.[120]

Bahsettiğimiz dönemde, aşırı fikirlerin doğması, yoğun tartışmaların olması ve yeni fraksiyonların ortaya çıkması tabii karşılanmalıdır. Çünkü medeniyetlerin ve kültürlerin karşılaştıkları geçiş dönemlerinde bu tür gelişmeler sürekli olagelmiştir. Bu durum tıpkı, nehirlerin kavuştukları noktalara benzer. Buralarda sular bulanıktır. Fakat nehirler birleşip, kendi yatağında aktıkça durulanır, berraklaşır. Aynı şekilde düşüncelerdeki bulanıklıklar da zaman geçtikçe oturur ve netleşirler. Zaman içindeki gelişmeler yabancı unsurları ayıklar veya hazmederek saflaştırırlar.

Beytü'l-Hikme'deki tercümeler vâsıtasıyla yabancı kültür unsurlarının Müslüman dünyada bir kargaşa meydana getirmesi, bu belirsiz ortamda Serahsî ve İbn Râvendî gibilerin ortaya çıkmaları, karşılaşma dönemlerinin şartlarının kaçınılmaz bir sonucudur. Ancak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki genel olarak İslâm düşünce tarihinde bunların kalıcı izleri meydana gelmemiştir. İslâm, onları asıl bünyeye uymayan yönlerinden dolayı ayıklamıştır. Dolayısıyla bunları değerlendirirken, bir taraf olarak değil, o dönemin şartları içinde konuya yaklaşmak ve tarihsel şartları göz önünde bulundurmak gerekir.

---

119. B. Karlığa, "İslâm Düşüncesinde Din Felsefe İlişkisi ve İbn Rüşd'ün Din Felsefesi", s. 44.

120. M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 313-314.

BİLİM ALANINDAKİ ETKİLERİ

Beytü'l-Hikme'den sonra ortaya çıkan, yazılı bilimin tarihi henüz tam olarak yazılmadı.

Böyle bir iş gerek dil, gerekse konu bakımından ancak uzmanların içine girebileceği bir edebiyatın, esaslı bir şekilde incelenmesini gerekli kılıyor. Her bilim dalının özel olarak ele alınıp incelenmesi neticesinde, antik bilimlerin İslâm dünyasına aktarılırken kullanılan perspektif ve İslâmî epistemoloji içinde giydiği form ortaya konabilir.[121] Bu sayede Arapça bilimin önemi, bütünüyle bir bilim tarihi açısından bakılırsa, Antik Çağ bilimini alıp daha sonrasına taşımakla sınırlı kalıp kalmadığı da ortaya konur. Çünkü İslâm dünyasındaki gibi çok yönlü yoğun bir araştırma etkinliği, daha önce çok az medeniyetlerde görülmüş ve hiçbir medeniyette bilimin dalları böylesine büyük çapta genişletilmemiştir.[122]

Müslüman bilim adamlarının, ilim tarihinde ortaya çıkmaları, çok önemli bir olaya sebep olmuştur; Bâbillilerden ve Yunanlardan miras kalan ve İslâm'dan az önce bir nevi gelişme gösteren, daha önce kendilerinden bahsettiğimiz ilim merkezleri, İslâm toplumunda, kendilerine karşılıklı tesir imkânları bahşeden canlandırıcı unsurlar buldular.[123] Bu karşılıklı tesirler kompleksi, İslâm'ın klasik çağında Nil ile Amuderya arasındaki alanda ve Doğu Akdeniz kıyılarında, o zamana kadar yapılmayan sayıda keşiflerin ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Bunların bir kısmı Yunan geleneği ile Sanskrit (Hint) geleneğinin bir bölümü ile çakışma-

---

121. Bu hususta yapılan iki önemli çalışma bulunmaktadır. Birisi Seyyid Hüseyin Nasr'ın *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş* (çev: Nazife Şişman, İstanbul, 1985) adlı eseridir. Kozmoloji alanında bu manâda hâlâ tek çalışma özelliğini korumaktadır. İkincisi, Aydın Sayılı'nın *Observation in Islam (İslâm'da Astronomi)* adlı eseridir.
122. Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, çev: Esat Nermi Erendor, Bilgi yay. İstanbul.1990, s.224.
123. F. Sezgin, "Müslümanların İlim Tarihindeki Yeri", s. 67.

sı sayesinde olurken, gelişmelerin çoğu gündelik yaşantının pratik ihtiyaçlarından motive ediliyordu.[124]

Bütün bu ilmî canlılığa temel teşkil eden ve ilham kaynağı olan şey, Beytü'l-Hikme'de yapılan tercümelerin *materia prima*'yı temin etmesiydi.[125] İslâm'dan önce, ilim, felsefe ve bayındırlıkta ileri düzeyde olan, Hint, Rum, Fars, Yunan, Kildânîler ve Mısırlılar gibi milletler[126] çok eski çağlarda, ileri düzeyde tıp, matematik gibi ilimlerin temellerini atmışlardı. Yeryüzünü olduğu kadar gökyüzünü de araştıran bu tarihî gelenekler, Thales, Pytagoras, Platon, Aristo, Öklid, Batlamyus gibi dehâ şahsiyetleri yetiştirmiştir.[127] Bunların vücûda getirdikleri, çoğunluğu tıp, astronomi, matematik vb. konuları içeren eserlerinin Beytü'l-Hikme'de toplanarak tercüme edilmesi neticesinde, Müslüman muhayyilesine ve tecessüsüne konu olmuştur. Böylece yaratıcı bir muhayyile ve yüksek bir fikrî tecessüs, coşkun bir din duygusu içinde gelişmiştir. Bu coşku bir sahabînin ağzından şu şekide dökülür: "En tesirli vaaz, vahşi dünya üzerinde gezintiye çıkmak ve denizlerin sükûnunu seyretmektir."[128]

Coşkun bir din duygusu içinde çalışmalarını sürdüren Müslümanlar, Greko-Romen bilginlere bekçilik etmekle yetinmemişler,[129] gayr-i mütecânis unsurların bir sentezini meydana getirerek, İslâmî nüve etrafında, maksadına uygun biçimde birleştirmeyi büyük ölçüde başarmışlar ve İslâm medeniyetinin bilimsel ve fikrî temellerini sistemleştirmişlerdir.[130] Eldeki malzeme, İslâmî vahyin terkib edici ve bütünleştirici gücüyle bir bilgi hamulesi haline gelerek, herhangi bir ilmî faaliyetten daha ileri bir mânâ kazanmış, Kur'ân ve hadislerde ön planda yansıdığı üzere,

---

124. M. G. S. Hudgson, *İslâm'ın Serüveni*, c. I, s. 382.
125. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 12.
126. İbn Haldûn, *Mukaddime*, c. II, s. 568; A.Emin, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 234.
127. S. H. Nasr, *a.g.e.*, s.9.
128. R. Garaudy, *İslâm'ın Vaad Ettikleri*, s. 114.
129. H. Bammat, *İslâmiyet'in Manevî ve Kültürel Değerleri*, s. 115.
130. G. E. Von Grunebaum, "İslâm Medeniyetinin Kaynakları", s. 45.

kâinat ve parçalarının İslâmî perspektif uyarınca incelenmesinin billurlaşmış şeklini oluşturmuştur.[131] Böylece, insanlığın en son dini olan İslâm, önceki bütün dinlerin mirasçısı olduğu gibi, medeniyetlerin de mirasçısı olmuştur. Bu sebeple, Beytü'l-Hikme'de yapılan çalışmalar neticesinde, özde İslâmî olmasına rağmen, önceki pek çok medeniyetin tecrübeleri özümsenerek birçok yeni bilim dalı ortaya çıkmış veya daha önceki bilimler, önemli sıçramalar gerçekleştirmiştir.[132]

Söz konusu sürecin meydana gelmesi, tabii olarak bir zaman ve aşama gerektirmiştir. Bilgi sosyolojisinin de kabul ettiği gibi özgün bir epistemolojinin oluşabilmesi için iki aşamadan geçilmiştir.[133]

Birincisi; Bilginin inşa edildiği, işlendiği ve uzmanlar düzeyinde ele alındığı bir dönemdir ki, bu dönem bilginleri, değişik unsurlar arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların ortaya konulması ile temayüz ederler. Fuat Sezgin, bu durumu "ahz ve temessül" yani malzemenin alındığı ve şekillendirildiği dönem olarak tanımlar. Bu dönem Beytü'l-Hikme'nin kuruluşu olan H. III. asrın başlarından ibdâ' (orijinal eserler verme) sürecinin başladığı zamana kadar devam eder.[134] "Ahz ve temessül" döneminin temel özelliği, Müslüman bilginlerin orjinal eserler vermeye başlayıncaya kadar kendilerini daha çok Yunan bilginlerine bağımlı ve onların öğrencisi hissetmeleridir.[135]

İkincisi ise, daha önce uzmanlar düzeyinde icra edilen faaliyetin üzerine yüksek bir değer atfederek, bulgularını kullanan, global düzeyde kabul görecek teoriler geliştiren aşamadır.[136] Yani *ibdâ'* aşamasıdır. İbdâ' (orijinal eser verme) sürecinin başlamasının temel şartı, bu süreci yakalayan bilginlerin kendilerini

131. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 12.
132. S. H. Nasr, *Geleneksel İslâm*, s. 141.
133. H. Aslan, *Epistemik Cemaat*, s. 56-57.
134. F. Sezgin, "Müslümanların İlim Tarihindeki Yeri", s. 66.
135. F. Sezgin, *a.g.e.*, s. 66,67.
136. H. Aslan, *Epistemik Cemaat*, s. 56-57.

ibdâ'a kâdir görmeleri ile yakından alakalıdır. Bu sebeple Beytü'l-Hikme'deki tercümeler ile orjinal eserlerin telif edilmesi, hemen hemen beraber yürüdüğünün görülmesi, Müslümanların erken devirlerde kendilerini ibdâ'a kâdir gördüklerinin bir göstergesidir. Bu açıdan "ahz ve temessül" ile ibdâ' dönemleri arasına kesin bir çizgi çizmek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla tercümeler ile beraber ilk orijinal eserlerin vücûda getirilmeye başlanması, Müslüman bilim adamlarının yaratıcı muhayyile ve kabiliyetinin göstergesi sayılmalıdır. Beytü'l-Hikme'de çok sayıda kitabın tercümesini ve şerhini yapan Kindî, Huneyn b. İshâk, Yuhanna b. Mâseveyh, Muhammed b. Mûsâ el-Hârezmî, Sâbit b. Kurrâ, Kusta b. Luka, Benû Mûsâ (Şâkiroğulları) vb. birçok bilgin aynı zamanda birçok telif eser meydana getirmişlerdir. Hattâ bunların çalışmaları, daha sonrakilerce takip edilecek ve gelişen ilmî çalışmalara temel teşkil edebilecek düzeyde olmuştur. Oradaki Müslüman talebeler kısa zamanda kendi eserlerini yazarak, orijinal eserler vücûda getirmişlerdir.[137]

1. Matematik

Müslümanlar arasında, en çok ilgi toplayan ilimlerin başında tıp, astronomi, buna bağlı olarak da matematik gelmektedir. Çünkü matematik, Pisagor'dan beri kâinatı tanımanın ve hakîkate ulaşmanın en emin yolu kabul edilmiştir. Bu anlayış İslâm dünyasında da kabul görmüş ve bu fikrî temeller üzerinde gündelik hayatın pratik ihtiyaçlarıyla birleşerek, İslâm matematiği önemli atılımlar gerçekleştirmiştir.[138] Bu sahada ilk ve önemli isimlerden biri, Beytü'l-Hikme'nin bir bölümünde başkanlık yapan Muhammed b. Mûsâ el-Hârezmî'dir. Hârezmî, Brahmagup-

137. H. Bammat, *İslâmiyet'in Manevî ve Kültürel Değerleri*, s.115.

138. Matematiğin Müslümanlar için önemi ve manâsı için Bkz. S. H. Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, s.55 vd; Aynı yazarın *İslâm ve İlim*, s.76-77; Yalçın Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*, İnsan yay. İstanbul 1995, s. 47-50, 81-85.

ta'nın *Sindhind*'i ile Hint matematiğini ve sıfır rakamını, Batlamyus'un *Mecistî*'si, Öklid'in *Elementler*'i ile Helen geleneğinin geometrik sistemini, Diafantos denklemlerini ve Neo Bâbillilerin kullandığı 60'lık ve 10'luk taban sistemi ile matematikteki kök (cebir) sistemini birleştirerek "Cebir" ilminin temellerini atmış ve bu ilme ilk defa müstakil bir hüviyet kazandırmıştır.[139]

Asırlardır kendi gelenekleri içinde gelişmeye çalışan, ancak kuru bir şerhçilik ve haşiyecilikle yaratıcılığını yitiren Hint, İran, Yunan, Bâbil, Mısır ve diğer ilmî gelenekler, İslâm futuhatı ile tek bir siyasî otoritenin gözetiminde, tek bir siyasî coğrafya içinde karşılaşarak kendilerine canlandırıcı unsurlar bulmuşlardır. İnsan medeniyetinin bütününün bir terkibini oluşturarak, o zamana kadar görülmeyen türden gelişmeler sağlanmıştır. Bu karşılaşma ameliyesi, Beytü'l-Hikme'nin kurularak antik medeniyetlerin yazılı ürünlerini yeni bir kültür ortamında karşı karşıya getirmesi, o zamana kadar görülmeyen bir canlılık ve keşif imkânlarının oluşmasını sağlamıştır. Pisagor, Diafantos, Öklid, Arşimed'in eserleri, Hint, Bâbil eserleriyle Müslüman muhayyilesinde bütünleşerek İslâm matematiğinin temelini oluşturmuşlardır.

Medeniyetlerin, olağanüstü bir yaratıcılıkla terkibinin yapıldığı Beytü'l-Hikme'de, Hârezmî ile aynı anda, ismini çok duyduğumuz, felsefeden meteorolojiye, müzikten botaniğe kadar, 270'in üzerinde kitaba imzasını atan, aynı zamanda matematikte Hint-Arap sayıları, geometri, ışık ve görme bahislerine ilişkin birçok çalışmalar yapan Kindî de bulunuyordu.[140] Kindî, modern matematiğin temellerini atmış, sayılar teorisi üzerine risaleler yazmış, astronomik incelemelerde yararlanılan küresel ge-

---

139. Hârezmî'nin "Cebir" ilminin temelleri için Bkz. Jens Høyrup, "İbn Türk ve Hârezmî'nin Temelindeki Cebirsel Gelenekler", çev. Melek Dorsay, *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*, A.K.M. yay. Ankara, 1990, s. 270-300; A. Sayılı, "Hârezmî ve İbn Türk", s. 114-115; M. G. S. Hudgson, *İslâm'ın Serüveni*, c. I, s. 384; H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 185-186.; P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 579.

140. A. Adıvar, *İlim ve Din.*

ometri, ilk defa olarak onun tarafından geliştirilmiştir. Ayrıca küreler üzerinde de kitaplar yazmıştır.[141] Onun bu çalışmalarında faydalandığı kitaplar arasında, o zaman henüz yeni tercüme edilen Öklid, Arşimed ve Batlamyus'un kitaplarının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Beytü'l-Hikme'nin belki de insanlığın ilmî inkişâfına en önemli katkılarından birisi de "sıfır" rakamının ilim dünyasına kazandırılmasına beşiklik etmesi olmuştur. Bu intikali sağlayan, 773 yılında, Halife Mansûr'un Bağdat'taki sarayına, koltuğunun altında bir kitapla Kankah adında Hintli bir astoronom tarafından[142] getirilen Brahmagupta'nın yazdığı *Sindhind* adlı eseri olmuştur. Bu kitabın Halife Mansûr'un emriyle İbrâhim Fezârî tarafından Arapçaya çevrilmesiyle, Hint rakamları İslâm dünyasında tanınmaya başlamıştır. Özellikle Me'mûn zamanına kadar bu eser kaynak kabul edilmiştir. Hârezmî, Kindî, Hûbeş el-Hâsib gibi zamanın ünlü matematikçileri, eserlerini yazarken bu kitaptaki cetvellerden faydalanmışlardır. Böylece bütün İslâm dünyasına yayılarak günlük hayatta ve aritmatikte kullanılır hale gelmiştir.[143]

Sıfır rakamının ilk defa Müslümanlar tarafından bilim dünyasına kazandırılmasıyla, bir sayının karekökünün bulunması, muğlâk birçok matematik probleminin çözümü gibi karmaşık matematiksel problemler kolaylaşarak, yeni usullerin keşfine yol açmıştır.[144] Kısa zamanda bilim, ticaret, devlet işlerinde de kul-

---

141. M. Ali Kettânî, "İslâm İlimlerinin Geçmişine Toplu Bir Bakış" *İslâm Bilim Tartışmaları*, Der: Mustafa Armağan, İnsan yay. İstanbul.1990, s. 166-167.
142. İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnü'l-Enbâ'*, s. 473; İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 330. Ayrıca bkz. S. Hunke, *Allah'ın Güneşi*, s. 42.
143. Montgomery Watt, *İslâm'ın Avrupa'ya Tesiri*, çev: Hulusi Yavuz, İstanbul.1986, s. 39; S. Hunke, *a.g.e.*, s. 43; A. Kerim Özaydın, "Bağdat", DİA, s. 438.
144. M. Watt, *a.g.e.*, s. 43, Oryantalistler her ne kadar bu başarıyı hazmedemeyerek, bu sayı sisteminin kökünü Bizans'a dayandırmak isteseler de, iddiaları son derece yüzeysel kalmaktadır. Kaldı ki, Müslümanlar bu sayıyı kullanmaya başladıkları esnada, Bizans'a kitap

lanılmaya başlanan bu sistem, insan zekâsının en büyük başarılarından biri sayılmaktadır. Eğer bu gelişmeler olmasaydı, belki de insanlık bugünkü durumuna gelemezdi.[145]

Müslümanların özellikle geometri, trigonometri alanlarıyla daha çok ilgilendikleri dikkat çekmektedir. Bu gelişmeler ivmesini günlük hayatın problemlerinden almıştır. Nitekim Hârezmî, cebir çalışmalarına başlarken, Me'mûn'un yüzey hesapları, miras taksimi, ticarî hesaplar... vb. konularda insanlara günlük hayatta kolaylık sağlayacak bir usul geliştirmesini istemesi üzerine, cebirin kuruluşuyla sonuçlanacak olan çalışmasına başlamıştır. Bu konuda Claude Cahen şöyle demektedir:[146]

> İslâm bilginleri, günlük yaşamın ihtiyaçları için yüzeylerin, hacimlerin ve uzaklıkların hesaplanmasına ilişkin bir dizi aritmetik ve geometrik yöntemi geliştirip düzelttiler, böylece değirmenlerin ve ekskavatörlerin işletilmesi ile ilgili teknik sorunların yanında, astronominin ortaya koyduğu problemleri dahi çözmeyi başardılar.

İlk zamanlarda başlayan çalışmalar, kısa zamanda ilmî bir gelenek olma kabiliyetini yakalayarak, ortaya konan bilgilerin kuşaktan kuşağa mütemadiyen gelişerek, yeni buluşlarla ve tecrübelerle daha etkili ve daha verimli hale gelmiştir. Zaten bir medeniyeti canlı tutan temel öğe, kendi kendini tazeleyebilme ve kendini aşabilme yetisidir.[147]

Bu bağlamda, Hârezmî'den sonra gelen Harrânlı Sâbit b. Kurrâ, Hârezmî'nin "cebir" problemlerini geometriye tatbik etmiştir. Sâbit, eski Yunan matematikçilerinin eserlerini çevirmiş,

---

toplamaya giden bir grup Müslüman depolarda çürümeye terk edilmiş yüzlerce deve yükü kitaptan bahsederler. Eğer Abbâsî halifeleri, bu kitapları savaş tazminatı olarak getirmeselerdi, belki de kaybolup gideceklerdi.

145. S. Hunke, *a.g.e.*, s. 45-46.
146. C. Cahen, *İslâmiyet*, s. 224.
147. C. Cahen, *a.g.e.*, s. 224-225.

bunlara tenkit ve eleştiriler yazmış, onları yorumlamıştır. İlk defa olarak irrasyonel sayılar ile "amicable" sayıları da içeren bir sayı teorisi geliştirmiştir.[148] Cebirsel geometri, limitler ve yüzey-hacim ölçümlerini birleştirerek bütünleştirme ilkesine ulaşmada büyük mesafeler katetmiştir.[149] Benû Mûsâ (Şâkiroğulları) ile başlayan ve Öklid ile Apollonus'un eserlerinin temel teşkil ettiği bu çalışmalar, Sâbit b. Kurrâ'dan sonra, trigonometriyi sistematik hale sokan ve onun alanını küresel trigonometriye dek genişleterek sinüs, kosinüs, tanjant, kotanjant'ların ilk tablosunu tam olarak hesaplayıp, trigonometrik oranlar fikrini matematiğe sokarak, astronomik işlemlerde kullanan Harrânlı Muhammed b. Câbir el-Battânî (850-929)'yi burada hatırlamak gerekir.[150]

Hârezmî'den, Nasîruddîn Tûsî'ye uzanan bir Müslüman matematikçiler silsilesinin doğması, doğrudan Beytü'l-Hikme'nin çalışmalarının bir ürünüdür diyebiliriz. Gerek tercüme edilen eserler, gerekse Müslüman bilginler tarafından yapılan çalışmalar, daha sonra gelen Ebu'l-Vefâ Büzcânî (940-988)'ye trigonometrik kavramların ve cetvellerinin hazırlanmasını,[151] yüksek dereceli denklemleri çözerek Hârezmî'nin çalışmasını tamamlayı nasip etmiştir.[152] Kendinden önceki Yunan ve İslâm matematikçilerini adeta ezberleyen ve optik üzerine yüksek düzeyde araştırma yaparak 57'ye yakın kitaba imzasını atan İbn Heysem (ö. 1039), logaritma ile trigonometriyi birbirine bağlayan İbn Yûnus (ö. 1024), hiperbollerin kesişim hesaplarıyla İbn Leys (1045-1121) ve daha birçok Müslüman matematikçi, matematik problemlerini ve konularını örümcek ağı gibi örerek yeni adımlar atmışlardır.[153]

---

148. M. Ali Kettânî, "İslâm İlimleri'nin Gelişimine Toplu Bir Bakış", s. 167.
149. M. Kettânî, *aynı yer.*
150. M. Kettânî, *aynı yer.*
151. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 84; A. Adıvar, *İlim ve Din*, s. 80, C. Cahen, *İslâmiyet*, s. 224.
152. M. Kettânî, "İslâm İlimlerinin Gelişimine Toplu Bir Bakış", s. 167.
153. Bkz. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 75-93, S. H. Nasr, *İslâm'da Bilgi ve Medeniyet*, s. 151-174; P. Hitti, *İslâm Tarihi* c. I, s. 570-580.

Dünya matematik tarihinde Müslümanların payı, diğer medeniyetlerle kıyaslanamayacak kadar büyüktür; Gerek antik eserlerin canlandırılması ve gerekse orijinal çalışmaları, her türlü takdirin üstündedir. Müslümanların yaptığı çalışmalar, XII. yüzyılda Batı'ya tercüme edilerek Modern bilimin temellerini oluşturmuştur. Müslüman matamatikçiler, geometri, trigonometri alanındaki çalışmaları baştan aşağı değiştirerek, temel kaynak konumuna gelmişlerdir.[154] Böylece Pisagor, Öklid, Diafantos, Arşimed, Apollonus gibi Yunan matematikçilerinin yolunu keserek, modern medeniyetin ilk müracaat kaynağı olmuşlardır.

Matematiğin yanında, Yunan müzik nazariyesi ile ilgili eserler, Yahyâ b. Batrîk tarafından tercüme edilmiş, Kindî ile başlayan *İhvân-ı Safâ Risaleleri*'nde, Serahsî'de, Sâbit b. Kurrâ'da ele alınan ve Fârâbî ile zirveye ulaşan teorik müzik geleneği de böylece başlamıştır.[155]

2. Astronomi

Astronomi ilmi ilk çağlardan beri insanoğlunun en çok ilgisini çeken bir alan olduğu gibi, Müslümanların da ilgi duydukları bir alan olmuştur. Beytü'l-Hikme'de tercümesi yapılan ilk eserler arasında bu konuları içeren kitapların bulunması bu durumu teyit etmektedir. Bunun sebebine gelince, Müslümanın günlük yaşantısı ile yakından ilgili olduğu söylenebilir. İslâm'ın ibadet ha-

154. H. Bammat, *İslâmiyet'in Manevî ve Kültürel Değerleri*, s. 121; Lütfi Göker, "Trigonometri'nin Tarihi Gelişimi", *İlim ve Sanat*, İstanbul, 1985, sy; 4, s. 90.

155. Bkz. M. G. S. Hudgson, *İslâm'ın Serüveni*, c. I, s. 384, Etem Ruhi Üngör, "Fârâbî'nin Musikî Yönü", *Uluslararası İbn Türk, Hârizmî, Fârâbî, Bîrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1990, s. 61-105; H. G. Farmer, "Müzik", Çev: Deniz Diker, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, Editör: M. M. Şerif, İnsan Yay., İstanbul, 1991, c. III, s. 365-366; Y. Çetinkaya *İhvân-ı Safâ'nın Müzik Görüşleri*, s. 62-72.

yatının tamamen belli vakitler ile sınırlı olması,[156] Müslümanları daha dakik bir zaman hesaplamasına sevk etmiştir. Namaz vakitlerinin tespiti, ramazan ayının başlaması ve bitimi, orucun sahur ve iftar vaktinin tespiti, kıble yönünün tayini gibi zorunluluklar her Müslümanı pratik astronomi bilgisine mecbur etmiştir. Bu yüzden her câmideki müezzinin ezan zamanının tayini için adeta küçük bir astronom olması gerekmiştir.

Diğer taraftan, Müslümanlar için astronominin derin bir anlamı vardır. Kur'ân'ın, insanın dikkatini gökyüzüne çekmesi ve bunun üzerinde düşünmeyi emretmesi, Müslümanları gökyüzünün esrarını ve hikmetini araştırmaya itmiştir. Bunun içindir ki Battânî, "Her insan için dinin emirlerinden sonra öğrenmesi gereken ilim astronomidir. Çünkü insan bu sayede Allah'ın büyüklüğünü, hikmetini ve O'nun eserlerinin mükemmelliğini görecektir." demektedir.

Beytü'l-Hikme'nin ilk nüvesinin oluşturulduğu andan itibaren, zamanının ünlü astronomları burada yerlerini alarak çalışmalara girişmişlerdir. Hintli Brahmagupta'nın kitabı, İbrâhim el-Fezârî tarafından tercüme edilmesiyle (158/774), ilmî mânâda ilk çalışmalar da başlamıştır. Fezârî, bundan esinlenerek ilk defa usturlab âletini icat etmiş, bununla ilgili kitaplar yazmıştır. İbn Nedîm'in *Fihrist*'te Arap yılının hesaplanması, yıldızların kaideleri, zeval vaktinin kıyasıyla ilgili eserleri, İbrâhim Fezârî'ye atfetmektedir.[157]

Fezârî'den sonra Ömer b. Ferrûhân et-Taberî, Yahudi asıllı Maşaallah, İran'ın ünlü Zerdüştî ailesinden Fazl b. Nevbaht, Sehl b. Bişr gibi bilginler, Hint-İran astronomisi metodu üzerine çalışmışlardır. Hazırladıkları zîc, Me'mûn zamanına kadar devam etmiştir.[158]

---

156. Namazın belli vakitlerde kılınmasını emreden ayetler için Bkz. İsrâ, 78, 79; Rûm, 17, 18.
157. İbn Nedîm, *Fihrist*, s.332; A. Emin, *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 243; S. H. Nasr, *İslâm'da Bilgi ve Medeniyet*, s. 176.
158. İbn Nedîm, *a.g.e.*, s. 333; Ayrıca Bkz. S. H. Nasr, *a.g.e.*, s. 176.

Bu arada Batlamyus'un *Mecistî* adlı eserinin Haccâc b. Yûsuf tarafından tercüme edilmesi ve daha sonra bu kitap üzerinde birçok çalışmanın yapılması sayesinde, Hint astronomisi ile Yunan astronomisi, Beytü'l-Hikme'de karşı karşıya gelerek kıyas imkânı doğmuştur. Yunan zîcleri ile Hint veya İran zîclerinin farklı sonuçlar göstermesi, Müslüman astronomları daha ince hesaplar yaparak ve her iki geleneğin metotlarını kullanarak en doğru sonucu bulmak için çalışmalar yapmaya itmiştir.[159] Bunun için bizzat Me'mûn, Beytü'l-Hikme'ye getirilen astronomi ile ilgili kitapların hangisinin daha sıhhatli olduğunun tespit edilmesini emretmiştir. Mevcut bütün eserler ince bir tetkikten geçirildikten sonra Batlamyus'un *Mecistî*'si esas alınmıştır.[160] Bu olaydan sonra Beytü'l-Hikme'deki astronomi çalışmalarında Yunan astronomisi daha fazla kabul görerek, Hint astronomi eserlerinin ikinci planda kalmasına neden olmuştur.

Beytü'l-Hikme'ye bağlı olarak faaliyet gösteren Me'mûn'un rasathânesindeki çalışmalara, yaklaşık 60 kadar astronom katılmıştır. Eski kitaplardaki bilgilerin doğruluğu Yahyâ b. Ebû Mansûr ve Hubeyş el-Hâsib başkanlığındaki bir heyetin Sincar sahrasındaki ölçümleri sonunda, dünyanın çapı, iki meridyen arasındaki derece farkı ve dünyanın güneşten olan uzaklığı gibi ileri astronomi hesapları yapılmıştır. Elde edilen sonuca göre, dünyanın çapı 40.253,4 km. (bugünkü hesap 40.068,0), iki meridyen arasındaki mesafe 111,812 km olarak hesaplanmıştır.[161]

Bu çalışmalar neticesinde Me'mûnî (veya mümtehas) tabloları hazırlanmış, dünyanın yüzey şekillerini, denizleri, nehirleri ve milletlerin yerlerini gösteren bir de harita hazırlanmıştır. Ayrıca bu çalışmalarda gemilerin açık denizlerde takip edecek-

159. M. Watt, *İslâm'ın Avrupa'ya Tesiri*, s. 44.
160. A. Sayılı, Hârezmî ve İbn Türk, s. 106.
161. Bkz. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, c. I, s. 86, 87, M. Hudârî, *Târîhu Ümemi'l-İslâmiyye*, s. 219 vd.; M. Kettânî, "İslâm İlimlerinin Gelişimine Toplu Bir Bakış", s. 172.

leri yollar için deniz katalogları meydana getirilmiştir.[162] Bu çalışmalar deniz ticareti ve uzak memleketlere seyahatın artmasında önemli derecede etkili olmuştur. Hattâ Mes'ûdî bu haritadan istifâde ederek Uzak Doğu adalarına kadar gitmeyi başarmıştır.

Beytü'l-Hikme'de yapılan gerek tercümeler, gerekse ölçümler, daha sonraki yapılan çalışmalara nüve teşkil etmiştir. Fezârî ve Hârezmî'nin hazırladığı zîclerin daha sonra, daha mükemmelleri hazırlanmıştır. XII. yüzyılda Nasîruddîn Tûsî, Zîc-i İlhânî'yi; Gıyâseddîn Cemşîd, Zîc-i Hakânî'yi; Uluğ Bey, Zîc-i Gürgânî'yi hazırlarken bu zîclerden istifâde etmişlerdir.[163]

Kindî, küresel bir evren modeli geliştirmiş ve geometriden yararlanarak dünyanın yüzeyinin sınırlı ve yuvarlak olduğunu iddia etmiş; Ay, Güneş ve diğer gök dairelerini göstermek üzere bir küre iskeleti bile çizmiştir.[164]

Bu çalışmaların üzerine, IX. yüzyılın ikinci yarısında Sâbit b. Kurrâ ekinoks titreşimlerini, gece-gündüz eşitliğinin gerilemeye başlamasını hesaplamış, güneş lekeleri hakkında bir eser bile yazmıştır.[165] Onun hemen akabinde torunu Battânî ise, daha isabetli ölçümler yapmış, dünyanın güneşten sürekli uzaklaştığını keşfetmiştir. Ayrıca dünyanın ekliptik eğriliğinin 23° 35' sn olduğunu hesaplamıştır.[166] Bu çalışmalarıyla Battânî, Avrupa'da ilk tanınan bilginler arasına girmiştir.[167] Müslüman astronomların, Yunanların aksine daha çok fiilî gözleme yer vermeleri neticesinde, eski sâbiteler tashih edilmiş; yeni yıldız katalogları tertip edilmiş; birçok yeni yıldız keşfedilmiş, ekliptiğin meyli yeniden ölçülmüş, güneşin doruk hareketi gözlenmiş ve gezegenle-

---

162. C. Cahen, *İslâmiyet*, s. 225.
163. H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 88; S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 98.
164. M. Kettânî, "İslâm İlimlerinin Gelişimine Toplu Bir Bakış", s. 173.
165. S. H. Nasr, *a.g.e.*, s. 99.
166. S. H. Nasr, *a.g.e.*, s. 99; aynı yazarın, *İslâm'da Bilgi ve Medeniyet*, s. 177.
167. W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* s. 32.

rin hareketiyle ilgili hesaplama tekniklerinde daha önce ulaşılanın çok ötesinde bir mükemmelliğe erişilmişlerdir.

Müslümanların geliştirdikleri astronomi çalışmaları, daha sonraki yüzyıllarda Ebu'l-Vefâ Buzcânî, Nasîruddîn Tûsî, Uluğ Bey, Zerkâlî gibi astronomlar ile Kâhire'de, Şam'da, Meraga'da, Semerkant'ta, İstanbul'da ve diğer Orta Çağ Müslüman şehirlerinde gökyüzünü inceleyen rasathânelerle devam etmiştir.[168]

Ulu bir ağaç gibi bütün İslâm dünyasını saran astronomi çalışmalarının ana gövdesinin oturduğu ilk yer Beytü'l-Hikme kurumudur. Çünkü bu kurumun faaliyetleri sayesinde, Yunan, Hint, İran ve Bâbil astronomi eserleri Müslümanların istifâdesine sunulmuştur. Ancak kökleri, Aristo fiziği, Batlamyus kozmolojisi ve Hint astronomisinden beslenen bu ulu ağaca esas hayatiyetini haşreden, İslâm'ın kâinata bakışı ve kozmosu yorumlayışıdır. Çünkü gördügümüz şu dehşetengiz âlem, Cenab-ı Allah'ın büyüklüğünün ve kudretinin en büyük delilidir. Bu inanca sahip bir Müslümanın, kâinatın esrarını incelemesi, aynı zamanda Allah'ın kudret ve azâmetinin anlaşılmasının bir yoludur.

H. VIII. asırda Bağdatlı bilginlerin ve yöneticilerin, güneşin hareketlerinin tespiti, dünyanın güneş etrafında dönerken çizdiği yolun eğriliği, güneş tutulmalarının tahmini, dünyanın yerinde durmadığının ilk şüphesini ortaya atarak Kopernik teorisine zemin hazırlayacak düzeyde ileri bir astronomi bilgisinin geliştirilmesi,[169] Müslümanın iç âleminden kopup gelen, âlemin yaratıcısının büyüklüğünü ve azametini keşfetme azminin bir neticesidir diyebiliriz. Astronominin yanında Yunan, Pehlevî, Mısır ve Bâbil kaynaklarından beslenen astroloji çalışmaları, kelâm ve fıkıhçıların tepkisine rağmen, sarayında sahiplenmesiyle devam edebilmiştir. Bunların en tanınmışları Maşaallah el-Yehûdî ve Ebû Ma'şer el-Belhî'nin eserleridir. İbn Vahşiyye'nin yaptığı çeviriler ile de astroloji çalışmaları devam etmiştir.

---

168. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 112-114.
169. H. Bammat, *İslâmiyet'in Manevî ve Kültürel Değerleri*, s. 117-118.

3. Coğrafya

Orta Çağ İslâm dünyasında, Müslümanların geliştirdikleri bir bilim de coğrafyadır. Çin Seddi'nden Atlas Okyanusu kıyılarına kadar, hiçbir sınırla karşılaşmadan seyahat edebilme imkânı, bir yandan da hem uzun bir yolculuk hem de dünyanın dört bir yanından gelen âlimlere fikir alışverişi imkânı sağlayan hac seyahatleri, İslâm coğrafyasının gelişmesini sağlayan önemli sebeplerdir.

Bilimsel coğrafya çalışmaları, esasen Yunan, Hint ve İran coğrafî metinlerinin Beytü'l-Hikme'de tercümesiyle başlar. Hintlilerin coğrafya kitabı olan *Surya Sindhanta* adlı eserin tercümesiyle, Hint coğrafyası ile tanışılmış oluyordu. İran etkisi ile ilgili olarak yazılı bir kaynak bilinmemekle beraber, İran coğrafya literatürünün Müslümanlarca kullanılması, onların etkisini göstermektedir. Meselâ, Hint Okyanusu'na "Fars Denizi" denmesi, limana "bender" kaptana "nahuda" denmesi gibi.[170]

Yunan etkisine gelince, Tyre'li Marinus'un coğrafyası, Batlamyus'un coğrafî görüşleri, Platon'un *Timaius*'u ve Aristo'nun *Meteorologica* ile *De Caclu* adlı eserlerin Arapçaya birkaç defa tercümesi neticesinde, Yunan coğrafyası Müslümanlarca tanınmaya başlanmaştır.[171]

Bilimsel coğrafyanın yabancı kaynakların tercümesiyle başladığına dâir birçok araştırmacı fikir birliği etmektedir.[172] Konuyla ilgili olarak Andre Miquel öz olarak şunları söyler: "Müslümanlar coğrafya alanında araştırmaya başladıkları zaman ilk bilgilerini Yunan kitaplarından aldılar. Astronomide olduğu gibi Batlamyus onların ilk kılavuzu oldu." Beytü'l-Hikme'de oluşan bu coğ-

---

170. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 98.
171. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, c. I, s. 88-89; Ayrıca Bkz. S. H. Nasr, *a.g.e.*, s. 98-99.
172. A. Miquel, *İslâm ve Medeniyeti*, c. I, s. 217; H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 194; M. Ali Kettânî, "İslâm İlimlerinin Geçmişine Toplu Bir Bakış", s. 184; S. H. Nasr, *a.g.e.*, s. 38; S. H. Nasr, *İslâm'da Bilgi ve Medeniyet*, s. 97.

rafî birikimi ilk harekete geçiren Halife Me'mûn olmuştur. Onun emriyle bir grup astronom tarafından Sincar sahrasında yapılan, dünyanın çevresi, meridyen derecelerinin farkı vb. ölçümler neticesinde, daha önce Yunan coğrafyacılarının eserlerinden daha mükemmel bir dünya atlası hazırlanmıştır.[173] Bu çalışmanın içeriği ile ilgili olarak A. Ferîd Rufâî, Kürd Ali'den şu nakli yapar:[174]

> *Sûretu'l-Me'mûniyye* diye Me'mûn'a nisbetle anılan bu haritada,[175] dünyanın genel durumu, gökyüzü, yıldızlar, denizler, kara parçaları, derinlikler, yükseklikler, milletlerin, dinlerin v.b. insanların oturduğu yerler gösterilmekteydi. Bu çalışma daha önceki Batlamyus ve Marinus coğrafyasından daha mükemmeldi. Âlimler bu çalışmada dünyanın resmini çizdiler. Zuhrî'nin nakline göre bu çalışmaya 60 bilgin katılmıştır. Hazırladıkları coğrafya kitabı, devletin ulaşım ve haberleşmesinde, beldelerin, milletlerin ve yerlerin tespitinde yardımcı olmuştur. Bunun diğer önemli bir katkısı, Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî bunun sayesinde ilk olarak Araplardan usturlabı yapan kimse oldu. Tabii ilimler ve matematik ilimlerine diğer ilimlerden daha çok ilgi gösterildi. Bu çalışmalar aynı zamanda hayvan, nebat ilimlerinin de özünü oluşturdu.

Bu çalışmayla ilgili A. Miquel şu yorumu yapmaktadır:[176]

> Bu çalışma öncelikle imparatorluğun toprak ve sınırları ile yönetim kararlarını daha şuurlu ve düzenli yürütmek düşüncesiyle yapılmıştır.

---

173. Bkz. A. Miquel, *a.g.e.* s. 217; M. Kettânî, *a.g.m.*, s. 184.
174. Ahmed Ferid, *Asru'l-Me'mûn*, c. I, s. 376; A. Adıvar, *İlim ve Din*, s. 227.
175. Me'mûn'a nisbetle değil, denenmiş ölçümler manâsına "Me'mûnî" denmiştir. Fakat, büyük bir tevafuk olmalı ki, "Me'mûn" ismi de aynı kökten geldiğinden ve onun zamanında bu çalışmalar yapıldığından, bir kısım araştırmacılar bu haritanın isminin Me'mûn'a nisbetle konduğunu sanmaktadırlar
176. A. Miquel, *a.g.e.*, c. I, s. 21.

Yukarıdaki verdiğimiz nakilden anlaşılacağı üzere, hazırlanan ilk atlas, hem tasvirî (kültürel) hem de matematiksel (tabii) coğrafyaya ait özellikler taşıyordu. Daha sonraki çalışmalarda bir kısmı, matematiksel coğrafyayı hazırlayarak Batlamyus'un metodunu izledileŗ. Bu türün en önemli örneği; Hârezmî'nin *Sûretu'l-Arz* (Yeryüzü Şekli) adlı eseridir. Bu dönemde yine Kindî, Ahmed es-Serahsî, Battânî ve Ahmed Fergânî tarafından yazılmış başka eserler de bulunmaktadır. Matematiksel coğrafyayla ilgili İbn Rustah'ın *A'lâk en-Nefîse* adlı eseri de bunlar arasındadır.[177]

İslâm coğrafyacılarında görülen dünyayı yedi iklim bölgesine ayırma, Zerdüştî İran'da, Yunan'da hattâ çok önceleri Bâbil'de kabul edilmişti. Bunun sebebi, dünyada varolan herşeyin, göklerde de varolanların bir imajı olduğu düşüncesinden kaynaklanmaktadır.[178] Bu durum, gerek iklimler şemasında, gerekse Fars bölgeler şemasında yedi rakamının sembolik anlamlarının bilincinde olan İslâm coğrafyacıları üzerinde derin tesirler bırakmıştır.[179] Her iklim bir gezegene ve zodyak işaretine bağlıdır. Yedi göğe karşılık gelen yedi iklim kavramıyla temellendirilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in yedi gökten bahsetmesi de, Müslüman coğrafyacılar tarafından yedi iklim olarak yorumlanmış ve bu teorinin kabul edilmesini önemli ölçüde etkilemiştir.

İbrâhim el-Fezârî, Muhammed b. Mûsâ el-Hârezmî, Ya'kûb b. İshâk el-Kindî, Ahmed el-Fergânî (247/861) ile başlayan İslâm coğrafyacılığı, Sâbit b. Kurrâ, Battânî, Ahmed b. Tayyîb Serahsî ile gelişmiş; Irak bölgesinde İbn Hurdazbih (ö. 300/912), Ya'kûbî (292/905), Mes'ûdî (945/956); Belh bölgesinde Kindî'nin talebesi Ahmed b. Sehl el-Belhî (322/934), İbn Havkâl (ö. 961), İstahrî (ö. 913) ve Makdîsî ile Beytü'l-Hikme'de başlayan bilimsel coğrafya hareketi devam etmiştir. Eserlerinde İslâm ülkeleri, öteki ülkeler, topluluklar, ekonomik üretim şekilleri, etnoğrafik özellikler, gezi yolları, şehirler ve fiziksel coğrafyaya genişçe yer

177. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 40.
178. S. H. Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, s. 169.
179. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 37.

verilmiştir.[180] Bu çalışmalar daha sonraki dönemde İhvân-ı Safâ, İbn Sînâ, Bîrûnî (453/1061) tarafından daha sistemli bir hale getirilmiş, felsefî temelleri atılmıştır.

4. Tıp

Müslümanlar Beytü'l-Hikme'yi kurduklarında Hipokrat, Calinus, Dioscorides ve İskenderiye Okulu tabipleri ile Cundişâpûr'da Hint bilimini de toplayan tıp mektebinin Nastûrî tabiplerinin Bağdat'a gelmeleri sûretiyle, İslâm tıbbının gelişebilmesi için gerekli bilgiyi ve bunları işleyecek tabipleri toplamışlardı. Bütün bu saydığımız tıp geleneklerine ait eserlerin, Beytü'l-Hikme'de Arapçaya çevrilmesi neticesinde, Hipokrat okulunun pratik yaklaşımıyla, Calinus'un teorik ve felsefî yöntemini birleştiren Müslümanlar, bu yapıya bir de İran ve Hint tıbbının verilerini katarak İslâm tıbbının temellerini atmışlardır.[181] Bu temeller üzerinde yükselen İslâm tıbbı, O'leary'nin iddiasına göre, İskenderiye Hermetizmi'nin majik unsurlarını ve sayısal ve astrolojik sembolizmini de en azından ilk dönemlerde muhafaza etmiştir.[182]

Beytü'l-Hikme'de tıp ile ilgili ilk çalışmalar, Halife Mansûr tarafından Cundişâpûr'dan getirilen Nastûrî hekimler ile başlamıştır. Bu çalışmaların, aynı zamanda Beytü'l-Hikme'nin ilk nüvesini oluşturduğunu daha önce zikretmiştik. Cundişâpûr'dan gelen hekimler, halifeleri ikna ederek Bağdat'ta ilk defa bir hastanenin temellerini attıklarını ve bu hastanenin Beytü'l-Hikme'deki ilmî çalışmalarla yakın bir ilişki içinde çalıştığını da ifâde etmiştik. Bahsettiğimiz hastanedeki birçok ünlü tabip Yuhanna b. Mâseveyh, Cebrâil b. Buhtîşû, Huneyn b. İshâk, aynı zamanda

180. Daha geniş bilgi için Bkz. Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, Endülüs yay. İstanbul, 1991, s. 41-44; Makbul Ahmed, "Coğrafya" maddesi, *D.İ.A.*, İstanbul, 1993, c. VIII, s. 50-62; S. H. Nasr, *a.g.e.*, s. 36-48; A. Adıvar, *İlim ve Din*, s. 227.

181. S. H. Nasr, *İslâm'da Bilgi ve Medeniyet*, s. 195.

182. D. L. O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 76.

Beytü'l-Hikme'de eski Yunan, Mısır, İran ve Hintli bilginlerce yazılmış tıpla ilgili kitapların tercümesini yapmışlardır. Bu sayede İslâm tıbbının ilk simaları yetişmeye başlamıştır.[183]

Hem Beytü'l-Hikme'nin hem de hastanenin başında bulunmuş, aynı zamanda Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık'a özel tabiplik yapmış olan ve Hârûn Reşîd'in Ankara ve Ammuriye'den getirdiği Yunan kitaplarının tercümesine görevlendirilen Yuhanna b. Mâseveyh, Arapça olarak müstakil bir tıp kitabını ilk kaleme alan kimsedir. Oftalmoloji ve farmakoloji alanlarında yetkin bir tabip olan Yuhanna b. Mâseveyh, tıp konusuyla ilgili 100'e yakın eser yazmıştır.[184]

Yuhanna b. Mâseveyh'ten sonra öğrencisi Huneyn b. İshâk hem ünlü bir mütercim, hem de iyi bir tabip olarak şöhret kazanmıştır. Calinus'un kitaplarının hemen hemen hepsinin tercümesini yapmakla kalmamış, birçoğunun üzerine şerhler bile yazmıştır.[185] Huneyn, sadece bir mütercim değil, aynı zamanda felsefe, tıp, tarih vb. konularda birçok telifi bulunan velüd bir yazardır. Tıpla ilgili olarak aftomoloji alanında iki temel eser bırakmıştır. Bunlardan biri *Aşr Makâlât fi'l-'Ayn* (Göz Hakkında On Makale) adlı kitabıdır. Bu kitap, gözün anatomik yapısını anlatan en eski sistematik aftomoloji eseridir. Diğer eseri ise, *Mesâil fi'l-'Ayn* (Gözle İlgili Problemler) adlı eseri olup, o zamanlar yaygın olan diyalog üslûbu ile yazılmış olup, konuyla ilgili iki yüz soruyu açıklamaktadır.[186]

Beytü'l-Hikme'de görev almış ancak daha çok felsefî çalışmalarıyla şöhret bulan ilk Meşşâî olan Kindî ve onun talebeleri

---

183. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim,* s. 174-175; M. Watt, *İslâm'ın Avrupa'ya Tesiri*, s. 46.

184. Bkz. İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnü'l-Enbâ'*, s. 246-256.

185. Konunun daha iyi görülmesi için III. bölümde, tercüme çalışmaları başlığındaki, Calinus'un tercüme edilen kitaplarıyla ilgili cetvelleri inceleyiniz.

186. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 352-353; İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnü'l-Enbâ'*, s. 272-273, Ayrıca Bkz. G. Anavati, "Bilim", Çev: Turan Koç, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti,* Editor: Holt-Lampton-Lewis, Hikmet Yay., İstanbul,1989, c. IV, s. 341-342.

de tıp ve eczacılık ile ilgili ilk risaleleri kaleme alanlar arasındadır.[187] Aynı şekilde IX. yy.'ın ikinci yarısının ünlü astronom ve mütercimi Sâbit b. Kurrâ çok dikkatli ve başarılı bir pratisyendi. Tıpla ilgili *Tezkire* adlı eserine bakılırsa, kızamık ve çiçek hastalıkları ile ilgili görüşleri, Râzî'nin önünü açmıştır. Bu eser daha sonra standart tıp metni haline gelmiştir.[188]

Müslümanlar arasında ilk sistematik tıp kitabı, Mu'tasım ile Mütevekkil'in hilâfetinin ilk yıllarında yaşayan, Yahudi asıllı fakat sonradan Müslüman olan, aynı zamanda Zekeriyyâ er-Râzî'nin de hocası olduğu rivayet edilen Taberistanlı Ali b. Rabbân et-Taberî (ö. 236/850)'dir. *Firdevsu'l-Hikme* adını taşıyan bu eser, tamamen Beytü'l-Hikme'de tercümesi yapılan Calinus ve Hipokrat'ın eserleriyle, kendinden önceki Huneyn ve Yuhanna'nın çalışmaları üzerine kurulmuştu. Kitap, özellikle anatomi konusunda önemli bilgiler de ihtiva etmekteydi.[189]

Kısa bir süre içinde kadîm dünyanın temel ilmî ve kültürel mirasının Arapçaya çevrilmesi ve Cebrâil b. Buhtîşû, Yuhanna b. Mâseveyh, Kenkeh el-Hindî, Huneyn b. İshâk vb. tabiplerin çalışmaları sayesinde atılan temel üzerinde İslâm tıbbı hızlı bir şekilde gelişmeye başlamıştır. 931 yılında Muktedir, Bağdat'ta bir hekimin hatası yüzünden bir hastanın öldüğünü duymuştu. Bunun üzerine artık her hekimin imtihana tabi tutulmasını ve bunda başarı gösterenlere hekimlik belgesi verilmesini emretti. Yine bu imtihan için Sinan b. Sâbit'i görevlendirdi. Bu imtihan için Bağdat'taki müracaat eden hekimlerin sayısı 860'ı buluyordu.[190]

---

187. İbn Nedîm, *a.g.e.*, s. 318, vd.
188. İbn Nedîm, *a.g.e.*, s. 331; İbn Ebî Useybi'a, *a.g.e.*, s. 298-300; Ayrıca Bkz. S. H. Nasr, *İslâm'da Bilgi ve Medeniyet*, s. 202.; S. Hunke, *a.g.e.*., s. 128.
189. Bkz. İbn Ebî Useybi'a, *a.g.e.*, s. 414; S. H. Nasr, *a.g.e.*, s. 202; Ahmed Refik, *Büyük Tarihi Umumi*, Kütüphane-i İslâm ve Askerî, İstanbul, 1328 h. c. V, s. 144.
190. İbn Ebî Useybi'a, *a.g.e.*, s. 302, Ayrıca Bkz. İsmail Fârûkî ve Lâmia Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, s. 355; S. Hunke, *a.g.e.*, s. 131.

Bundan başka, aynı yıllarda doktorlar, hapishâneleri ve köyleri dolaşarak seyyar muayenehâne ve dispanserlerde sağlık hizmetleri veriyorlardı. Bağdat'taki yeni başlayan bir faaliyet, hemen diğer şehirlerde kopya ediliyordu. Böylelikle IX. asırdan itibaren büyük şehirlerde hastaneler kurulmaya başlanmıştı. Bu hastanelerin birisi Kâhire'de kurulmuştu (1284) ve 800 yatak kapasitesine sahipti.[191]

Böylesine yaygın bir hastane teşkilâtı ve buralarda hizmet veren çok sayıda hekim arasında, tıp alanında belki de tarihin en dehâ şahsiyetleri yetişmiştir. Beytü'l-Hikme'den kısa bir süre sonra, Hristiyanların tıptaki üstünlükleri sona ermiş, birçok Müslüman hekim tıp ilminde, bir önceki seleflerinin ve Yunanlıların üstüne çıkacak seviyeye gelmişlerdir.[192]

Bunlardan ilki Rey'li Zekeriyyâ Râzî (ö. 320/932) ki, Sigrid Hunke onun için "Gelmiş geçmiş bütün hekimlerin en büyüklerinden biri." ifâdesini kullanır.[193] *Firdevsu'l-Hikme*'nin yazarı Ali b. Rabbân et-Taberî'den ders aldığı rivayet edilen Râzî, Bağdat'a gelerek Buveyhîlerin kurduğu hastanenin ilk başhekimi olarak çalışmıştır.[194] Bu zaman içinde karşılaştığı hastalıkları ve tedavi şekillerini not etmiş, öldükten sonra öğrencileri tarafından düzene konarak kitap haline getirilmişti.[195] *Hâvî* adı verilen ve 30 ciltten müteşekkil olan bu eser, kendi zamanına kadar yazılan bütün tıp bilgilerinin bir derlemesinden ibaret olup, Hint, Yunan, İran, Süryanî eserlerinden birçok nakiller yapmaktadır.[196] Râzî'nin *Hâvî*'si, İslâm tıbbının klinik yönünü incelemesi açısından temel bir eserdir.[197] Uzun yıllar Doğu'da ve Batı'da okunmuş

---

191. M. Watt, *İslâm'ın Avrupa'ya Tesiri*, s. 46.
192. M. Watt, *aynı yer.*
193. S. Hunke, *Allah'ın Güneşi*, s. 134.
194. İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnü'l-Enbâ'*, s. 415-416, yazar burada Râzî'nin hayatından genişçe bahsetmektedir. Bkz. aynı yer.
195. S. Hunke, *a.g.e.*, s. 139; M. Watt, *a.g.e.*, s. 47; A. Refik, *Büyük Tarihi Umumi*, c. V, s. 145.
196. S. Hunke, *a.g.e.*, s. 139.
197. İbn Ebî Useybi'a, *a.g.e.*, s. 421.

okutulmuştur. Aynı zamanda deneysel ve gözlemsel fiziğin öncülerindendir. Kendine özgün teşhis yeteneği, tedavi yöntemleri daha sonraki hekimlerin onun üzerine eğilmesini sağlamıştır.[198]

Râzî'nin ikinci dereceden önemli eseri, Galen'in anatomi sahasındaki geleneğini geliştirerek en güzel bir şekilde sistemleştirdiği *Kitâbu'l-Mansûr* adlı eseridir.[199] Râzî bu kitapta, psikomatik tıp, ruh dengesizlikleri, psikoloji, kızamık ve çiçek hastalıkları, tabii tedavi şekilleri gibi birçok teori geliştirmiştir.[200] İbn Sînâ, Râzî'nin çizgisinde, onun kadar muhtevalı fakat hacmi daha küçük olan *Künnâşu'l-Melekî* ve *Tıbbın Bütün Meseleleri* adında kitapların yazarı olan Ali b. Abbâs Mecûsî (ö. 994)'yi de hatırlamak gerekir.[201]

Ancak, gerek fikir, gerekse ilim alanında, İslâm bilim ve kültür tarihinin zirvesi sayabileceğimiz İbn Sînâ, felsefede olduğu gibi tabii bilimlerde de Arapçanın en şaheser eserlerini vücûda getirmiştir. Onun ansiklopedik düzeyde geniş ve zengin bilgi içeren *Kânûn* adlı eseri, tıp tahsili yapan Doğu ve Batı üniversitelerinde en az XVI. yüzyıla kadar yegâne ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu haliyle Hipokrat ve Calinus da dâhil, tıp sahasında hiçbir esere ve yazara nasip olamayacak derecede etkili olmuştur.[202] Yunanlı Calinus ve Dioskorides'in eserlerini sistemli bir şekilde yeniden ortaya koyarken,[203] kendinden önceki Müslüman tabiplerin çalışmasından geniş ölçüde yararlanmıştır. Menenjitin keşfi, salgın hastalıkların yayılma tarzı, tüberkülozun bulaşıcı tabiatı gibi konular olmak üzere birçok yeni gözlemini de ilave etmiştir.[204]

---

198. S. H. Nasr, *İslâm'da Bilgi ve Medeniyet*, s. 203.
199. *a.g.e.*, s. 206.
200. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 177; A. Adıvar, *İlim ve Din*, s. 80; S. Hunke, *a.g.e.*, s. 140-141.
201. M. Watt, *İslâm'ın Avrupa'ya Tesiri*, s. 47.
202. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 178, 179, 180; A. Refik, *Büyük Târîh-i Umûmî*, c. V, s. 145.
203. G. Anawat, "Bilim", c. IV, s. 346.
204. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 179.

Böylece, Râzî ve İbn Sînâ ile İslâm tıbbı zirvesine ulaşmış, sonraki nesillere ışık tutar olmuştur. Uzun yıllar tıp tahsili yapanlar, Hipokrat'ın *Aforizmalar*'ı, Huneyn b. İshâk'ın *Meseleler*'i ve Râzî'nin *Rehberler*'i ile başlar, sonra Sâbit b. Kurrâ 'nın *Hazine*'sini ve yine Râzî'nin *Kitâbu'l-Mansûr*'unu okur; nihayet Calinus'un *On Altı Makale*'si ile tekrar Râzî'nin *Hâvî*'si ve İbn Sînâ'nın *Kânûn*'u ile tıp eğitimini tamamlardı.[205]

Beytü'l-Hikme'nin kuruluşundan İbn Sînâ'ya kadar uzanan zaman içinde, yüzlerce tabip yetişmiş, ilmî çalışmalarda bulunmuşlardır. İbn Ebî Useybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'* adlı kitabında yaşadığı XIII. asra kadar yetişmiş ve birçok tıbbî çalışmalarda bulunarak eser yazmış yaklaşık 400 tabibin hayatını anlatmaktadır. Yine IX. yy.'dan XII. yüzyıla kadarki dönemde büyük İslâm şehirlerinde yüzlerce dâru'ş-şifânın ve bîmâristânın kurulduğu, tabiplerin biyoğrafileri arasında görülmektedir. Buralarda Hint, İran ve Kildânî tıbbının nazariyeleri meczedilerek, Hipokrat, Calinus ve diğer Yunan tabiplerinin kitaplarıyla, Doğu'ya has yeni bir tıp ilmî meydana gelmiştir.

5. Diğer ilimler

Beytü'l-Hikme'nin kuruluşundan sonra ortaya çıkan ilimler arasında, kimya, eczacılık, botanik, zooloji vb. alanlarında önemli gelişmeler gözlenmiştir. Özellikle eczacılık, botanik ve zooloji alanında Dioskorides'in *Materia Medica* adlı eserinin Huneyn b. İshâk ve İstefan b. Bâsil tarafından tercüme edilmesiyle,[206] Ali b. Rabbân'ın *Firdevsu'l-Hikme*'si dâhil, Müslümanların telif ettiği eserlerde etkisini göstermiştir. Bunun yanında Yunan-İskenderânî yazarlardan Hipokrat, Calinus, Aristo ile Sanskrit ve Pehlevî dillerinde yazılmış, *Edviyetu'l-Müfrede* (Basit ilaçlar) ve *Akrabâzin* (Bileşik ilaçlar) adıyla Arapçaya çevrilmiş çok sayıda eser

205. S. H. Nasr, *İslâm'da Bilgi ve Medeniyet*, s. 212.
206. İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnu'l-Enba'*, s. 493.

de İslâm eczacılığının gelişimini hızlandırmış, hattâ bağımsız bir ilim halini bile almıştır.[207] Bu konularda başta İsâ b. Siherbaht, Huneyn b. İshâk, İshâk b. Huneyn, Sâbit b. Kurrâ ve İbn Vahşiyye olmak üzere birçok Müslüman bilgin eczacılıkla ilgili eserler yazmıştır.[208] Bu çalışmaların bir benzeri Râzî'nin *Hâvî*'sinin bazı bölümlerinde Dioskorides'ten yaptığı alıntılar ile yorumlarında da görülmektedir.[209] Müslümanların eczacılık alanındaki çalışmaları eski üstadlardan yaptıkları alıntılarla sınırlı kalmamış, bu malzemeyi zenginleştirmeye çalışmışlardır. Dioskorides'in kitabındaki 2000 ağaç ve nebat listesini Müslümanlar geliştirmişler, bu alandaki tekâmül, Bîrûnî'nin *Kitâbu'l-Saydala* (Eczacılık Bilimi) adlı eser ile en üstün noktaya ulaşmıştır.[210]

Aynı şekilde zooloji biliminde, Aristo'nun *Kitâb Nu'ût el-Hayavân* (Hayvanların Nitelikleri Hakkında Kitap) adlı eseri, Müslümanları için bir temel teşkil etmiş ve bunun üzerinde Câhız, *Kitâbu'l-Hayavân*'ı telif etmiştir. Burada Müslümanların önemli bir şansı vardı ki, sadece Yunan kaynakları ile yetinmek zorunda değillerdi. Bu durum Câhız kitabını Arab, Fars ve Hint kaynaklarıyla besleyerek, Aristo'nun görüşlerinin üzerine çıkışında daha açık olarak görülmektedir.[211] Câhız kitabında, Aristo'da olduğu gibi hayvan psikolojisi ile de ilgilenmiş, zaman zaman Aristo'nun görüşlerini tenkit etmiştir.[212] Câhız'dan başka zooloji ile Kindî, Fârâbî, İbn Kuteybe ve İhvân-ı Safâ yazarları da ilgilenmişlerdir. Müslüman yazarların Hint-İran kaynaklarını Aristo'nun görüşleriyle birleştirerek daha şümullü bakış açıları ve veriler yakaladıkları söylenebilir.[213]

Botanik ile ilgili olarak ise, İbn Vahşiyye'nin Nebâtî dilinde yazılmış çoğunluğu astrolojiyle ilgili olup, ancak aralarında

---

207. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 197, 188.
208. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 331, 356.
209. İbn Ebî Useybi'a, *a.g.e.*, s. 416.
210. G. Anawat, "Bilim" s. 347.
211. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 62.; P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. I, s. 584.
212. P. Hitti, *aynı yer.*
213. S. H. Nasr, *a.g.e.*, s. 62.

Nebâtîlerin ziraat usülleri ile ilgili kitaplar da tercüme edilmiştir. Bunlardan *Felâhatu'n-Nebtiyye*[214] (Nebâtîlerin Tarımı) adlı eser en fazla bilinenlerdendir. Bunun yanında Apollonius'un *Kitâbu'l-Fellâha* (Tarım Kitabı), Demokrites'e nisbet edilen tarım ile ilgili bir risale, Aristo'nun *De Plantis* adlı eseri, Dioskorides ve Calinus'un bu konudaki görüşleri, Müslüman botanikçiler için geniş bir malzeme sunmuştur.[215] Bu malzemenin üzerinde Ebû Hânife ed-Dîneverdî (ö. 282/895) yıllarca süren kendi gözlem ve araştırmalarıyla ilk olarak *Kitâbu'n-Nebât* adlı eseri yazmıştır.[216]

Kısacası, Beytü'l-Hikme, antik dünyanın ele geçirilebilen bütün yazılı kaynaklarının tercümesinde ve bunların üzerinde yapılan çalışmalarla İslâm biliminin doğuşunda, hiçbir kuruma nasip olamayacak derecede mühim bir faaliyete sahne olmuştur. Buradaki çalışmalar sayesinde, ilmin bütün dallarında gözle görülür gelişmeler olmaya başlamıştır. Dolayısıyla tarihte bu dönem, bütün düşünce ve bilimlerin hür bir ortamda boy verdiği, parlak bir dönem olarak tebarüz etmiştir.

Beytu'l-Hikme'deki faaliyet, Hipokrat ile İbn Sînâ'yı, Calinus ile Râzî'yi, Eflatun ile Kindî'yi, Aristo ile Fârâbî'yi, Öklid ile Hârezmî'yi, Pisagor ile Bîrûnî'yi, Apollonus ile Battanî'yi tarihten bir köprü kurarak karşı karşıya getirmiş, onları tanıştırmış ve tartıştırmıştır. Böylece Kadîm Hikmet, Kur'ânî vahiy ve son dinin saliklerinin dinamizm ve coşkusuyla yeniden terkip edilerek, hikmet ve bilimlerin en eski vatanı olan Mezopotamya ve Bâbil topraklarında yeniden canlanmaya başlamıştır. Yaklaşık 1000 yıl önce Doğu'dan Batı'ya geçerek laikleşen hikmet ve bilimler, tekrar İbrâhimî bir geleneğin yatağında Kur'ânî vahyin ışığında canlanarak, VIII. yy.'dan modern çağa kadar bütün dünyayı etkilemiştir.

---

214. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 372.
215. Bkz. S. H. Nasr, *İslâm ve İlim*, s. 56; M. Watt, *İslâm'ın Avrupa'ya Tesiri*, s. 50.
216. İbn Nedîm, *a.g.e.*, s. 372.

BEYTÜ'L-HİKME'NİN TOPLUMSAL ETKİLERİ

Tarihin esas konusu, kurumların arkasındaki insandır, daha doğru bir ifâdeyle insanlardır. Çünkü bir mimarî eserin, alet ve makinelerin, kurumların arkasında insan vardır. Bu sebeple hangi tür tarih ile ilgilenirsek ilgilenelim, oradaki toplumsal unsurları, hareketleri ve yöntemleri yakalamaya çalışmak gerekir. Her tarihî kesitteki toplumsal güçlerin hareket yönü, daha sonraki yüzyıllardaki büyük olayların habercisidirler. Bu bakımdan tarih çalışmalarında ele alınan konunun toplumsal boyutu ele alınmadan, tarihe yön veren güçlerin neler olduğunu tespit etmemiz güçleşecektir.

Beytü'l-Hikme kurulduğu zaman, görevi icabı Müslüman veya Arap olmayan unsurlara dayanmak zorundaydı. Çünkü burada diğer dillerden Arapçaya tercüme yapılacağından, burada görev alacak olanların öncelikle bu dilleri bilen insanlar olması gerekiyordu. Bu sebeple Beytü'l-Hikme'ye Fars, Yunan, Süryânî, Sâbiî, Kıbtî, Hintli bilginler toplanmıştı. Devletin mevâli unsurlara yöneldiği bu vesile ile uzun zamandan beri biriken birtakım grupların siyasî, kültürel ve iktisadî hedefleri gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Dolayısıyla Beytü'l-Hikme, kendine tekaddüm eden yıllardaki mevcut grupların, siyasî, kültürel ve iktisadî hedeflerine ulaşmak için alet edilecektir. Hattâ bu gelişmelerde iyi bir sıçrama tahtası vazifesi görecektir.

Bahsedilen toplumsal grupların başında kuşkusuz Şu'ûbiyye hareketi gelir. Bu hareketin isminin hangi manâya geldiğine dâir kaynaklarda çok çeşitli rivayetler vardır. Bunlar arasında "Arapların idaresine giren, Araplarla eşitlik isteyenler" için kullanılan ehl-i tesviye, "kültürel ve edebî bir akım", "Arap otoritesini sarsarak İslâm-Arap kültürünün yeni nesillere aktarımını önlemek", "İran milliyetçiliğini savunan ve Sâsânî özlemi çekenler" vs. birçok tanımı bulunmaktadır.[217] Şu'ûbiyye'nin çok değişik manâlar

217. Emevîler döneminde, Şu'ûbiyye için bkz. M. Kılıçlı, *a.g.e,* s. 101-121.

için kullanılması, esasen onun çok yönlü (siyasî, kültürel, edebî, sosyal) bir hareket olduğunun da göstergesidir.

Şu'ûbiyye hareketi Abbâsîler iktidara gelmeden çok önceleri, Emevî iktidarının baskıları ve ırkçı tutumları karşısında teşekkül etmeye başlamıştı. Bu dönemde Araplarla aynı haklara sahip olmak için çalışmışlar, bunun için de Emevî karşıtı muhalefet hareketleri içinde yer almışlardır. Bu arada kültürel alanda onların özlemlerini dile getiren İsmâil b. Yesâr en-Nesâî ve Yezîd b. Dâbbe es-Sekafî gibi şâirler yetişmiştir.[218]

Emevîlerin yıkılışına yol açan Abbâsî hareketine tam destek veren Şu'ûbiyye hareketi, Abbâsî devleti kurulunca, devletin önemli mevkilerinde yer almaya başlamıştır. Gerçekten de ilk dönem Abbâsî vezirlerinin çoğunluğu Fars asıllıdırlar. Ebû Seleme el-Hallâl, Ebu'l-Abbâs es-Saffâh'ın; Hâlid b. Bermek, Mansûr'un; Ebû Eyyûb Merzubânî, Mehdî'nin; Ya'kûb b. Dâvûd ve Ca'fer b. Bermek, Hârûn Reşîd'in; Fazl b. Nevbaht ve Hasan b. Sehl, Me'mûn'un vezirliğini yapmış Fars kökenli vezirlerdir.[219] Bu durum, Şu'ûbiyye hareketinin fanatik taraftarlarını kısmen de olsa memnun etmiş olmalıdır.

Abbâsîlerin bu vezirlerinin görev yaptığı ilk dönemde Beytü'l-Hikme kurularak, eski tarihlerdeki yazılan eserler tercüme ettirilmek istenince, zaten devlet teşkilatı içinde İranlı vezirler tarafından kâtiblik, müşavirlik gibi görevlerde istihdam edilen kâtiblerin, ediplerin veya mütercimlerin eline büyük bir fırsat geçmiş oluyordu.[220] Çünkü Emevîler döneminde Araplarla eşitlik çağrısı ile ortaya çıkan Şu'ûbiye hareketi, Abbâsîler döneminde bu amaçlarına kültürel bir boyut katarak, şanlı Fars tarihiyle övünmeye, Sâsânî geleneğini diriltmeyi arzu eder hale gel-

---

218. Şu'ûbiyye'nin tarifleri haklarında daha geniş bilgi için bkz. A. Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. 1, s. 49-78; M. Kılıçlı, *Arab Edebiyatında Şu'ûbiyye*, s. 71-99, P. K. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. II, s. 617.
219. Cehşiyârî, *Vuzerâ' ve'l-Küttâb*, s. 89, 90, 97, 98, 143, 306.
220. Abdulazîz ed-Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, Çev: Hayrullah Örs, Endülüs Yay İstanbul, 1991, s. 92.

mişlerdir. Bu arada Arapları küçümsemeye, Arap olmayan bütün milletlerin eserleriyle, kültürel alanda ortaya koydukları her şey ile övünmeye başlamışlardır.[221] Önde gelen Şu'ûbîlerden Ahmed el-Ceyhânî şöyle demektedir: "Arapların *Öklid*'i, *Mecistî*'si yoktur; onların ziraat, tıp, eczacılık veya musikî kitapları da yoktur".[222]

Şu'ûbiyye'nin kültürel bir hamleye hazırlandığı sırada Beytü'l-Hikme'nin kurulmasıyla Şu'ûbiyye hareketi içinde yer alan edipler, kâtibler, mütercimler, hemen Beytü'l-Hikme'nin içinde yerlerini almıştı. Mesela; Farsçadan tercüme yapan mütercimler arasında isimleri geçen İshâk b. Yezîd, Mûsâ b. İsâ el-Kürdî, Zâdeveyh b. Şâhaeyh, Behram b. Merdanşah, Ömer b. Ferrûhân, Muhammed b. Cehm el-Bermekî gibi isimler vardır.[223] Bu mütercimler, aynı zamanda dönemin ünlü veziri Ca'fer b. Bermek tarafından desteklenmekte, hattâ devlet hazinesinden bol paraları bunlara dağıttığını görmekteyiz. Ebvân b. Abdullah el-Lâhikî, *Kelîle ve Dimne*'nin tercümesine karşılık Ca'fer b. Bermek'ten 10.000, Fadl b. Yahyâ ise 5.000 dinar almıştır.[224]

Bermekîlerin bu harekete nasıl destek verdiği açık olarak bilinmemektedir. Ancak, onların etrafında barındırdığı ve en yakın çevrelerinde istihdam ettikleri insanlar dikkate alındığı zaman, içten içe bu hareketi desteklediklerini farkedebiliriz. Mesela; Şu'ûbiyye hareketinin en parlak iki mühim simasının onların kütüphânesinde görevli oldukları dikkat çekmektedir. Bunlardan biri Allân eş-Şu'ûbî'dir ki, bu şahıs ilk önceleri Bermekîlerin kurduğu, çoğunluğu Farsça ve Hintçe eserlerden oluşan kütüphânede kitap istinsahı ile meşgul olmaktaydı. Daha sonra Hârûn Reşîd zamanında Hizânetü'l-Hikme'ye alındı. Me'mûn zamanında da Beytü'l-Hikme'de aynı görevini yürüttü. Şu'ûbî fikir-

221. Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn,* thk, Abdusselâm M. Hârûn, Kâhire, 1968, c. III, s. 14.
222. M. Kılıçlı, *a.g.e,* s. 236.
223. İbn Nedîm, *Fihrist,* s. 69, 118, 135, 305.
224. M. Kılıçlı, a.g.e, s. 212.

lerin ateşli bir savunucusu olan Allân, *Kitâbu'l-Mesâlib* (Arabların Ayıpları) konusunda bir de kitap yazmıştır.[225] Diğeri ise Sehl b. Hârûn'dur. O da başlangıçta Hâlid b. Bermek'in kütüphânesinin başında olup, aynı zamanda Bermekîlerin kâtibliğini yapmaktaydı. Bermekîler azledilince, kütüphâne ile beraber o da Beytü'l-Hikme'ye getirilmiştir. Halife Me'mûn döneminde onu, Beytü'l-Hikme'nin başında görüyoruz. Sehl b. Hârûn, zamanında ünlü bir edip olup bu düşüncelerini, usta kelime oyunları ile dile getirmekteydi. Onun edebî üstünlüğünü en şiddetli rakiplerinden Câhız bile kabul edip övmekteydi. İbn Nedîm de onun için "kalem güzeli" ifâdesini kullanır.[226] *Sa'le ve 'Afrâ'* adlı eseri, *Kelîle ve Dimne*'deki gibi hayvanları konuşturarak, ince hicivleriyle politik bir eseridir. Diğer eserlerinde de politik bir fabl kullanmıştır.[227]

Sehl b. Hârûn'un Beytü'l-Hikme'de bulunuşunun esas sebebi politik/mezhebi kaynaklıydı. Onun, ne hâzin, ne de bilim adamı olarak algılandığını; bilakis, Abbâsîler ile beraber canlanan başka bir kültürel yönelişin (Fars kültürünün) temsilcisi olarak orada bulunduğunu; dolayısıyla Sehl b. Hârûn'un, Beytü'l-Hikme'deki görevinin bilimsel olmaktan daha çok politik olduğunu; onun vâsıtasıyla Beytü'l-Hikme'nin Mutezile mensuplarınca kontrol edildiği anlaşılıyor.[228]

---

225. İbn Nedîm, a.g.e, s. 118, Ahmed Emin'e göre Allân bu kitabı, Tâhirî emîri Tâhir b. Hüseyin'in isteği üzerine yazmış ve ondan 30.000 dirhem para almıştı. *Duha'l-İslâm*, c. I, s. 63.
226. İbn Nedîm, a.g.e, s. 133.
227. M. G. Balty-Guesdon, "Le Bayt al-Hikma de Bağdat", s. 142.
228. M. G. Balty-Guesdon, a.g.m. s. 143. Bermekîlerin, Hârûn Reşîd tarafından bir gecede azledilerek idam edilmesini, klasik tarihçiler bir namus davası olarak sunmaktadır. Ancak bu yaklaşım hiçbir zaman inandırıcı olmamıştır. Bermekîlerin bir gecede azledilmesinin kanaatimizce esas sebebi, onların devlet içinde kazandıkları nüfuzun endişe verici boyuta ulaşmasıdır. Özellikle Şu'ûbiyye hareketine destek verdiği veya sıcak baktıkları Hârûn Reşîd tarafından fark edilmişse, İranlıların tepkisini almadan ani bir kararla onları azletmiş olabileceği akla gelmektedir. Daha sonraki gelişmeler, Hârûn Reşîd'in kendi hesabına ne kadar isabetli davrandığını göstermektedir.

Bilindiği gibi Beytü'l-Hikme'nin faaliyetlerinin esasını tercümeler oluşturuyordu. Daha öncede belirttiğimiz gibi, Farsçadan tercüme edilen eserleri incelediğimiz zaman, bunların ne ilmî, ne de fikrî eserler olduğunu; bilâkis bu eserlerin hemen hemen tamamının Fars edebiyatı, Sâsânî merasimleri tarihi, hikâyeleri gibi konulardan oluştuğunu görüyoruz. Bu konular evrensel değer taşımazlar, bilakis millî veya bölgesel niteliklidirler. Ayrıca, diğer dillerden yapılan tercümeler arasında, Yunan edebiyatı veya tarihi, Hint edebiyatı ve tarihini içeren eserlerin ya hiç olmadığını veya bir-iki esasla sınırlı olduğu görülmektedir.

Beytü'l-Hikme'deki Farsça tercüme edilen eserlerin, doğrudan Fars âdet ve geleneklerini yerleştirmeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Farslıların iftiharını içeren *Hudeynâme* adlı eser ile Sâsânî merasim ve geleneklerini anlatan *Âyinnâme*; İran'ın eski dinî inanışlarını anlatan, Abdullah İbn Mukaffa' ve Abdulhamîd el-Lahikî'nin müştereken tercümesini yaptıkları *Kitâb-ı Mazdek*, Sâsânî hükümdarı Enûşirvân'ın hayatını anlatan *et-Tâc fî Sîreti Enûşirvân ve Bâbı Berzeveyh* adıyla bir bölüm ilave ederek tercüme ettiği ve karşılığında Yahyâ b. Bermek'ten 10.000 dinar aldığı *Kelîle ve Dimne,* Fars hükümdarlarının hayatını anlatan ve İshâk b. Yezîd tarafından tercüme edilen *İhtiyarnâme* adıyla meşhur *Sîretu'l-Furs*, Cebel b. Sâlim'in tercüme ettiği *Kitâb-ı Rüstem* ve *İsfendiyar* gibi eserler, Şu'ûbîlerin temel hedef edindiği konuları içeren belli başlı kitaplardır.[229]

Beytü'l-Hikme'de özellikle bu eserlerin tercüme edilmesindeki temel amaç, bunları tercüme eden kişilerin, o günkü taşıdıkları düşünceleri ve hedeflerini dikkate aldığımız zaman, bu faaliyetin tamamen Fars edebî kültürünü ve tarihini yeniden diriltmek amacına matuf olduğu sonucuna varıyoruz. Kısacası Fars edebî kültürünü ve Sâsânî iktidar anlayışını hâkim kılmak için, Beytü'l-Hikme'nin ilmî görüntüsü arkasına gizlenerek kendi siyasî

229. İbn Nedîm, *a.g.e,* s. 132, 364; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân,* c. II, s. 152.; İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ',* s. 413; R. Şeşen, "Tercüme Faaliyetleri", c. III, s. 458-459.

emellerine ulaşmak istemişlerdir. Hattâ bunun için pek çok şeyler uydurarak eski İranlılara nispet etmişlerdir. Nitekim Câhız, "'İbn Mukaffa', Sehl b. Hârûn, Abdulhamîd el-Lâhikî, Gaylân ed-Dımeşkî gibi kişiler, uydurma risaleler yazabiliyorlar, siyer kitapları uyduruyorlar" demektedir.[230] Bu gelişmeler karşısında Araplar içinden Câhız, İbn Kuteybe, Belâzûrî gibi âlimler karşılık vermişlerdir. Özellikle Câhız, onlarla amansız bir mücadeleye girişir. *El-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserinin *Kitâbu'l-Asâ* adlı bölümünde, Şu'ûbîlerle olan münasebetini anlatır. Ayrıca *Buhalâ'* adlı eserini, Sehl b. Hârûn'un aynı adlı eserine bir cevap olarak yazmıştır. Bu eserinde Horasanlıları ve Mervlileri öylesine tahkir edici bir üslupla anlatır ki onun üslûbundan ve konuyu işleyişindeki ihtirasından, aralardaki gerginliğin ne denli yüksek olduğunu anlayabiliriz. Mesela; "Ben her horozun taneyi gagasına alıp tavuğun önüne attığını görürüm, ancak Merv horozları başka. Merv'in horozları, tavuğun ağzındaki taneyi zorla alırlar. Bundan da anlaşılıyor ki, Mervlilerin cimriliği, o memleketin yapısından kaynaklanıyor. Öyle ki bu cimrilik onların hayvanlarına bile sirayet etmiştir".[231]

Burada bir noktaya dikkat çekmek gerekmektedir. Şu'ûbiyye hareketinin kültürel alanda kendini ispat çabasına girmesi, özellikle de kendilerini sürekli olarak Araplar ile kıyaslamaları, toplumda var olan iki duruma delâlet etmektedir.

Birincisi, Müslümanlar tarafından Sâsânî devleti yıkılıp, Müslüman Arapların yönetimi altına giren İranlılar, düştükleri bu durumu hazmedemiyorlar. Ayrıca, kendi tarihlerine sığınarak moral arayan bu insanların hâlet-i rûhiyelerinde derin bir eksiklik ve hor görülmüşlük izleri hissedilmektedir. Arap idareciler tarafından mevâli statüsünde değerlendirilmeleri, idareci sınıfın katlanılmaz gururuna karşılık vermek için, kendi şanlı ta-

230. Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, c. III, s. 29, Ayrıca bkz. M. Kılıçlı, a.g.e, s. 208.

231. Ebû Osman Amr. Bahr el-Câhız, *Kitâbu'l-Buhalâ'*, Beyrut-1992, s. 40. Câhız, bu olay ile Şu'ûbîleri tahkir etmektedir.

rihlerini ve medeniyetlerini ön plana çıkararak, kendilerini ispatlamak istemekte ve bu sûretle moral destek bulmaktadırlar. Eski kültür ve medeniyetlerin tanınması, eski kitapların Arapçaya tercüme edilmesi için kurulan Beytü'l-Hikme de, bu hâlet-i rûhiye içinde kıvranan İranlılar için bulunmaz bir fırsat olmuştur.

Bir başka açıdan Şu'ûbîlerin bu tepkisini, özellikle İranlılar arasında, Müslüman olarak veya Arap-İslâm kültürünün hâkim kültür olması nedeniyle, toplumda yaşanan kültürel değişimlerin önüne geçmek olarak yorumlanabilir. Fars asıllıların, zamanla Arap bölgelerine yerleşmeleri, buralarda Araplaşmaları, Arapça konuşmaya, Araplar gibi giyinmeye başlamaları, bir kısım İran milliyetçilerini harekete geçirmiş olabilir.[232]

İkinci olarak toplumdaki dinî duyguların (*hâkimiyet-i dîniyye*) zayıfladığına delâlet eder. Çünkü dinî duygunun zayıfladığı dönemlerde insanlar kendilerini onurlandıracak başka dayanaklar aramaya başlar. Bu durum aynı zamanda vahiyden kültüre geçiş döneminde yaşanan bir kriz olup, zayıflayan dinî duyguların yerini milliyetçilik ve geçmiş ile tefâhur almaya başlar.

Şu'ûbî fikirler sadece Farslara has değildi; diğer milletlerden de aynı düşünceler taşıyanlar vardı. Mesela, Nebâtî dilinden tercümeler yapan İbn Vahşiyye, aynen Farslarda olduğu gibi, yaptığı tercümeler ve yazdığı eserler ile Bâbil imparatorluğu ile olan bağlarına atıfta bulunarak, Nebâtîlerin yüksek kültür ve medeniyetini ispatlamaya çalışıyordu. Aramiceden tercüme ettiği *Felâhatu'n-Nebtiyye* adlı eserde, eski Bâbil medeniyetinin onun yaşadığı dönemdeki Arap medeniyetinden daha üstün olduğunu iddia etmektedir.[2.33] Eserde, uzun uzun Nebâtîlerin yüksek ziraî usullerinden bahsetmektedir.

Fars milliyetçileri yanında Beytü'l-Hikme'de etkinlikleri görülen diğer bir grup da Hristiyanlardır. İslâm fütûhâtı ile Müslümanların yönetimi altında yaşamaya başlayan Hristiyanlar, İs-

232. M. Kılıçlı, *a.g.e,* s. 102.
233. İbn Nedîm, *a.g.e,* s. 305, 372; M. Kılıçlı, a.g.e, s. 296-298.

lâm'ın tanıdığı hoşgörü ve hukûki statüleri içinde asırlarca Müslümanlar ile beraber yaşamışlardır. Emevî hânedanının iktidara gelmeleri ve yoğun bir Hristiyan nüfusun yaşadığı Şemi şehrini devletin başkenti yapması, bu şehirde yaşayan, devlet yönetimine yatkın, yüksek bir şehir kültürüne mâlik Hristiyanların Emevî devletinde görev almalarını da beraberinde getirmiştir. Muaviye'nin Hz. Ali ve evladı ile mücadelesi esnasında Medîne ve Hicaz Müslümanlarıyla arasının açılması da onun özellikle Hristiyanlara dayanmasında etkili olmuştur. Bu sebeple Hristiyanlara daha fazla yer verilmesi ve musamahakâr davranışları, Müslümanları rahatsız etmeye başlamış ve iki toplum arasındaki gerilimi artırmıştır.

Abbâsîlerin iktidarı döneminde ise, Fars asıllılar daha etkindi. Ancak, ilk halifelerden itibaren saray tabibi olarak Hristiyanların, halifelerin hemen yanında belirdikleri görülmektedir. Mansûr'un yakalandığı amansız bir mide hastalığının tedavisi için, dönemin en önemli tıp merkezi olan Cundişâpûr Bimâristanı'nın baştabibi Curcis b. Cebrâil ve yanında iki talebesi Bağdat'a getirtilir (148/765).[234] Curcis'ten sonra talebesi İsâ b. Şehlâ ve İbrâhim b. Cebrâil b. Buhtîşû, ilk dönemde Abbâsî saray tabibi olarak çalışmışlardır. Cundişâpûr Bimâristanı'ndaki tabiplerin Bağdat'a gelişleri ve halifeler ile münasebetleri hakkında İbn Ebî Useybi'a'da geniş malumat sunulmaktadır.[235]

Kurulduğu yer itibariyle eski kültür merkezleriyle kolay irtibat kurabilen Bağdat'a bu dönemde İskenderiye'den, Doğu Akdeniz'deki Bizans şehirlerinden, Suriye'den, Yukarı Mezopotamya ve Güney İran bölgesinden, çoğunluğu Süryânî asıllı, Nastûrî ve Ya'kûbî mezhebine mensup, yüksek felsefî ve ilmî kültürlere aşina, Yunancayı ve Süryânîceyi rahat konuşabilen Hristiyanların akın ettiği görülmektedir. Onları Bağdat'a çeken en önemli sebep, halifelerin bilim adamlarına gösterdikleri yakın alaka olmalıdır. Bu

234. İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 183-184.; G. Ebu'l-Ferec, a.g.e, c. 1, s. 202.

235. Bkz. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e, s. 183-209. Ayrıca bkz. Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 110-111, 164-165, 280-283.

ilgi kurulan Beytü'l-Hikme ile tecessüs ediyor ve gelen bilginleri, makam ve mansıb peşinde koşan mütercimleri burada yüksek ücretle istihdam ediyorlardı. Nitekim Beytü'l-Hikme'nin kuruluşundan itibaren burada, Yuhanna b. Mâseveyh, Cebrâil b. Buhtîşû, Huneyn b. İshâk el-İbâdî (Hîre'ye yerleşen Hristiyan Araplar) gibi isimleri görmekteyiz. Hattâ Cundişâpûr'dan gelen Süryanîler kazandıkları bu imtiyazlarını başka kimse ile paylaşmak istemedikleri anlaşılmaktadır. Yuhanna b. Mâseveyh, Bağdat'ta tabiplik yaparken, çocuk denecek yaşta (13-15) Bağdat'a gelerek Yuhanna b. Mâseveyh'in ders halkasına katılan Huneyn b. İshâk, anlayamadığı bir konu hakkında hocasına bir soru yöneltir. Süryanî Hristiyan Yuhanna'nın, Arap Hristiyan Huneyn'e verdiği cevap ilginçtir:

> Hîrelilere ne oluyor da tıp öğrenmeye kalkışıyorlar. Sen git, tüccar akrabalarından birisi sana 50 dinar versin; o parayla bir ip, bir de kova al, bir yol kenarına otur; avazının çıktığı kadar bağırarak onları sat. Tıptan kazanacağın paranın on katını kazanırsın.[236]

Bu pasaj, Hristiyan tabiplerin, mesleklerini başkalarına öğretme konusundaki menfî tavırlarını açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, o dönemde Cundişâpûrluların tıpla, Hîrelilerin ise ticaret ile uğraştıkları ortaya çıkmaktadır. Bu kanaatimizi doğrulayan ifâdelere İbn Ebî Useybi'a'da yer vermektedir.[237]

> Huneyn, sarraflıkla meşhur Hîrelilerin çocuğudur. Cundişâpûrlular ise özellikle tabiplik yaparlar ve Hîrelileri muayene ederek onların paralarını alırlar. Bu yüzden, tüccar çocuklarından birinin kendi mesleklerine girmesini asla istemezler.

Hristiyan tabiplerin bu tutumları neticesindedir ki, Abbâsî İmparatorluğu boyunca, saray tabipliğini sürdürmüşlerdir. Ha-

---

236. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e, s. 258; G. Ebu'l-Ferec, a.g.e, c. I, s. 239.
237. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e, s. 257-258.

life Mansûr zamanında (754-775) Curcis b. Cebrâil ile başlayan (148/765) bu saltanat oğlu Buhtîşû, torunu Cebrâil ve onun soyundan Buhtîşû b. Cebrâil b. Abdullah, Abdullah b. Buhtîşû ve XI. yüzyılda Kâim döneminde, (450/1058) yılında vefat eden Ubeydullah b. Cebrâil'e kadar yaklaşık üç asır boyunca tek bir ailenin tekelinde saray tabipliği devam etmiştir.

Bunlardan başka Hârûn Reşîd zamanında, Cundişâpûr'dan getirilen Ebî Mâseveyh'in oğlu Yuhanna b. Mâseveyh ve Mihâil b. Mâseveyh, Halife Mütevekkil zamanına kadar (847-861) tabiplik ve Beytü'l-Hikme'nin başında bulunmuştur.[238] Halife Vâsık döneminde (842-847), onun etrafında İbn Mâseveyh, Huneyn b. İshâk, Cebrâil b. Buhtîşû ve Selmûye b. Benân gibi Hristiyan isimleri aynı anda görülmektedir.[239]

Halifelerin yanında yer alan Hristiyanlar, özel tabipliklerinin yanında, Beytü'l-Hikme'deki faaliyetleri de yürüterek ilmî çalışmalara katılıyorlardı. Hipokrat'tan, Colinos'tan, Aristo'dan tercümeler yapıyorlardı. Bu dönemde Beytü'l-Hikme'de görev alan Hristiyan birçok isme rastlamak mümkündür. Yukarıda saydıklarımızdan başka, Huneyn b. İshâk'ın oğlu İshâk, yeğeni Hubeyş b. A'sâm, Kusta b. Luka, İstefan b. Bâsil, Matta b. Yunan, Yahyâ b. Adî, Teodoros, İbn Tümâ bunlardan bazılarıdır. İbn Ebî Useybi'a'nın, mütercimler ile ilgili verdiği listede 47 Hristiyan ismine rastlamaktayız.[240]

Bütün bu gelişmeler, Müslüman halkın zihninde silinmesi zor izler bırakacak tesirler yapmış, sanki Hristiyanların bu alanlardaki üstünlüğüne erişilemeyeceğine inanmaya başlamışlardı. Câhız'ın *Kitâbu'l-Buhalâ'* adlı eserinde karşımıza çıkan bir pasaj, bu bakımdan hayli ilginçtir.[241]

---

238. İbn Nedîm, a.g.e, s. 354, İbn Ebî Useybi'a, a.g.e, s. 254-255.
239. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb,* c. IV, s. 78.
240. İbn Nedîm, a.g.e, 305, İbn Ebî Useybi'a, a.g.e, s. 271-284; G. Ebu'l-Ferec, a.g.e, c. I, s. 231-240.
241. Câhız, *el-Buhalâ',* s. 260: Burada verilen künyeler, o günkü Hristiyanların kullandıkları en meşhur künyelerdir. Aynı şekilde elbiselerde Hristiyan tabiplerin giydikleri elbiseler işaret için kullanılmış-

> Tedavi kötü netice veren bir tabibe birisi şöyle dedi; bu yıl veba yılıdır, hastalık yaygınlaşıyor. Sen bilgili, sabırlı, hizmeti seven ve dikkatli bir tabipsin. Niçin muayenen bu kadar kötü netice verdi? Tabip şu cevabı verdi: "Bir defa ben sizin nazarınızda bir Müslümanım. Ben ne kadar iyi doktor olsam da, Müslümanların tıp ilminde hiçbir işe yaramadıkları kanaati gittikçe yaygınlaşıyor. Ayrıca benim adım Esed'dir. Hâlbuki o Sâliba, Cebrâil, Yuhanna veya Betrüs olmalıydı. Yine benim künyem Ebu'l-Hâris'dir. Hâlbuki o, Ebû İsâ, Ebû Zekeriyyâ, Ebû İbrâhim olmalıydı. Benim üzerimdeki elbise beyazdır, hâlbuki o siyah olmalıydı. Benim dilim Arapça, hâlbuki o Cundişâpûrluların dili olmalıydı.

Câhız'ın (255/868) yılında vefat ettiği dikkate alınırsa, Beytü'l-Hikme'nin kuruluşundan o zamana kadar henüz 30 yıl gibi kısa bir sürenin geçtiği, Müslümanların bu alanda henüz tam olarak yetişmedikleri ve Hristiyanların da en yoğun olduğu bir dönemdi. Ancak daha sonraki yüzyıllarda yetişen Müslüman tabipler bu kanaati büyük oranda yıkmışlardır.

Müslümanları rahatsız eden diğer mühim bir gelişme de, Beytü'l-Hikme'deki mütercimlere, müstensihlere ve bilim adamlarına, halifeler tarafından verilen bol paralar, Hristiyan mütercimlerin ve bilim adamlarının büyük servetler biriktirmesine, servet ve lüks içinde yaşamalarına yol açmıştır. Huneyn b. İshâk, tercüme ettiği kitabın ağırlığınca altın alıyordu.[242] Cebrâil b. Buhtîşû'nın, serveti devlet hazinesiyle yarışacak düzeyde idi.[243] Yuhanna b. Mâseveyh aylık 1000 dirhem alıyor ve ayrıca yıllık 20.000 dirhem daha veriliyordu.[244]Bu ifâdeler, mübalağalı gibi görünse de son tahlilde bir gerçeğe işaret etmektedir.

---

tır. Kısacası, o günkü dünyada Müslüman ile Hristiyanlar arasındaki en bariz farkları açıklamaktadır.

242. İbn Ebî Useybi'a, a.g.e, s. 270-271.
243. G. Ebu'l-Ferec, a.g.e, c. I, s. 235-235, İbn Ebî Useybi'a, a.g.e, 203-206.
244. İbn Ebî Ubeybia, a.g.e, s. 242, 270.

Hristiyan mütercimlerin nimetleri sadece bunlarla sınırlı olmayıp, bazen devletin en kilit noktalarına yerleştikleri de görülmektedir. Halife Mu'tasım, özel tabibi olan Selmüye b. Benân'a, özel yazışmalarla ilgili yetkileri de vermiştir. Bu görevi sayesinde Selmüye b. Benân sicil dairesine giren yazıları, vali ve komutanlara yazılan görevlendirme evraklarını yazıyordu. Mu'tasım onun için "Selmüye benim için kâdiyu'l-kudâtımdan daha kıymetlidir. Çünkü o benimle ilgileniyor."demiştir.

Halifenin sarayında Hristiyan mütercimler en nadide yerlerde ağırlanırken, aynı dönemde Ahmed b. Hanbel, "Kur'ân mahlûktur" demediği için zindanlarda kırbaçlanarak cezalandırılıyordu. Bu gelişmeler karşısında Müslümanların Hristiyanlara karşı kinlerinin artmış olması lazım. Nitekim Halife Mütevekkil döneminde Hristiyan memurların devlet kademelerinden uzaklaştırılması, onların belli kıyafetleri giymeye zorlanması, yeni yapılan kiliselerin Müslüman halk tarafından yıkılması, eski kiliselerden bir kısmının da camiye çevrilmesi, devlette memur olarak çalışanlardan mal beyanı istenmesi[245] gibi gelişmeler, muhtemelen toplumda Hristiyanlara karşı biriken tepkinin bir neticesiydi. Çünkü eşitsizlikler, yapılan haksızlıklar, devlet imkânlarının Hristiyanlara peşkeş çekilmesi toplumu patlama noktasına getirmişti.

Hristiyan mütercim, tabib ve filozoflar devletin en kilit noktalarına gelmeden önce Beytü'l-Hikme'ye gelmişler, buradaki çalışmaları sayesinde halifelere ulaşma fırsatı yakalamışlardır. Daha önce isimlerinden bahsettiğimiz birçok isim önce Beytü'l-Hikme'de görev almış, burada iyi bir tabip, ileri görüşlü bir bilgin olmuşlardır. Doğal olarak da onların bu birikimlerinden istifâde etmek için halifeler bunlara öncelik tanımışlardır. Fakat atılan her adım daha sonrakiler tarafından daha ileri taşınarak, rahatsız edici boyutlara ulaşmıştır.

Esasen Hulefâ-i Râşidîn döneminde, gayr-i müslimlere devlet görevinin verilmemesi, ilk dönemdeki Müslüman yöneticilerin

---

245. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, c. IV, s. 86, G. Ebu'l-Ferec, a.g.e, c. I, s. 231.

basiretinin isabetini gösterir. Özellikle Hz. Ömer, fethedilen bölgelerdeki vergi sisteminin yeni tesis edilmeye başlandığı bir dönemde bile asla gayri müslimlerin devlet kademelerinde görevlendirilmesine müsaade etmemesi,[246] daha sonraki tarihlerde yaşanan rahatsızlıkları düşününce, ne kadar isabetli davrandığı ortaya çıkmaktadır. Hz. Ömer bu kararı alırken, Hristiyanların zamanla etkin hale geleceği, Müslümanların bu meslekleri öğrenmeyerek sürekli olarak onlara muhtaç olarak yaşamak zorunda kalacakları gibi çok yönlü düşündüğü görülmektedir. Nitekim İslâm tarihi boyunca, saray tabipleri genellikle gayri müslimlerden olmuştur.

Bu gelişmelerin yanında, Beytü'l-Hikme, özellikle Mu'tezile tarafından sahiplenirken, bir manâda Mu'tezilî temayüllere hizmet eden bir kurum görüntüsünde idi. Dolayısıyla yukarıda bahsettiğimiz Şu'ûbiyye ve Hristiyan mütercimler ile yan yana duruyorlardı. Esasen Mu'tezile ile Şu'ûbiyye ve yine Mu'tezile ile Hristiyan filozoflar arasında şiddetli bir mücadele zaten yaşanıyordu. Ancak, Ehl-i Hadîs kesimi, Mu'tezile'yi daha önceden Kaderiyye ve Cehmiyye ile aynı kefede değerlendiriyordu. Bu sebeple onlara bütün kapılarını kapatmıştı; hattâ tartışmaya girmedikleri gibi, birinin onlarla tartışmaya girmesine bile müsaade etmiyorlardı. İmamlar, kelâmcılar hakkında ağır fetvalar veriyorlardı. Mesela; İmam Şâfiî, "Allah'ın bir insana şirk müstesna, bütün günahların kapısını açması, ona kelâmdan bir şey vermesinden daha hayırlıdır." demekte idi.[247]

Böyle bir dönemden geçilirken, Beytü'l-Hikme'deki tercümeler, İslâm toplumunun alışık olmadığı yeni bir bilgin tipi olan filozofların ortaya çıkmasına neden olur. Daha çok Eflatun, Aristo gibi Yunan filozoflarına dayanarak görüşlerini açıklayan filozofların ortaya çıkışı,[248] kelâmı bile kabul edilmez bulan Ehl-i

246. Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ' ve'l-Küttâb,* s. 17-18.
247. İsmail Cerrahoğlu, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar.* Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 1989, s. 254, 260-262.
248. M. G. S. Hudgson, *İslâm'ın Serüveni,* c. I, s. 388; M. Watt, *Müslüman Aydın,* s. 25.

Hadîs kesiminin tepkisini büsbütün artırmıştır. Ulema câmilerde, ders halkalarında bunları şiddetle protesto etmiştir.[249]

- Toplum tarafından soyutlanan Mu'tezile ve filozoflar, bu protestoya karşı Halife Me'mûn'u kışkırtarak "mihne" olayını ortaya atmışlardır. Esasen mihne sadece Halife Me'mûn'un kendi fikri olmayıp, onun çevresindeki Mu'tezile kadronun teşvik ve tahriklerinin bir sonucudur. Sistemlerini tartışma ve fikir hürriyeti üzerine kuran Mu'tezile gibi bütün düşüncelere açık bir anlayışın, mihne gibi bir fikir despotizmini ve skolastisizmi uygulamaya kalkışması,[250] Ehl-i Hadîs taraftarlarınca köşeye ne denli sıkıştırıldıklarının açık bir delili sayılmaktadır. Çünkü sözle ve tartışma ile halledilecek bir problemi, hiçbir sistem ve anlayış zorbalıkla kabul ettirmeye kalkışmaz. Hele fikir hürriyetini ve tartışmayı düstur edinen Mu'tezile'den böyle bir hareketi beklemek zayıf görünmektedir. Dolayısıyla olay siyasîdir.

Bütün bu gelişmeler, Ehl-i Hadîs ve Mu'tezile ve filozoflar arasındaki diyalogun kopmasını beraberinde getirmiştir. Bu durum aynı zamanda İslâm'ın entelektüel muhitindeki en önemli parçalanmanın, vahiy ile hikmetin epistemolojik olarak aralarındaki diyalogun kopuşunun da başlangıcı olmuştur.

GENEL OLARAK ETKİLERİ

1. Antik Bilim ve Düşünce Mirasının Korunması

Antik Çağ sonlarında kavimler göçü, Roma'nın yıkılışı gibi büyük tarihî sarsıntılar içinde, birçok kültür değerleri gibi felsefe ve bilim yapıtlarını da yok etmişti. Kurtulabilen yapıtlardan birçoğu ancak çok sonraları ortaya çıkarılabilmiştir.[251]

---

249. Bkz. İ. Cerrahoğlu, a.g.e, s. 253-257.
250. P. Hitti, *İslâm Tarihi*, c. II, s. 661.
251. M. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 167.

Doğu Roma İmparatorluğu Hristiyanlaştıktan sonra, M.S. 431'de Efes'te toplanan konsil, felsefe ve tabii ilimlerle daha çok ilgilenen Nastûrîleri afaroz etmişti.[252] Yine bu olaydan yüz yıl önce İskenderiye Kütüphânesi'nin yakıldığına şahit olmaktayız.[253] Gelişen olaylar karşısında, Roma topraklarında elde kalan kitapların geleceğini iki büyük felâket beklemekteydi: "Yok olmak veya tahrîf edilmek".

Kitapların durumu ile ilgili İslâm kaynaklarında anlatılan, Halife Me'mûn'un Bizans İmparatorun'dan kitap getirilmesi için gönderilen heyetin içinde yer alan Muhammed b. İshâk b. Şehrâm'ın başından geçen olay ilgi çekicidir. Kendi ifâdesiyle olayı şöyle anlatır:

> Rum'da eski bir puthâne vardı. Demirden, çok büyük bir de kapısı vardı. Eskiden bu tapınakta Yunanlılar yıldızlara tapıyorlar, kurban sunuyorlarmış. Rum melikinden burânın açılmasını istedim. Bu teklifimden hükümdar önce kaçındı; çünkü burası Rumların Hristiyanlaşmasından beri kapalı imiş. Ama ben çok israr edince, ısrarıma dayanamayarak kapıları açtırdı. O muazzam mermerden yapılma binanın içinde, ömrümde hiçbir yerde görmediğim, duvarlarında yazıtlar ve resimler vardı. Burada birçok deve yükü kitaplar bulunuyordu. Söylendiğine göre buradaki kitapların adedi 1000 kadarmış. Bu kitapların bir kısmı eskimiş, bir kısmını da kurtlar yiyip bitirmiş durumdaydı.(...) Ben çıktıktan sonra kapılar tekrar kapandı...[254]

---

252. İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnü'l-Enbâ'*, s. 260; Efes konsili ile ilgili olarak ayrıca bkz. Mehmet Aydın, *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili,* SÜİF. Yay., Konya, 1991, s. 16-18.

253. P. Hitti, *İslâm Tarihi,* c. I, s. 252, Bu kütüphane M.S. 389 yılında İmparator Teodorus'un emriyle tamamen yok edilmişti.

254. İbn Ebî Useybi'a, *a.g.e.,* s. 260, Ayrıca bkz., S. Hunke, *Allah'ın Güneşi,* s. 233-234; Bir kütüphânedeki kitaplar ile genellemeye gidilmesi yanlış olur. Ancak, kitapların son derecede sınırlı olduğu ve devlet himayesi veya rühaniler tarafından korunduğu bir dönemde, genel anlayışı yansıtması bakımından verilen misal ilgi çekici bulunmaktadır.

İkinci bir tehlike de, M. IV. yüzyılda başlayan Süryânîceye tercümelerin herhangi bir kontrolden yoksun olarak gelişmesi, kitapları tahrîf olma tehlikesi ile karşı karşıya bırakıyordu. Nitekim bazı Süryânî mütercimlerin, kendi telifatlarını tanınmış Yunan müelliflerine nispet ederek, kaynakların sahteleşmesine yol açtığı rivayet edilmektedir.[255]

Antik bilim mirasının böylesine yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu bir zamanda, Abbâsîler tarih sahnesine çıkarak İslâm'ın ilk kültür müessesesi sayılan Beytü'l-Hikme'yi kurmuşlar; Yunanistan, Küçük Asya, Kıbrıs, Orta Doğu, Suriye, Mezopotamya, Orta Asya, Mısır ve Hint kıtasında mevcut kitapları, tarihte eşine çok az rastlanan bir gayretle burada toplayarak koruma altına almışlar ve bunları kendi dillerine çevirerek ilim ve düşünce dünyasına sunmuşlardır.

Hârûn Reşîd, Bizans seferi esnasında fethettiği şehirlerde ele geçirdiği bütün el yazmalarını Bağdat'a getirterek, Yuhanna b. Mâseveyh başkanlığında bir heyete, Arapçaya tercüme ettirmiştir.[256] Oğlu Me'mûn ise, Bizans hükümdarı III. Michel'e karşı kazandığı savaşın tazminatı olarak sadece elindeki Yunan yazmalarını istemiştir.[257] Tarihte eşi görülmemiş bir öğrenme tutkusuydu bu. Gerçekten de Abbâsî halifelerinin, yırtık pırtık, tozlu papirüs ve parşömen tomarlarının delisi olmaları gerekir!

Hristiyan dünyada, İlk Çağ düşünce ürünlerinin haraç mezat satılışı olanca hızıyla sürerken, Müslüman halifeler, bu kitapları almak için, alabildiğine geniş yetkilerle görevlendirilmiş elçileri, para dolu torbalarla, Bizans'a, Hind'e, Suğd ülkesine vs. kitap getirmeye gönderiyorlardı. Bilginlerden oluşan heyetler, bütün eski ilim merkezlerini, yıkık manastırları gezerek, büyük tahrip dalgasından kurtulabilen eserlere, muazzam paralar ödeyerek satın alıyorlardı.[258]

---

255. F. Sezgin, "Müslümanların İlim Tarihindeki Yeri", s. 67.
256. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 304; İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnü'l-Enbâ'*, s. 360.
257. İbn Nedîm, *aynı yer.*
258. Bkz., İbn Nedîm, *aynı yer*; İbn Ebî Useybi'a, *a.g.e.*, s. 260; Ayrıca bkz., S. Hunke, *Allah'ın Güneşi*, s. 233.

Doğuya gelince, M.S. 300-750 yılları arasında Belh ve Semerkant şehirleri, felsefî ve edebî çalışmaların merkeziydi. Bu kentteki büyük tapınakların gölgesinde antik Hint ve klasik Çin birbirlerini etkilemişti. M.S. IV. yüzyıldan itibaren sofu Budist râhiblerinin, Çinceden Hintçeye veya Hintçeden Çinceye yaptıkları tercümelerle, astronomi, felsefe metinleri ile ilgili zengin bir kütüphâne oluşmuştu. 712 tarihinde buranın fethinden sonra buradaki kâğıt imalathânesiyle beraber bu kütüphâne de daha sonra Hârûn Reşîd zamanında Bağdat'a taşınarak Beytü'l-Hikme'de yerini almıştır.[259] Huneyn b. İshâk'ın, Calinus'un "Nabz" üzerine yazılan bu eseri elde edebilmek için, Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'ı dolaşması, sonunda aradığı kitabı Halep'te bulması gösteriyor ki, Müslümanların başlattıkları bu harekete birçok insan katılmış ve bu husûsta herhangi bir gayreti de esirgememişlerdir.[260]

Bu tarih kurtarma operasyonuna bazen özel kuruluşların da katıldığı görülmektedir. Mesela; Muhammed b. Mûsâ'nın Küçük Asya'ya seferleri çokça bilinenlerdendir. Hattâ bu seferlerden birine Huneyn b. İshâk'ın da katıldığı nakledilmektedir.[261]

Uzun konvoylar halinde, kitap yüklü deve kervanlarının Bağdat'a düzenlediği seferler, kesintiye uğramaksızın XI. yüzyılın başlarına kadar devam etti. Yunan'dan, Mısır'a, Antakya'ya, Urfa'ya ve İran'dan Hind'e kadar uzanan, insan soyunun tarih boyunca ortaya koyduğu bütün kültürel, ilmî ve felsefî birikime Müslümanlar böylece sahip çıkmıştır.[262] Bu şekilde, süratle yok olmaya yüz tutan bir mirasın muhafazası ve gelecek nesillere aktarılmak sûretiyle himaye altına alınması gibi mühim bir vazife icra edilmiş oluyordu.[263]

İki asır öncesinin câhil, bedevî ve medeniyetten uzak Arapları, medenî milletlerin yüz üstü bıraktıkları ilimlere dört elle sa-

259. A. Mazaherî, *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşantısı,* s. 183.
260. M. G. Balty-Guesdon, "Le Bayt al-Hikma de Bağdat", s. 135.
261. İbn Nedîm, *a.g.e.,* s. 304; İbn Ebî Useybi'a, *a.g.e.,* s. 260.
262. A. Bulaç, *Din-Felsefe,* s. 101.
263. A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi,* s. 178, 364.

rılarak, sönmeye yüz tutan bu ilimleri tekrar canlandırmışlardır. Böylece Araplar, o zamana kadar ulaşmadıkları kültürel bir ihtişama kavuşmuşlardır. Bu da, İslâm'ın ilme verdiği değerin bir işareti ve neticesidir.[264]

Yine bu yolla asılları kaybolan Yunan, Hint, İran, kültürünün yazılı kaynakları, insanlık namına muhafaza edilmiştir. Bu gün asılları kaybolan birçok eserin Arapça tercümelerinin dışında, o kültürlerle bağlantı kuracak bir vâsıtaya mâlik değiliz. Arapça bugün son dönem Yunan düşünce ve biliminin en önemli kaynağı olma imtiyazını, büyük oranda Beytü'l-Hikme sayesinde elde etmiş durumdadır.[265] Beytü'l-Hikme'nin ifa ettiği tarihî görevle ilgili olarak Haydar Bammat şöyle demektedir:

> Beytü'l-Hikme, tesirini XV. yüzyıl sonlarına kadar hissettiren Bağdat mektebinin beşiği olmuştur. VI. yüzyılda Roma'nın düşmesi ile kopan insanî bilgiler zincirini tekrar bağlayarak medeniyetin devamlılığını sağlama şerefi bu mektebe aittir.[266]

Antik Çağ düşüncesinin Arapça aracılığıyla Müslüman dünyaya aktarılması, gerek nitelik gerekse nicelik açısından insanlığın kültür tarihinin en göz kamaştırıcı olaylarından biridir. Bu olayın etkileri yalnızca Müslüman bilim ve felsefesinin oluşmasıyla sınırlı kalmamış, Modern Batı uyanışında ve Doğu toplumlarının bir bilgi çağı yaşamasında da etkili olmuştur. Bu açıdan, Beytü'l-Hikme'nin kuruluşu bütün tarihî mirasın kurtarılmasında ve tekrar insanoğlunun hizmetine sunulmasında genelde insanlık özelde de İslâm tarihinin en dikkat çekici olaylarından birisidir.

---

264. C. Meriç, *Umran'dan Uygarlığa,* s. 49.
265. S. H. Nasr, *İslâm'da Düşünce ve Hayat,* s. 85-86; P. Hitti, *İslâm Tarihi,* c. I, s. 477; A. Çelebî, *a.g.e.,* s. 364.
266. H. Bammat, *İslâmiyet'in Manevî ve Kültürel Değerleri,* s. 116.

2. İslâm kültürünün "altın çağı"nı başlatması

Öncelikle "Altın Çağ" kavramının hangi dönem ve hangi mânâlar için kullanıldığının açıklığa kavuşturulması gerekir. Çünkü tarihçilerin ortaya attığı bu kavram, bazı bakış açılarından, İslâm'ın iman nûrunun yok olması ve dinin kültürel bir olgu haline dönüşmesi gibi olumsuz bir mânâ içerir. Bu bakımdan kavramın içerdiği mânânın açıklığa kavuşturulması gerekir.

İslâm'ın "Altın Çağ"ı denince, dinî ve manevî hayatın yoğunluğu ve ideallerin gerçekleşmesi noktasında, Hz. Peygamber'in ömrü ve Medîne'deki ilk Müslümanların yaşadığı dönemle özdeşleştirilmelidir. Fakat nasıl ki bir tohum ağaç halinde büyür ve ancak belli bir zaman geçtikten sonra meyve verirse, tıpkı bunun gibi İslâm'da düşünce ve sanat alanındaki meyvelerini, önceki medeniyetlerin tecrübelerinden de istifâde ederek birkaç yüzyıl sonra vermeye başlamıştır.[267] Bu sebeple Hz. Peygamber (a.s.) dönemini "Asr-ı Saâdet" diye tarif ederken, İslâm'ın medeniyet boyutunda meyve vermeye başladığı; düşüncenin ete, kemiğe bürünerek câmii mimarisinde, mûsikisinde, felsefede ve bilimlerde en üst yoruma ulaşarak tecessüm etmeye başladığı döneme de "Altın Çağ" diyoruz. Dolayısıyla bu iki tabir, birbirlerinin karşıtı olmayıp, özün değişen zaman içinde kendini farklı formlarda ifâde etmesi için kullanılmaktadır. Kaldı ki dinlerin ve medeniyetlerin tarihinde, kültürel bakımdan bir dönemin yaşanması tarih boyu kaçınılmaz olmuştur.

İslâm medeniyetinin ilim, düşünce ve sanat alanında en parlak devrini yaşamasını, elbette Beytü'l-Hikme ile sınırlı tutmak büyük hata olur. H. III. yüzyıla gelindiğinde, daha önce de ifâde ettiğimiz gibi İslâmî ilimler tedvîn ve tasnif işlerini tamamlamış, usûllerini oluşturmuş, tarihi şartların da el vermesiyle hızlı bir şekilde gelişiyordu. İslâm'ın, ilmi teşvik etmesi ve Müslüman

---

267. S. H. Nasr, *Üç Müslüman Bilge*, s. 11.

toplumun ilim ile iç içe yaşamaya başlaması söz konusu gelişim için müsait bir ortam oluşturuyordu. Dolayısıyla müsait bir ortamda gelişmenin olabilmesi için illa da başkaları tarafından itilmesi gerekmez. Vakıalara yakından dokununca, gelişmenin aniden harekete geçmesi zorunlu hale gelecektir. Dolayısıyla, İslâm toplumlarındaki büyük gelişmelerin sebepleri, toplumun içinde taşıdığı dinamiklerden esinlenmektedir.

Söz konusu müsait ortamın Abbâsîlerin iktidara gelişiyle dış tesirlerin de etkisiyle tam manâsıyla harekete geçtiğini söyleyebiliriz. Abbâsîlerin kuruluşu ile birlikte İslâm dünyasında görülen, ilmin bütün dallarında meydana gelen olağanüstü gelişmeler ancak bu şekilde izah edilebilir. Tarihte belki de ilk kez dinî bir devletin felsefe ile kaynaştığını, onun başarısını hazırladığı ve başarılarına iştirâk ettikleri görülüyordu.[268] Halifelerin yüksek meblağda paralar harcayarak, çalışmalarını destekledikleri Beytü'l-Hikme'de, felsefeden astrolojiye, kimyadan tıbba, matematikten zoolojiye kadar bilimin bütün dallarında tercümeler yapılıyor ve buradaki bilginler tarafından telifler ortaya konuyordu. Bu çalışmalar, İslâm medeniyetinin yükselmesinde dikkate değer üç mühim gelişmeyi başlatmıştır.

a) Arapçanın evrensel bir bilim dili haline gelmesi

İslâm öncesinde şiir, Hz. Peygamber (a.s) döneminde vahiy, Hz. Peygamber'den sonraki dönemde hem dinî ilimlerin, hem de devletin resmî dili olan Arapça; IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dikkat çekici bir şekilde ilmî düşünceleri ifâde etmek, yüksek seviyeli fikir ve görüşleri taşıyıp nakletmek üzere, uysal ve elverişli bir aracı olma yoluna girdi. Zamanla da Atlantik'ten Pasifik'e kadarki alanın diplomasi ve şehir aristokrasisinin nazik muâşeret dili olarak kendini kabul ettirdi. Böylece İslâm hakimi-

---

268. Seyyid Emir Ali, *Rûhu'l-İslâm,* Çev: Ömer Rıza Doğrul, Ünsal Yay., İstanbul, t.y., s. 404

yeti altındaki milletler kısa bir zaman sonra düşüncelerini Arapça ile anlatır oldular.[269]

Arapçanın esas olarak bilim dili haline gelmesi, büyük oranda Beytü'l-Hikme'de Antik Çağ'a ait kitapların toplanarak tercümesi neticesinde olmuştur. Bu felsefî ve ilmî kitaplar tercüme edilirken, Arapçada karşılığı bulunmayan ve daha önce hiç kullanılmamış mantıkî, felsefî ve teknik terimlerin, buradaki Kindî, Hârezmî, Huneyn b. İshâk, İstefan b. Bâsil, Yahyâ b. Adî ve Fârâbî gibi hâzinler ve filozoflar tarafından yürütülen yoğun kavramlaştırma faaliyetleri neticesinde, bütün soyut, felsefî ve teknik ifâdeleri içerebilecek geniş bir ifâde zenginliğini kazanması ile olmuştur. Hâzinlerin, tercümelerin akıcı bir şekilde aktarımını sağlamak amacıyla, birtakım kalıplar geliştirerek Arapça ifâdenin yetersiz kaldığı durumlarda ürettikleri teknik terim ve felsefî kavramlar bu dilin bir ilim dili hâline gelmesine sebep olmuştur. Böylece Arapça, Modern Çağ öncesi bütün dünya kültürünü aktarabilen ve Orta Çağ biliminin yegâne dili haline gelmiştir.[270]

Arapçanın kazandığı ifâde genişliği ve kavram zenginliği, tabii olarak İslâm düşüncesinin ve kültürünün gelişimini de büyük oranda etkilemiştir. Çünkü düşünce ile yaşanan dünya arasında doğrudan bir ilişki mevcuttur. Düşünceler dünyamızı şekillendirirken, düşüncenin oluşumu da doğrudan yaşantının içinde gelişir ve düşüncemizi şekillendirir. Bu sebeple Müslümanların kavramlaştırma çalışmaları, İslâm düşüncesinin genişlemesinde, diğer kültürlerin İslâmîleştirilmesinde ve medeniyetin bir bütün olarak sistemleşmesinde belirleyici bir etki göstermiştir.[271] Buna karşılık, Arapçanın bu şekilde bütün Orta Çağ'ın bilimsel dili haline gelmesi, İslâm medeniyetinin gelişmesinde önemli derecede etkili olduğu gibi, İslâm medeniyetinde, ilmî düşüncenin

---

269. P. Hitti, *İslâm Tarihi,* c. I, s. 486
270. M. G. S. Hudgson, *İslâm'ın Serüveni,* c. I, s. 382
271. G. E. Von Grunebaum, "İslâm Medeniyetinin Kaynakları", s. 28; Ayrıca Bkz. H. Aslan, *Epistemik Cemaat,* s. 28 vd.

zayıflamasında da, Arapçanın bilimsel dil olarak kullanılmaktan çıkması da aynı derecede etkili olmuştur diyebiliriz.[272]

X. yüzyılda yaşayan bir aydın Arapçayı çok iyi bilmek zorundaydı. Hattâ bu dili öğrenmek için medreselerde birçok yıl geçirmek zahmetine katlanıyordu. Çünkü o dönemde Arapça mevcut bütün bilgi hazinelerinin kapısını açıyor, hudutsuz bir malzemeyi toplama imkânı sağlıyordu.[273] Arapça bilen bir araştırmacı, Yunan'ın felsefesini, Bâbil'in astrolojisini, Mısır'ın matematik ve tıbbını, Hind'in tıp, matematik ve astronomisini, İran'ın *Bin Bir Gece Masalları*'nı, tarihlerini ve siyasetlerini vs. bütün bilgi dairesini bu dil sayesinde öğrenebiliyordu. İbn Haldûn tek dil biliyordu; Arapça. Bu dil yardımıyla bütün dünya âbidelerinin irfanını toplayarak *Mukaddime*'yi yazabilmiştir. Ondan iki asır önce İbn Rüşd, Yunan felsefesini sadece Arapça kanalıyla incelemiş, bütün Avrupa'ya tanıtabilmişti. İbn Sînâ yine Arapça sayesinde, kendinden önceki gelişen bütün bilgi hazinelerine ulaşarak, *Kânûn* ve *Şifâ* adlı dev eserlerini yazmıştır.[274]

Kısacası, Orta Çağ'da Arapça sadece Müslümanlar için değil, aydınlanmak için bütün dünyanın öğrenmek zorunda olduğu bir dil idi. Bu zorunluluk sadece İslâm düşüncesini ve medeniyetini tanımak için değil, bilakis eski medeniyetlerin bilgi hazinelerini tanımak için de Arapçaya ihtiyaç vardı. Bugün Antik Çağ'a ait birçok esere sadece Arapça vâsıtasıyla ulaşabiliyoruz. Çünkü Beytü'l-Hikme'deki faaliyetler sayesinde, İslâm kültürü bütünüyle cihan kültürünün tek varisi durumuna gelmişti. Yürütülen tercümeler ve şerhler ile Yunan felsefesi ve tabiat bilimleri, İran tarihi ve siyaseti, Hint astronomi ve tıbbı, Nebâtîlerin ziraî usülleri, Mısır kimya ve sihri tamamen Arapçaya aktarılmıştı. Bunları öğrenmek isteyen birisinin Arapça bilmesi yeterliydi.

---

272. Bkz. Aydın Sayılı, "Orta Çağ İslâm Dünyasında İlmi Gelişme Temposundaki Yavaşlamanın Temel Bazı Sebebleri", *Araştırma Dergisi*, Ankara, 1963, c. I, s. 47.
273. C. Meriç, *Işık Doğu'dan Gelir*, s. 220.
274. C. Meriç, *a.g.e.*, s. 220-221.

b) Kütüphâneler ve medreselere öncülük etmesi

Beytü'l-Hikme, kurum olarak kendi türünün ilk örneğini oluşturmaktadır. Buradaki faaliyetler daha önce ya hiç yoktu (tercümeler, felsefî eserler) veya dağınık bir şekilde değişik yerlerde yürütülmekteydi. Dolayısıyla bu kurumun kendinden sonraki kurumlaşmalara öncülük etmesi veya onları etkilemesi tabiidir. Nitekim Beytü'l-Hikme'den kısa bir zaman sonra, bir kısmı bu müessesede çalışan bilginler tarafından olmak üzere, Müslümanların Beytü'l-Hikme'ye benzer kurumları kurmak için harekete geçtikleri görülmektedir.

Öncelikle Bağdat'taki zenginler, vezirler, sultanlar, yüksek fiatlar ödeyerek aldıkları kitaplardan husûsî kütüphâneler oluşturmaya başlamışlardır. Bu hareket daha sonra İslâm dünyasının değişik şehirlerine de yayılarak, İslâm medeniyetini bilgi medeniyeti hâline getiren Hizânetü'l-Hikme'ler, rasathâneler ve hastaneler ile gelişmeye başlamıştır. Bağdat'ta başlayan hareket, imparatorluğun değişik şehirlerine dağılmış, böylece İslâm şehirleri, ilim ve fende diğerleri ile yarışır hale gelmişti. Dünyanın her tarafından ilim ve irfan talipleri, Orta Çağ İslâm dünyasının büyük şehirlerine akın etmeye başlamışlardır. Kurulan zengin kütüphâneler, rasathâneler, hastaneler ve daha sonraları ortaya çıkan medreseler, İslâm dünyasında yükselen kültürün ve bilimin ana merkezleri durumuna gelmiştir. Bağdat'tan yayılan bu ilim hareketini iki grupta toplamak mümkündür;[275]

Doğuda; Çin Türkistan'ından, Anadolu, Suriye ve Mısır'a kadar uzanan alandaki büyük şehirler; Şam, Basra, Nişabur, Rey, İsfahan, Semerkant, Buhara... Bu şehirlerde boy gösteren astronomi, matematik, tıp vb. çalışmalar, ilk malzemeyi büyük oranda Bağdat'tan aktarmaktaydılar. XI. Yüzyıl'da kurulmaya başlanan Nizâmiye medreseleri, Mustansiriyye medresesi, Zâhiriyye ve Nûriyye medreseleri temelde gelişen bu ilmî hareketin ku-

275. H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 184, 195.

rumlaşarak yankı bulmasıdır.[276] Buralarda okunan ve takip edilen kitaplar incelendiğinde, birçoğu Beytü'l-Hikme'deki tercümeler veya te'liflerden oluşuyordu.

Batıda; Mısır'dan başlayarak Sicilya'ya, bütün Kuzey Afrika sahillerini geçerek Mağrib'e, oradan da Endülüs'e kadar uzanan Arap-Berberî şehirleri, Kâhire, Kayravan, Palermo, Fez, Marekeş, Zeytûniyye, Kurtuba, Toledo... Bütün bu şehirlerde yükselen ilmî hareketin ve medreselerin malzemeleri de önemli ölçüde Beytü'l-Hikme'den devşirilerek gelmişti.[277] İslâm dünyasında görülen felsefe, tıp, astronomi vb. aklî ve tabii ilimlere ait eserlerin, yaygın olarak kitaplıkları doldurması ve medreselerde okutulması, Beytü'l-Hikme'deki faaliyetleri bilmeyen bir kimse için nereden geldiği ve bu kitapların nasıl yazıldığı konusu meçhul kalmaktadır.

Halife Mütevekkil'in veziri Feth b. Hâkan, kitap düşkünü ve bilgin bir kişiydi. Biriktirdiği servet ile Beytü'l-Hikme modelinde çok zengin bir kütüphâne kurmak ister. Bunun içinde zamanın seçkin bilim adamı ve ediblerinden olan Ali b. Yahyâ el-Müneccim'i görevlendirir. İbn Nedîm'in nakline göre, Ali b. Yahyâ kütüphâneyi kurarken, kendi kitaplarından bir kısmı yanında (herhâlde nüshası çift olanlar), Beytü'l-Hikme'de müstensihlere istinsah ettirdiği kitaplardan bir "Hizânetü'l-Hikme" meydana getirmiştir.[278] Ayrıca Yâkût el-Hamevî, Ali b. Yahyâ el-Müneccim hakkında şunları nakleder:[279]

---

276. Bkz., Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi,* Dergah Yay., İstanbul, 1983, s. 30-60; A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi.,* s. 108-130; H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme,* s. 400, vd.

277. Orta Çağ'da Bağdat ile İslâm'ın Batı yakası olan Kuzey Afrika ve Endülüs arasındaki bilgi transformasyonu için Bkz., İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnü'l-Enbâ',* s. 478-540; Kadı Sa'îd, *Tabakâtu'l-Umem,* s. 102-132.

278. İbn Nedîm, *Fihrist,* s. 160; Ayrıca bkz., A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi.,* s. 197; İ. H. Erünsal, "İslâm Medeniyetinde Kütüphaneler", s. 217.

279. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ',* c. V, s. 467, c. 15, s. 157; Ayrıca Bkz., R. Muhammed, "Beytu'l Hikme" s. 325.; H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme,* s. 434; İsmail Erünsal, a.g.m.

> Bağdat'ın yakınındaki bir köye Ali b. Yahyâ el-Müneccim muhteşem bir köşk, içinde de büyük bir kütüphâne yaptırmıştı. Herkese açık olan bu kütüphâneye, değişik beldelerden araştırmacılar gelirler, ilmî çalışmalar yapar, kitaplardan istifâde ederlerdi. Ayrıca burada karşılıksız olarak yer, içerlerdi. Hattâ kendilerine kâğıt, divit, mürekkep bile veriliyordu.

IX. asrın ikinci yarısında Bağdat'ta, Beytü'l-Hikme model alınarak açılan "Hizânetü'l-Hikme"ler sadece bu ikisi ile sınırlı değildi. Bunlardan daha ünlü bir kütüphâne, tercüme bürosu ve araştırma merkezinden oluşan ve Benû Mûsâ (Şâkiroğulları) diye tanınan, Beytü'l-Hikme'de yetişerek daha sonra kendi akademilerini kuran Ahmed, Muhammed ve Hasan'dan oluşan kardeşler tarafından kurulmuştur. Aynen, Beytü'l-Hikme'de olduğu gibi onlar da mütercimlere aylık 500 dinar gibi yüksek maaş ödüyorlardı. Küçük Asya, Yukarı Mezopotamya ve Bizans topraklarına uzun seferlere çıkarak, insanı hayrette bırakacak kitaplar getirmeye muvaffak olmuşlardı. Kitaplarının çoğunluğunu tıp, astronomi, matematik, müzik ve felsefe gibi konular oluşturuyordu.[280] Özellikle Yunan tabiat bilimcilerinin kitaplarının bir kısmı bunlar vâsıtasıyla getirilerek tercüme edilmiştir.

Örneklerini daha çoğaltabileceğimiz birçok varlıklı devlet büyüğü ve zengin, özel kütüphâneler kurarak, ilim ve kültürün hamiliğini yapıyorlardı. Öyle ki 891'de bir gezgin Bağdat'taki Dicle kenarında 100'den fazla kütüphâne görmüştü.[281]

Halife Me'mûn zamanında müstensihlerin çoğalttıkları kitaplardan üçer nüsha Beytü'l-Hikme'ye konulduktan sonra, istinsah edilen diğer nüshaların değişik vilayetlere gönderildiğine dâir bir faaliyetin olduğundan daha önce bahsetmiştik. Bu çalışmalar İslâm medeniyetini bir kitap bolluğuna gark etmiş ve İs-

---

280. İbn Nedîm, *a.g.e.*, s. 304; İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnü'l-Enbâ'*, s. 260.
281. S. Hunke, *a.g.e..*, s. 241; Roger Garaudy, *İslâm'ın Vaad Ettikleri*, s. 103; H. A. Attallah, *a.g.e.*, s. 241-24.

lâm dünyasının büyük şehirlerinde, sayıları yüz binlere varan kütüphânelerin kurulmasına da zemin hazırlamıştır.

IX. Yüzyıl'ın sonlarına doğru, Beytü'l-Hikme'de bir müddet çalıştıktan sonra memleketine dönen İbrâhim b. Ahmed eş-Şeybânî er-Riyâzî (ö. 298/910), III. Ziyâdetullâh'ı (290/903-296/909) ikna ederek Kayravan'da Beytü'l-Hikme'nin benzeri bir müesseseyi kurdurduğu rivayet edilmektedir. Aynen Beytü'l-Hikme'de olduğu gibi, kütüphâne ile beraber te'lif ve tercüme heyetleri için ayrılan odaların yanında tıp, astronomi, eczacılık, matematik, geometri ve botanik gibi bilimlerde araştırma ve öğretim yapılan bölümleri de vardı. Ayrıca, gelenlerin ihtiyacını karşılamak için sosyal tesisleri de bulunuyordu.[282]

Bunlardan başka Musul'da İbn Haldûn'un Dâru'l-İlim kütüphânesi; Basra'da İbn Savvâr ve Harirî kütüphânesi; Necef kütüphânesi; sadece kataloğu 10 cilt tutan Rey kütüphânesi; 400.000 kitabıyla Nasîruddîn Tûsî'nin Meraga kütüphânesi; Fâtımîler Kâhire'sinde Beytü'l-Hikme'nin zihinlerdeki üstün şöhretinin silinmesi amacıyla kurulan, 6.000'i matematik, 18.000'i felsefe olmak üzere 1.600.000 kitabı içeren Dâru'l-Hikme, Endülüs'te Hâkem b. Nâsır (ö. 350/961)'ın Beytü'l-Hikme'ye benzeyen Kurtuba kütüphânesi;[283] isimlerinin tamamını sayamayacağımız kamuya, vakıflara ve özel şahıslara ait benzeri kurumlardan bahsedilebilir. Tarihte hemen bütün İslâm devletlerinde zengin bir sektöre sahip olan kitapçılık ve kütüphânelerin böylesine gelişmesinin sebeplerini, İslâm toplumunun fikrî temellerinde ve ilme karşı olan reflekslerinde aramak en doğrusudur. Ancak, kurumlaşıp yaygınlaşmasında, ilk olmanın imtiyazını da taşıyan Beytü'l-Hikme'nin gerçekleştirdiği atılım gözden uzak tutulmamalıdır. Gerek Bağdat'taki ilk kütüphâne veya Hizâne-

---

282. Kadı Sa'îd, *Tabakâtu'l-Ümem,* s. 96; M. Kaya, "Beytu'l Hikme" s. 90; Ali Bulaç, *Din-Felsefe,* s. 306.

283. İ. Erünsal, "İslâm Medeniyetinde Kütüphaneler", s. 211-306; S. Hunke, *Allah'ın Güneşi,* s. 241-247; A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi.,* s. 133-202.

tü'l-Hikmelerin, gerek Kâhire Dâru'l Hikme'sinin, gerekse Kayravan ve Kurtuba Beytü'l-Hikmelerinin kuruluşunda[284] Bağdat Beytü'l-Hikme'sinin esas alınması onun İslâm kültür ve müessese tarihinde ne büyük bir rol oynadığının açık bir delilidir.

Kurumlaşma düzeyinde Beytü'l-Hikme'nin bıraktığı tesir, sadece kütüphâneler ve Hizânetü'l-Hikmeler ile sınırlı olmadığı söylenebilir. M. IX. ve X. yüzyıllarda İslâm dünyasında açılan medreselerin müfredatlarında Porfiryus ve Aristo mantığının okutulması, felsefe, matematik, astronomi gibi tabii ilimler ile ilgili kitapların kütüphâneleri doldurması ve medreselerde yaygın olarak okutulması, tıp, astronomi ilimlerinin ve bunlarla ilgili kurumların (rasathâne ve hastane) yaygınlaşması, temelde Beytü'l-Hikme'nin hazırladığı imkânların bir uzantısı olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü, kapısı sonuna kadar herkese açılan Beytü'l-Hikme, İslâm dünyasında hikemî ilimlerin her tarafa yayılmasına neden olmuştur.[285] Burada okunan dersler ve kitaplar, daha sonraları değişik şehirlere taşınarak medreselerin müfredatına girmiştir.[286]

Medreselerin kurulmaya başlamasıyla, İslâm dünyasındaki ilmî gelişme ve yaratıcı düşüncede aynı tarihlere rastlayan durağanlaşma belirtileri, İslâm, bilim ve düşünce tarihinin, medreselerden önceki döneminin daha canlı ve verimli olduğunu akla getirmektedir. Bu durumda, İslâm dünyasındaki mevcut temayüllerin arasındaki diyalogun henüz kopmaması ve serbest düşünce ruhunun bağnazlığa ve meşrepçiliğe dönüşmemesi gibi sebeplerin yanında kendi tabii seyrinde bağımsız olarak gelişen, câmilerden ve Beytü'l-Hikme gibi kurumlardan beslenen ve İslâm kültür tarihinin en verimli dönemini oluşturan bu kesitin oluşmasında, Beytü'l-Hikme'nin rolü de büyük olmuştur.

---

284. Bkz., Kadı Sa'îd, *a.g.e.*, s. 102-103.
285. S. Dîvecî, *Beytü'l-Hikme*, s. 28, 53.
286. A. Çelebî, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi.*, s. 177; H. A. Attallah, *Beytü'l-Hikme*, s. 441.

c) İslâmî epistemolojinin oluşması

Beytü'l-Hikme'de yapılan faaliyetler ve bu faaliyetlerin İslâm dünyasında yaygın kabul görmesi neticesinde, büyük âlimler, filozoflar, tarihçiler, tabipler, İslâmî temellere göre düşünülmüş bilginlerini inşa etmeye başlamışlardır. Onların yaptıkları çalışmalar, asırlarca etkisini sürdürmüştür. Seyyid Hüseyin Nasr *İslâm'da Bilim ve Medeniyet* adlı kitabının ilk bölümünde "İslâm Biliminin Evrensel Şahsiyetleri" başlığı altında on iki bilginin isminden bahseder. Bunların ilk altısı, Câbir b. Hayyân, Ebû Ya'kûb b. İshâk el-Kindî, Muhammed b. Mûsâ el-Hârezmî, Huneyn b. İshâk, Sâbit b. Kurrâ ve Ebû Nasr Fârâbî'den oluşmaktadır. Geriye kalanlar ise İslâm medeniyetinin en parlak dönemleri olan XII. yüzyıl sonlarına kadar yetişen bilginlerden oluşmaktadır.[287]

Burada dikkat çekici olan bir nokta var ki, bu bilginlerden Kindî, Hârezmî, Huneyn b. İshâk, Sâbit b. Kurrâ doğrudan Beytü'l-Hikme'de yetişmişlerdir. Câbir b. Hayyân ile Fârâbî'nin de bu kurumdaki faaliyetlerden ilmî bakımdan beslendiğini söyleyebiliriz. Bu bakımdan İslâm bilim ve düşüncesinin en parlak bilginlerinin yetişmesinde oynadığı rol, söz konusu kurumun verimliliğini yansıtması açısından son derece dikkat çekici bulunmaktadır. İsimlerini zikrettiğimiz bu bilginlerin yetişmesinin konumuz açısından önemi, diğer medeniyetlerden farklı olarak, İslâm bilim ve düşüncesinin oluşumunda merkezî yeri devamlı bilginler almıştır. Bu bilginler, İslâmî gelenekte hakîm diye tanımlanır. Çünkü o, tabiptir, şâirdir, gökbilimcidir, matematikçidir, filozoftur, din âlimidir. Bu şahısta, ilimlerin tevhîdini görmek mümkündür. Tıpkı gövdesi hikmet olan ağacın dalları gibi hakîm, aynı temel ilkelerin değişik uygulamaları olarak, ilimlerin birliğini temsil etmektedir.[288] En özelden en genele ka-

---

287. Daha geniş bilgi için bkz., S. H. Nasr, *İslâm'da Bilgi ve Medeniyet*, s. 39-58
288. S. H. Nasr, *a.g.e.*, s. 39.

dar tüm bilgi yekpâre bir bütündür. Herhangi bir alandaki teoriler kaziyyelerini diğer alanların hükümlerinden çıkarır. Nasıl ki "tıptaki teoriler, fizikteki teorilere bağlı ise, aynı şekilde fizikteki teoriler de ahlâk ve estetiğin ilkeleri gibi, metafizik hükümlere bağlıdır".[289] İlimlerdeki bu birlik, İslâm'ın tevhîd akîdesinde temellenmektedir.

Müslüman filozofların Yunan felsefesini aktarırlarken olduğu gibi bırakmadan bu bilgiyi İslâm biliminin paradigmasında kullanmaları ve tevhîdin etrafında kutsal bir amaca göre bütünleştirmeleri İslâmî epistemolojinin ilk temelini oluşturmuştur. Daha sonra da bu epistemoloji, asırlarca insanlığın düşüncesini etkileyen ansiklopedik zekâları yetiştirmiştir.[290] Bugün, insanlığın ilmî ve fikrî tekâmülünde Orta Çağ boyunca ve Modern Çağ öncesinde, bütün dünyayı etkileyen bir İslâm bilimi ve felsefesinden söz edilmektedir. İslâm, Çin Denizi'nden Atlas Okyanusu'na, Semerkant'tan Timbuktu'ya kadar uzanan Çin, Hint, İran, Yunan, Helen, Mısır ve Roma gibi dünyanın en eski kültürlerini, bütün ayrıntılarıyla elden geçirmiş; felsefeleri, ilimleri sigaya çekmiş ve bunları bir potada eritmekle kalmamış; Güney Asya'yı, Orta ve Yakın Doğu ile bağlayarak ve bütünleştirerek muhtelif halkların oluşturduğu bu kollektif yaşama düzeni içinde, İslâm, kendisine has bilim, felsefe ve sanatını oluşturmuştur. Doğuda Hârezmî, Fârâbî, İbn Sînâ yetişirken; aynı bilim dünyası batıda İbn Heysem, İbn Rüşd, İbn Bâcce, İbn Tufeyl, İbn Haldûn'ları yetiştirmiştir. İslâm medeniyetinin bu seviyeye gelmesinde, İslâm bilim ve felsefesinin paradigmasını oluşturan ilk bilginlerin yetişmesine mekteplik eden Beytü'l-Hikme, bütün dünya kültürlerini, İslâm'ın entelektüel ortamına taşınmasında yegâne aracı olmuştur.

Beytü'l-Hikme'nin kuruluşu ile XII. yüzyıl arasında yükselen ilim, felsefe ve sanatın seviyesini ve zenginliğini, hazırla-

---

289. M. G. S. Hudgson, *İslâm'ın Serüveni,* c. I, s. 394; Ayrıca bkz., T. J. De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi,* s. 56.

290. R. Garaudy, *İslâm'ın Vaad Ettikleri,* s. 101; Ayrıca bkz., M. İkbal, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu,* s. 171-197.

nan kâmus ve ansiklopedilerde görmek mümkündür. Çünkü ansiklopediler, bir medeniyetin, dâhi zekâlarını asırlarca seslendiren hafızaları mesafesindedir.[291] Bu ansiklopedi ve bibliyografya kitaplarında, aklî ve tabii ilimlerin ilk temsilcileri arasında Beytü'l-Hikme'deki bilginler bulunmaktadır. Yine bu ansiklopedilerde, İslâm tarihinin hiçbir döneminde görülmeyecek şekilde, ilmin bütün dallarında eserler verildiğini görmek mümkündür. Hârizmî'nin (ö. 976) *Miftâhu'l-U'lûm*'u, Fârâbî'nin *İhsâ'u'l-'Ulûm*'u, İbn Nedîm'in *Fihrist*'i, Mes'ûdî'nin *Murûcu'z-Zeheb*'i, İbn Sînâ'nın *Şifâ*'sı, Gazzâlî'nin *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*'i, İbn Hâllikân'ın *Vefayât-ı A'yân*'ı, İbn Ebî Useybi'a'nın *'Uyûnu'l-Enbâ*'sı, İbn Kıftî'nin *Târîhu'l-Hukemâ*'sı, Taşköprülüzâde'nin *Mevzu'âtu'l-'Ulûm*'u ve Kâtib Çelebî'nin *Keşfu'z-Zunûn*'u, söz konusu dönemde İslâm medeniyetinde ortaya çıkan ilimlerin, kitapların ve bilginlerin adeta bir tapusudurlar.

İslâm medeniyetinde ortaya çıkan tabii ve aklî ilimlerin doğuşu ve ilk temsilcilerinin Beytü'l-Hikme'de yetişmeleri, gerek İslâm medeniyetinin yükselişinde, gerekse bilimlerin gelişmesinde, İslâm kurumları tarihinde hiçbir kuruma nasip olmayacak ilmî ve fikrî etkinlik Beytü'l-Hikme'ye nasip olmuştur. Buradan yayılan bilim ve düşünce, hem Doğu dünyasını, hem de Batı dünyasını hissedilir derecede etkilemiş, özellikle de Batı'nın uyanmasına vesile olmuştur.

3. Batı Dünyasını Etkilemesi

Tarihte iki kez Doğu'nun bilgi ve hikmeti Batı'ya intikal etti ve her iki intikal neticesinde de Batı'da köklü değişiklikler meydana geldi. Bu değişiklikler ile beraber Doğu bilgi ve hikmeti, ilâhî özünden soyutlanarak laikleşti.[292]

---

291. C. Meriç, *Işık Doğudan Gelir,* s. 33.
292. Ali Bulaç, "İslâm Dünyasında Hikmeti Yeniden Diriltmek", *Bilgi ve Hikmet*, sy: 1 (Kış, 1993), s. 22.

İlk intikal; Yunanlıların Mezopotamya ve Mısır kökenli bilgi ve hikmeti, gerek doğuya geçerek, gerekse Fenikeli denizciler vâsıtasıyla alıp Yunan politeizmi ortamında tanrılara karşı kullanmaları, hikmetin unutulup salt felsefeye dönüşmesini doğurdu.[293]

İkinci intikal; XI. yüzyıldan itibaren, Sicilya ve İspanya kanalıyla, Müslüman dünyadan yapılmıştır. XI. yüzyıldan başlayıp, XV. yüzyılın sonlarına kadar süren bu intikal neticesinde de, yine kadîm Yunan'dakini hatırlatırcasına, İslâm dünyasından aktarılan "ilâhî hikmetle" iç içe girmiş olan bilgi, "İlâhî boyutundan soyutlanarak, kilise dogmatizmine ve dine karşı inşa edilen seküler bir bilimin paradigmasında kullanılmıştır".[294]

Ancak, burada Doğu'dan Batı'ya intikal eden söz konusu bilginin Batı'da hangi formlara girdiğini uzun uzun tartışacak değiliz. Yine Doğu ile Batı arasındaki gerçekleşen bu umumi etkileşimden bütün yönleriyle de bahsetmeyeceğiz. Zaten böylesi bir çalışma araştırmamızın doğrudan konusunu teşkil etmemektedir. Fakat Beytü'l-Hikme'nin söz konusu intikaldeki husûsî etkilerini, oradaki yapılan çevirilerin ve bilginlerin yazdıkları eserlerin izini takip ederek göstermeye çalışmamız, Beytü'l-Hikme'nin evrensel düzeyde yankı uyandıran etkilerinin anlaşılması bakımından önemlidir. Tabii olarak bunu yaparken, bu intikalin hangi yollardan ve kimler tarafından gerçekleştirildiği de ayrıca önem kazanmaktadır.

İslâm dünyası ile Batı arasındaki intikalde genellikle iki yolun izlendiği görülmektedir; İspanya (Endülüs) ve Sicilya. Müslümanların Endülüs'te yüksek bir kültür ve medeniyet oluşturdukları, hemen hemen bütün tarihçilerce itiraf edilmektedir. Orta Çağ İslâm dünyasının en batısında bulunan bu yarımadadaki yazılı kaynakların, büyük bir kısmının doğudan yani Abbâsîler zamanında Bağdat'ta ve diğer önemli ilim ve kültür merkezlerinde oluşturulan kültürel ve ilmî verilerden aktarıldığı görülmektedir. Bu husûsta dönemin tarihçisi Kadı Sa'îd Endülüsî (ö.

293. Bkz. Kadı Sa'îd, *Tabakâtu'l-Ümem*, s. 34.
294. A. Bulaç, "İslâm Dünyasında Hikmeti Yeniden Diriltmek", s. 23.

567/1074)[295] ve İbn Ebî Useybi'a[296] (668/1269)'nın kitaplarında bu intikali açıkça görmek mümkündür.

Endülüs Emevîleri'nin önemli şehirlerinde; Toledo, Sevilla, Kurtuba vb. yerlerde İslâm bilimi ve düşüncesi yaygın olarak gelişiyor ve hattâ İbn Tufeyl, İbn Bâcce, İbn Rüşd, İbn Arabî gibi ünlü kişileri yetiştiriyordu. Toledo şehrinin 1085 yılında kuzeyli Hristiyanların eline geçmesi, bu intikal için önemli bir dönüm noktası olur. XII. Alphons döneminde (XII. yüzyıl), Toledo Piskoposu Raymond Lully'ün teşviki ve yardımıyla, 1134 yılında bir tercüme mektebi kurulur. Raymond, bu mektebin başına Segovia başpapazı Dominicus Gundissalvi'yi getirir ve felsefe ve ilim sahasında Arapça yazılmış önemli eserlerin tercümesiyle görevlendirir. Burada 1134'den 1184'e kadar yarım asırlık zaman içinde, birbiri ardına ünlü mütercimler yetişir: Mesela; daha sonra Sicilya'ya geçen Michael Scot, Chester'li Robert, Seville'li John, Dalmaçyalı Hermann, Yahudi Abraham b. Ezrâ (ö. 1167), Kremonalı Gerard (ö. 1184), Roger Bacon gibi diğer papazlar burada yetişen mütercimlerdir.[297]

Toledo'da kurulan bu mektebin çalışmaları neticesinde Arap astronomlarının, tabiat bilimcilerinin, filozoflarının, tabiplerinin, kimyagerlerinin başlıca eserleri Latinceye çevrilmiştir. Bunun yanında Aristo'nun, Eflatun'un Müslümanlarca daha önce Beytü'l-Hikme'de Arapçaya çevrilen eserleri, burada Arapçadan Latinceye çevrilmiştir. Çevrisi yapılan bu eserler;

Batı'nın malı olarak Batı skolastisizminin temelini teşkil etmiş ve son hadde kadar geliştirilmiştir.[298]

---

295. Bkz. Kadı Sa'îd, *a.g.e.*, s. 97-130.
296. Bkz. İbn Ebî Useybi'a, *Uyûnü'l-Enbâ'*, s. 478-540.
297. P. Hitti, *İslâm Tarihi* c. II, s. 934-35.; H. Bammat, *İslâmiyet'in Manevî ve Kültürel Değerleri*, s. 212.; Sevim Tekeli, *Modern Bilimin Doğuşunda Bizans'ın Etkisi*, Ankara,1975, s. 38-55; Ayrıca buradaki mütercimlerin tam listesi için Bkz. H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 265-297.
298. D. L. O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 166.

Toledo mektebi Batı düşünce ve uyanışında o kadar önemli bir yere sahiptir ki, Renan onun hakkında şöyle der:[299]

Bu mektebin kurulması, Orta Çağ'ın bilgi tarihini ikiye ayırmaktadır; Toledo tercümeleri öncesi ve Toledo tercümeleri sonrasıdır.

Buradaki çalışmalar neticesinde Raymond'un fikirleri ve görüşleri doğrultusunda, kilise adamları tarafından 1250 yılında aynı şehirde Avrupa'nın ilk "Doğu Araştırmalar Okulu"nun kurulmasıyla, oryantalizmin temellerinin atılması hayli ilgi çekicidir.[300]

İspanya'da çeviri çalışmaları bütün hızıyla sürerken, Avrupa'nın Doğu'ya (Asya ve Afrika) uzanan kolunun (İtalya Yarımadası) parmakları mesabesinde olan Sicilya Adası, Doğu-Batı karşılaşmasında sürekli özel bir öneme sahip olmuştur. Buradaki çalışmaların, gerek Rönesans'ta gerekse tercümelerde İspanya'dan geri kalmadığı görülmektedir.

Müslümanların elinden ülkeyi teslim alan Normanlar, Sicilya'da buldukları İslâmîleşmiş ülkede, kendileri de Müslüman hayranı olarak yaşadılar.[301] II. Roger (1101-1154) zamanında Sicilya'da halk Arapça, Latince ve Yunanca olmak üzere üç dili aynı anda konuşuyordu. Bu durum tercüme için bulunmaz bir ortam oluşturuyordu. II. Roger ve torunu II. William döneminde (1166-1189), Batlamyus'un *Optika*'sı ve *Kelîle ve Dimne*'nin Latinceye çevrildiği görülmektedir.[302]

Onların zamanında Palermo şehri önemli bir kültür merkezi olmuştur. Ünlü Müslüman coğrafyacı İdrîsî, onun sarayında çalışmalarını sürdürmüştür. İdrîsî'nin II. Roger'e izafe ettiği *Kitâbu Rogerî* adlı eserindeki haritalar, Me'mûn zamanında Bey-

299. H. Bammat, *a.g.e.*, s. 212.
300. P. Hitti, *İslâm Tarihi* c. II, s. 934.
301. Bkz. S. Hunke, *Allah'ın Güneşi*, 268 vd.
302. S. Tekeli, *Bizans'ın Etkisi*, s. 45; P. Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 974; S. Hunke, *a.g.e.*, s. 266.

tü'l-Hikme'deki bilginlerce çizilmiş dünya haritasından yararlanarak yapılmıştır.[303]

Bu sülalenin iktidarı kaybetmesi, çalışmaları etkilememiştir. II. Frederik zamanında (1194-1250), Napoli Üniversitesi'nde pek çok Arapça kitap bulunuyordu. Hattâ II. Frederik bu üniversiteyi İslâm ilmini Batı'ya tanıtmak için yönlendiriyordu. Çünkü o, İslâm filozoflarının gerçek bir hayranıydı. Buraya getirilen kitaplar tercüme ediliyor, daha sonra da Paris ve Polonya üniversitelerine gönderiliyordu.[304] Burada daha önce Toledo'da çalışmış olan Michael Scot, Yahudi asıllı Ferec b. Sâlim, Palermo'lu Eugene, Katalonyalı Aristippos ve en önemlisi Thomas Aquinas gibi filozoflar yetiştirmiştir.[305] Buradaki yapılan araştırmalar kısa zamanda Paris ve Oxford üniversitelerine uzanmış ve Batı üniversitelerinin müfredatını oluşturmuştur.

Sicilya'da yapılan bir diğer önemli çalışma, Afrikalı Konstantin (ö. 1087) tarafından Salerno tıp okulunun canlandırılması olmuştur. X. yüzyılda yaşayan Donnolo (913-982)'nun Arap, Hint ve Yunan tıbbını birleştirerek kurduğu bu okulu, Konstantin çıktığı uzun Doğu seferinden dönerken beraberinde getirdiği Arapça kitapları, bir süre kaldığı Salerno'da Latinceye tercüme ederek canlandırmıştır. Onun öğrencisi Johannes Seracenus (1040-1103) ilk olarak Ali b. Abbâs'ın *Kitâbu'l-Melik* adlı cerrahî kitabını çevirmiştir.[306]

Toledo tercüme okulu, II. Roger ve II. William'ın Palermo'daki çalışmaları, II. Frederick'in Napoli Üniversitesi'ndeki

---

303. S. Tekeli, *a.g.e.*, s. 39; S. Hunke, *a.g.e.*, 267-8.
304. H. Bammat, *a.g.e.*, s. 211; P. Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 973; F. Gabrielli, "İlmî ve Edebî Tesirlerin Avrupa'ya İntikali", Çev: İhlan Kutluer, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Editör: Holt-Lampston Lewis, Kayıhan yay. İst. 1988, c. IV, s. 434; D. L. O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 168; S. Tekeli, *Bizans'ın Etkisi*, s. 54.
305. P. Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 973; S. Tekeli, *a.g.e.*, s. 308, 309.
306. S. Tekeli, *a.g.e.*, s. 39, 40; P. Hitti, *a.g.e.*, s. 919; F. Gabrielli, "İlmî ve Edebî Tesirlerin Avrupa'ya İntikali", s. 424.

çalışmaları, Pireneler üzerinden aşarak, Alp eteklerinden Lorraine bölgesine, Almanya'ya ve Orta Avrupa'ya ulaşarak ta İngiltere'ye sıçramıştır.[307] Bütün Avrupa'yı saran bu çalışmalar, Padova, Toulouse, Lyon üniversitelerinin ardından XIII. yüzyılda Montpellier, Balogne, Paris, Oxford ve Köln (Cologne) üniversiteleri sayesinde, Avrupa Rönesansı'nın temellerini atmıştır.[308]

Batı'nın Orta Çağ karanlıklarından sıyrılmak için giriştiği bu yoğun çabada, İslâm dünyasından, Kindî'den İbn Rüşd'e kadar yetişen tabiat bilimcisi, filozof, tabip ve kelâmcıların eserlerinin tercüme edildiği görülmektedir. Bunlarla birlikte, Müslümanların tercüme edip, üzerinde şerhler ve tefsirler yaptıkları Yunan, Süryânî, İran ve Hint kitapları da Arapçadan Latinceye ve başka Batı dillerine çevrilmiştir.

Afrikalı Konstantin, Salerno'da pek çok Arapça kitabı çevirmek için uzun bir liste hazırlamıştı. Hipokrat, Calinus, Huneyn b. İshâk, Râzî başta olmak üzere İshâk b. Süleyman (ö.932), Ali b. Abbâs (ö. 994)'ın kitaplarından oluşan tam 76 kitabı çevirmiştir.[309] XII. yüzyılda Bath'lı Adelard, çoğunluğu matematik ve astronomi olmak üzere Öklid'in *Elementler*'i, Sâbit b. Kurrâ ve İshâk b. Huneyn'in riyaziyât ve heyete dâir eserlerini, Hârezmî'nin *zîc*'lerini, Ebû Ca'fer'in *Medhal*'ini çevirmiştir.[310]

Yapılan çevrilerin hepsini burada saymak çok uzun yer kaplayacağından, Beytü'l-Hikme'de yetişen bilginlerden Avrupa dillerine eserleri tercüme edilen başlıca isimler şunlardır: Birçok kitabı çevirerek parlak bir şöhret kazanan Huneyn b. İshâk'ın kendi te'lif eserleri yanında Calinus'tan yaptığı çeviriler; hocası Yuhanna b. Mâseveyh'in *Mesue Opera* olarak toplanan eserleri; İsâ b. Yahyâ'nın Dioskorides, Calinus ve Hipokrat'tan yaptığı çevri-

307. P. Hitti, *a.g.e.,* c. II, s. 936
308. H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 234-245; A. Bulaç, *Din-Felsefe*, s. 310.
309. H. Z. Ülken, *a.g.e.,* s. 266-267; Ayrıca bkz. devam eden sahifede, Konstantin'in çevirdiği kitapların bir kısmının ismi yer almaktadır.
310. H. Z. Ülken, *a.g.e.,* s. 268; S. Tekeli, *Bizans'ın Etkisi*, s. 42.

ler; eserleri en çok çevrilen Kindî'nin *Mecistî* üzerine yaptığı çalışmalarının yanında Aristo'nun *De Anima*'sı ve daha birçok tıbbî te'lifler, Toledo mektebinin ünlü mütercimi Cremonalı Gerard tarafından çevrilmiştir. "Orta zamana" kadar en büyük üstadlardan sayılan Râzî'nin kendi eserleriyle birlikte Hipokrat ve Calinus şerhleri tercüme edilmiştir. İslâm dünyasındaki şöhreti kadar batıda da tanınan İbn Sînâ'nın eserleri, Toledo mütercimlerince daha çok ilgi görmüştür. Yine aynı tercüme okulunda Fârâbî'nin eserleri de çevrilmiş, hattâ bazı yazarlar tarafından (Gundissalvi) aynen takip edilmiştir. Kusta b. Luka'nın *el-Fark Beyne'n-Nefs ve'r-Rûh*, Sâbit b. Kurrâ 'nın astronomi ve matematik eserleriyle beraber yaptığı tercümeler, Batı'ya geçen isimler arasında görülmektedir. En önemlisinden biri de Hârezmî'nin *Cebr*'i "Alhorizmi (veya Algorizmi)" olarak Batı'ya geçmiştir.[311]

Tercümeler, Arapçadan Latinceye, İbrânîceye, İspanyolcaya, Portekizceye yapılmaktaydı. Arapçanın yanında Yunancadan da tercümeler vardır.[312]

Arapçadan yapılan tercümelerde, aynen Abbâsîler zamanındaki Süryanîlerin oynadığı role benzer bir şekilde Yahudiler aracı olmuşlardır. Toledolu Abraham b. Ezrâ, Sicilyalı Ferec b. Sâlim, Seville'li John meşhur Yahudi mütercimlerdendir.[313] Muvahhidler'in hükümdarı Yûsuf b. Ya'kûb b. Mansûr (1184-1199) zamanında İbn Rüşd ile beraber Yahudilerin de ülkeden kovulması, Yahudileri Leon, Kastilya, Fransa ve İspanya'ya göç etmeye mecbur etmişti. VII. Alfonso ve II. Frederik, Arapça bilen bu Yahudilere sahip çıkmış ve onları tercümeye memur etmişti. Beraberlerinde götürdükleri Arapça ilmî eserleri tercümeye başlayan Yahudiler, Doğu ile Batı arasında mühim bir köprü vazifesi gör-

311. Batı'ya tercüme edilen kitapların tam bir listesi için Bkz. H. Z. Ülken, *a.g.e.*, s. 265-313, Sevim Tekeli, *a.g.e.*, s. 41-70.
312. S. Tekeli *a.g.e.*, s. 53-54, 60, 61, 63.
313. P. Hitti, *İslâm Tarihi* c. II, s. 935, 974; H. Bammat, *İslâmiyet'in Manevî ve Kültürel Değerleri*, s. 212, 213, D. L. O'leary, *a.g.e.*, s. 157-164.

müşler ve onların etkisiyle Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, Aristo, özellikle İbn Rüşd Batı'ya aktarılmıştı.[314] Bu sebeple Yahudilere "Pirene dağlarının gerisindeki Müslüman Arapların tercümanları" denilmekteydi. Yahudiler elde ettikleri bu imtiyaz sayesinde XII. yüzyılda Marsilya, Narbonne, Béziers, Montpellier ve Basençon'da üniversiteler kurarak, kendi şeriatlarının yanında Müslümanlardan aldıkları astronomi, tıp, felsefe vs. gibi ilimleri okutmuşlardır.[315] Belki de Batı'da oluşan Yahudi entelijansiyasının tarihî temelleri buralara dayanmaktadır.

Batı'da tanınmaya başlayan İslâm filozofları, Batı düşüncesinin ufuklarını birdenbire genişletmiştir. Sevilleli John tarafından çevirisi yapılan Kindî'nin *Kitâbu'l-Akl* adlı eseri, Rönesans'ın ünlü filozofu Giordano Bruno üzerinde derin tesirler bırakmıştı. Hatta Giordano, Kindî'den övgüyle bahseder. Kindî'nin eserleri vasıtasıyla Batı'ya giren ampirizm, gerek Rönesans düşüncesinde, gerekse modern düşüncenin yükselişinde etkili olmuştur.[316]

Fârâbî'yi adım adım izleyen Gundissalinus, onun bilgi teorisini Batı üniversitelerinde yaymıştı. Fârâbî'nin kitapları aynı zamanda uyuyan Hristiyan skolastisizmini uyandırmış, St. Thomas ve Büyük Albert'i yetiştirmiştir. Yine onun idealist mantığı, Latin düşünürleri üzerinde silinmez bir etki bırakmıştır.[317]

Roger Bacon'un "deney" kelimesi, Müslüman bilim adamlarının bilimsel ve bilim ötesi incelemeleriyle yakından ilgilidir.[318] Aristo'nun, Hârezmî'nin, Sâbit b. Kurrâ'nın eserlerinin onların ilmî anlayışlarını şekillendirmede etkili olduğu görülmektedir.

İslâm bilimi aktarılırken, Batı'nın mitsel inanışlarını da yok etmiştir. Gerek kozmos ile ilgili, gerekse batıl anlayışlar üzeri-

---

314. H. Z. Ülken, "İslâm Düşüncesinin Batıya Etkisi", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, Editör. M. Ş. Şerif, İnsan Yay., İstanbul, 1991, c. IV, s. 172.
315. A. Bulaç, *Din-Felsefe*, s. 311.
316. H. Z. Ülken, a.g.m. s. 162; M. İkbal, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu,* s. 172 vd.
317. H. Z. Ülken, *a.g.m,* s. 163-164.
318. H. Z. Ülken, *a.g.m,* s. 161.

ne kurulan dünya tasavvuru, Müslümanların coğrafî eserlerinin Batı'ya girişi ile yıkılmıştır. Bunun en bariz neticelerinden birisi, coğrafî keşiflere imkân hazırlaması olmuştur. Elbette ki coğrafî keşifleri canlandıran başka sebepler mevcuttu; fakat çok önceleri Müslüman seyyahların bütün Asya'yı, Hind'i, Uzak Doğu'yu, Afrika'nın doğu kıyılarını gezmeleri ve seyahatnamelerinde gördüklerini anlatmaları, fizikî ve siyasî haritaların hazırlanması, bilimsel coğrafî eserler meydana getirmeleri, bunların Batı'da tanınmaya başlaması, coğrafî keşiflerin canlanmasında mühim bir yere sahiptir.[319]

Müslüman dünyanın etkisi o kadar geniş olmuştur ki, Fârâbî'nin, Kindî'nin vb. düşünürlerin müzik risalelerinden önce, kilise ilâhisinden öteye geçemeyen Batı müziği, bu kitaplar sayesinde nota ile derinleşmiş ve Şark musikisinden esinlenerek gelişmeye başlamıştır.[320]

Sonuç olarak diyebiliriz ki, her ne kadar birçok Batılı düşünür ve araştırmacı, kendi medeniyetlerindeki İslâmî tesiri görmezlikten gelmeye çalışsa da, tarihî veriler bunu inkâr edilmez bir şekilde önümüze koymaktadır. Eğer bu intikal olmasaydı ne Rönesans, ne Reform, ne de Aydınlanma gerçekleşebilirdi. Zaten bu durum, birçok insaflı Batılı araştırmacı tarafından geçte olsa artık itiraf edilmektedir.[321]

Bu konuda Batılı bir yazarın itirafları aynen şöyledir:[322]

---

319. H. Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s. 194, 195, Mes'ûdî'nin kitabında anlattığı coğrafî bilgilerde, Batı'dakine benzer bir anlayışa kesinlikle rastlanmamaktadır. İşte Müslüman coğrafyacıların kitapları Batı'daki bâtıl inançları yıkarak coğrafî keşiflerin önünü açmıştır. Müslüman coğrafyacıların kozmik anlayışı ve dünya tasavvurları için örnek olarak bkz., Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, c. I, s. 86-93.
320. H. Z. Ülken, *a.g.e.*, s. 238.
321. S. Hunke, *Allah'ın Güneşi*, s. 18; S. Tekeli, *Bizans'ın Etkisi*, s. 53.
322. J. H. Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, Çev: Ömer Rıza, asar, İlmiye Kütüphanesi Yay. İstanbul-1934, s. 23-4.

Battânî'nin *Zîc*'i Tivolili Plato tarafından tercüme edildi (1150). Hristiyan âlimlerin Arap irfanına aşina olmak için toplandıkları başlıca merkez Alfons'un zapt ettiği Toledo şehri idi. Burada coğrafya noktai nazarından yapılan başlıca tetebbular, dünyanın yuvarlak olduğuna inanmakta idi. Yoksa bu inanç Müslümanlar tarafından muhafaza edilmeseydi, Amerika'nın keşfine imkân kalmazdı.

... Christophe Colomb, Müslüman coğrafyacıların Arin Nazariyesi (Dünyanın merkezî fikri)ni, Hârezmî'nin *Müsellesât* adlı eserinin tercümesinden esinlenerek Peter Imago Mundi tarafından yazılan (1410) bir eserden okumuştu. Colomb, dünyanın armut gibi olduğunu, onun Batı tarafından, Arin şahikasından daha sivri bir merkez olduğunu ve bunun dünyanın alt kısmını meydana getirdiğine inanmaktadır. İşte İslâm coğrafya nazariyesi, coğrafî keşiflerde sâik olmak husûsunda bir hak sahibidir.

"*Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Birbirinizle tanışmanız (te'âruf) için sizi milletler ve kabilelere ayırdık. Allah yanında en değerli ve üstün olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, haberi olandır.*"[323]

323. Hucûrât Sûresi, âyet, 13.

SONUÇ

Mevcuten eski kaynaklarda verilen bilgilerin ışığında, İslâm tarihinde büyük bir önemi olan ve fevkalâde yankı uyandıran "Beytü'l-Hikme Kurumunun Kuruluş, İşleyiş ve Etkilerini" imkânlar elverdiği ölçüde ortaya koymaya ve bazı sonuçlara ulaşmaya çalıştık.

Buna göre, Beytü'l-Hikme, İslâm toplumunun dinî ilimler alanında en parlak dönemini yaşadığı ve Abbâsîlerin iktidarıyla da, dünyanın en büyük ve zengin devletine sahip oldukları bir dönemde kurulmuştur. Kuruluşunda Müslümanlar Hristiyan ve Zerdüştî topluluklarla karşılaşmaları gibi sosyal, devletin yönetiminde yabancı unsurlardan faydalanma gibi siyasal, Müslümanlar ile diğer fikir grupları arasında geçen tartışmalarda olduğu gibi kültürel ve İslâm dininin ilmî teşvik etmesi ve hikmetin her türüne açık olması gibi dinî sebepler etkili olmuştur.

Beytü'l-Hikme'nin Halife Mansûr dönemindeki çalışmalar ile ilk nüvesi oluşturulmuş, Hârûn Reşîd zamanında daha da büyüyerek çalışmaya başlamış ve Me'mûn zamanında ise âdeta bir akedemi hâline kavuşmuş ve en parlak dönemini yaşamıştır. Biz-

zat Me'mûn'un emriyle, ilk defa Yunan felsefesine ait eserler, bu dönemde yoğun olarak tercüme edilmeye başlanmıştır.

Beytü'l-Hikme ilk olarak kütüphâne olarak kurulmuş, tercüme hareketi zayıflayınca da kütüphâne olarak hizmet verdiğinden, oranın sadece bir kütüphâne olduğu zannedilmiştir. Halbuki Hârûn Reşîd'den sonraki yapısıyla kütüphâneden (*hizâne*), bugünkü ifâdeyle bir akademi haline (*beyt*) dönüşmüştür. İhdas edilen tercüme büroları, ayrı ayrı kütüphâneler teşkil edilen bilim heyetleri ve bunların kollektif çalışmaları, Me'mûn tarafından buraya eklenen rasathâne ve Bağdat'taki bîmâristanda bulunan doktorların da burayla sıkı ilişkileri nedeniyle, Beytü'l-Hikme kütüphâneden öte bir araştırma merkezi haline gelmiştir. Ayrıca burada daha çok aklî ve tabiî ilimler ile felsefe ve mantık konularına (hikmet) ağırlık verilmiştir. Kitapların çoğunluğunu da bu konuyla ilgili kitaplar oluşturmuştur. Bu haliyle İslâm kurumlar tarihinde ilk kültürel kurum özelliğine sahiptir.

Beytü'l-Hikme'ye Mısır, Filistin, Suriye, Irak, Yukarı Mezopotamya, Küçük Asya, Konstantiniyye, İran, Horasan, Harezm, Hint ve Sudan'dan kitaplar getirilmiştir. Bunun için ilk Abbâsî halifeleri yüksek meblağda para harcamışlar ve şaşılacak derecede gayret göstermişlerdir. Savaşlarda bile tazminat olarak kitap istemişlerdir. Böylece Antik Çağ'dan kalan kitaplar burada insanlık namına korunmuştur.

Burada mükemmel diyebileceğimiz bir görev dağılımı yapılmıştır. Tercüme, kütüphâne ve rasathâneden oluşan bölümlerde, her biri ayrı dillere tahsis edilen odalara mütercimler yerleştirilmiş, müstensihler kitapları çoğaltmışlar ve mücellidler de bu kitapların cildleme işini yapmışlardır. Her bölümün işleyişinden sorumlu olan hâzinler, faaliyetlerin sıhhatli bir şekilde yürütülmesini ve tercümelerin bozukluklarının düzeltilmesini yürütmüşlerdir. Kütüphâne ise, her biri kurucusunun adıyla anılan bölümlerden oluşmuş ve burada hizmetçiler ve münâviller, halka ve buradaki personele hizmet etmişlerdir. Ayrıca, halifelerce davet edilen bilginler, buradaki husûsî odalarında eserleri-

ni yazmışlar ve araştırmalar yapmışlardır. Bütün bu çalışanları, Beytü'l-Hikme'den genel olarak sorumlu olan ve zamanın ünlü bilginleri arasından seçilen Sâhibu Beytü'l-Hikme denen görevliler yürütmüşlerdir.

Burada Yunanca, Hintçe, Süryânîce, Yunanca, Nebâtîce ve Farsçadan tercümeler yapılmış, bu tercüme işinde çoğunluğu Süryanîlerden olmak üzere, Harrân Sâbiîleri, Ya'kûbî ve Nastûrî Hristiyan papazları, İranlı Zerdüştîler ve bu dillere vakıf olan Araplar görev almışlardır. Az da olsa Ermeni, Türk ve Kürt isimlerine de rastlanmaktadır. Dolayısıyla burada değişik din, milliyet, coğrafya ve inanca mensup, dünyanın dört bir yanından gelen, bilginler ve mütercimler toplanmışlar ve insanlığın ilmî ve felsefî birikimini yeniden ele almışlardır.

Tercümeler, önceleri dillere ve konulara yeterince vakıf olmayan mütercimler tarafından yapıldığından bozuk olup, daha sonraki düzenlemeyle, tercümeler hem dilleri, hem de konuları çok iyi bilen mütercimlere yaptırılmış, önceki bozuk tercümeler düzeltilmiş ve bu tercümeler, devrin ünlü edipleri arasından seçilen hâzinlerce kontrol edilmiştir. Bu arada tercüme edilen konularla ilgili yeni kavramlar üretilerek, ifâde genişliği temin edilmiş, düşünce alanında önemli gelişmeler sağlanmıştır. Bu tercümeler vâsıtasıyla Arapça, Antik bilimlerin yazılı olduğu önemli bir dil ve Modern Çağ öncesinin en önemli bilim dili hâline gelmiştir. Asılları kaybolan birçok eser, günümüze Beytü'l-Hikme'de yapılan Arapça tercümeleri vâsıtasıyle ulaşabilmiştir. Ayrıca, Arapça, Müslüman bilginlerin, bütün bilgi hâzinelerine ulaşabildiği, Müslüman toplumun ortak ilim ve düşünce dili haline gelmiştir. Böylece de İslâm bilim ve felsefesinin en parlak bilginleri yetişmiştir.

Beytü'l-Hikme'nin gelirleri tamamıyle Beytü'l-Mâl'den karşılanmış, halifeler buradaki bilginlere ve mütercimlere yüksek meblağda ücret ödemişlerdir. Buradaki bilginlerden zaman zaman vezirler, şurta görevlileri, sefirler ve müsteşarlar seçilmiş, bu sûretle devlet yönetiminde bilim adamları ve filozoflar söz sahi-

bi olmuşlardır. Beytü'l-Hikme saray bünyesinde faaliyet gösterdiğinden, burada çalışanlar saray erkânından sayılmışlardır. Dolayısıyla, onların toplumsal statüleri, kendilerini onurlandıracak ve itibâr görecek düzeyde olmuştur.

Öte yandan, İslâm kurumlar tarihinde zaman zaman görülen hürriyeti kısıtlayıcı veya ilmî hedefleri engelleyici türden siyâsi bir baskı Beytü'l-Hikme'de görülmemiştir. Buradaki bilginler tam bir fikir hürriyeti içinde çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Herhangi bir mezhebin merkezi olma gibi bir durum görülmemiştir. Sadece, felsefî eserler Mu'tezile'ye mensup idâreciler tarafından daha çok desteklenirken, Sünnî görüşü benimseyenlerce yasaklanma yoluna gidilmiştir. Bunun haricindeki çalışmalarda başka siyasî bir baskı görülmemiştir.

Beytü'l-Hikme yüksek seviyede araştırmaların yapıldığı bir kurum olarak çalışmıştır. Burası, felsefe ve bilim alanında, asırlarca insanlığın düşüncesini etkileyen Kindî, Hârezmî, Benû Mûsâ, Battânî, Râzî, Fârâbî gibi evrensel şahsiyetlerin yetişmesine imkân hazırlamış ve beşiklik etmiştir. Ayrıca, İslâm felsefesi ve bilimi alanında ilk eserler burada yazılmıştır.

Beytü'l-Hikme'deki faaliyetler neticesinde; Müslümanlar arasında ilk olarak sistematik İslâm felsefesi doğmuş ve geleneksel ulemanın yanında yeni bir bilgin tipi olan filozoflar, İslâm toplumunda görülmeye başlamıştır. Bu felsefî hareket, Yunan peripatetisyenliğine dayandığından "Meşşâiyyûn" olarak anılmış ve Fârâbî ve İbn Sînâ gibi filozofları yetiştirerek devam etmiştir. Bunun yanında kelâm ilminde metodolojik ve muhteva boyutunda yeni gelişmeler olmuş ve kelâm, felsefîleşme sürecine girmiştir. Bundan en çok Mu'tezile mensupları etkilenmiştir. Tasavvufta da, Yeni Eflatuncu ve Gnostik felsefenin bazı unsurları etkili olarak, İslâm tasavvufu içinde yer almaya başlamıştır. Ancak bu etkilerin hiçbirisi kalıcı bir olumsuzluk gösterememiştir. İslâm'ın kendi iç dinamikleri ve tevhîdin belirleyiciliği sayesinde, yabancı unsurlardan uymayanlar atılmış, bünyeye uygun olanlar İslâmîleştirilmişlerdir.

Yine buradaki çalışmalar ile bilimsel manâda, matematik, coğrafya, astronomi ve tıp ilimleri Müslümanlar arasında hızla gelişmeye başlamıştır. Beytü'l-Hikme bu ilimlerin gelişebilmesi için gerekli olan metaria primayı oluşturmuştur. Böylece Beytü'l-Hikme, İslâm medeniyetinin ve kültürünün en parlak döneminin oluşmasına büyük katkılarda bulunmuştur. Yükselen bu ilmî faaliyet neticesinde, sistemci düşünürler tarafından İslâm biliminin paradigmaları oluşturulmuş ve Beytü'l-Hikme'de yazılan çok sayıda eser IX. yy'dan itibaren Batı'ya tercüme edilerek, modern Batı uyanışının bilimsel materyallerinde yer almıştır.

Ayrıca, Beytü'l-Hikme'nin benzerleri, değişik İslâm devletlerince ve Müslüman zenginler tarafından inşa edilerek, İslâm dünyasında sayıları yüz binlerle ifâde edilen kütüphânelere öncülük etmiş, hattâ Beytü'l-Hikme'den istinsah edilerek çoğaltılan kitaplar, bu kütüphânelerdeki felsefe ve tabiat bilimleriyle ilgili kitapların özünü oluşturmuştur. Dolayısıyla Beytü'l-Hikme, gerek kurumlar, gerek düşünce ve gerekse bilim alanında öncülük yapmış ve İslâm medeniyetinin en önemli kırılma noktalarından birini oluşturmuştur.

Beytü'l-Hikme'nin tarih içinde geçirdiği tecrübe bize gösteriyor ki bugün İslâm ümmeti, hiçbir düşünceye, kültüre ve medeniyete kapılarını kapayamaz. Fakat İslâm imanını ve safiyetini tehdit eden bir tehlike taşıyorsa, onu kabullenmekte acele etmemeli, reddederken de titiz davranılmalı ve dikkatli bir dil kullanılmalıdır. Tarihte Müslümanlar Beytü'l-Hikme'deki faaliyetler ile bütün Antik medeniyetlerin tecrübelerinden faydalanarak kendi evrensel medeniyetlerini kurmuşlardır. Bu süreç içinde meydana gelen birtakım olumsuzluklar, bugün İslâm ümmetinin Batı ile ilişkisinde bir tecrübe olarak dikkate alınmalıdır.

Tarihte bütün medeniyetler birbirlerine bağlı olarak, birbirlerinin tecrübesinden istifâde ederek gelişmişlerdir. Medeniyetlerin birbirlerinden istifâdeleri de, yapılan tercümeler vâsıtasıyla gerçekleşmiştir. Bu tarihî gerçek, ilk dönem İslâm tarihinde,

çoğunlukla Beytü'l-Hikme vâsıtasıyla olmuştur. Bu kurum sayesinde İslâm kültürü, tarihinin en parlak dönemini yaşamıştır.

Bu durumda bir toplumda dil bilenlerin çoğalması veya herkesin başka diller öğrenmesi teşvik edilirse, bunun faydası yalnızca dil bilenlerin meraklarını ve heveslerini doyurmalarına yardım etmekle sınırlı kalacaktır. Efkâr-ı umûmiyyede dolaşan ve tartışmayı bekleyen mevzular fakirleşecek, seçme, sentezleme ve arınma imkânları ortadan kalkacaktır. Böylece de seçkinler, diğer medeniyetlerin içimizde bir uzantısı olarak türeyecek ve yaratıcılıktan yoksun bir klikleşme başlayacaktır. Buna karşılık, tercümeye önem verilir, dil bilenler, farklı medeniyetlerin kitaplarını kendi düşünce evrenine taşırlarsa, "insanlığın anaç kitapları" etrafında, kitleler günün meselelerini tartışacaklardır. İlim, dil bilenlerin tekelinden çıkıp geniş kitlelerin de uğraşısı haline gelecektir. Kendi dilinden başka hiçbir dil bilmeyen insanlar, tercümeler sayesinde, dünyanın bütün bilimlerine, felsefelerine ve hikmetlerine ulaşabilecektir. Beytü'l-Hikme sayesinde, Arapçaya aktarılan Yunan, Hint, İran medeniyetlerinin mahsullerine, Orta Çağ'daki bir insan sadece Arapça vâsıtasıyla ulaşabiliyordu. İbn Rüşd, İbn Haldûn, İbn Sînâ o dönemde, bütün Antik bilimler hazinesinin kapısını açan Arapça vâsıtasıyla başka bir dil öğrenmeye ihtiyaç hissetmeden ulaşabilmişlerdir.

Bizim de bir Beytü'l-Hikme'mizin olması gerekmiyor mu?

BİBLİYOGRAFYA

ADIVAR, Adnan, *Bilim ve Din*, Remzi Kitabevi, İstanbul-1990.

ANAWATI, G., "Bilim" Çev. Turan Koç, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Editör; P. M. Holt-Ann K. S. Lampton-Bernard Lewis, Hikmet Yay., İstanbul 1989, c. IV, s. 317-353.

ARITAN, Ahmet Saim, "Cildcilik", *DİA*, İstanbul, 1989, c. VII.

ASLAN, Hüsamettin, *Epistemik Cemaat*, Paradigma Yay., İstanbul, 1992

ATAY, Hüseyin, *Osmanlılar'da Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yay., İstanbul 1992.

ATTALLAH, Hadr Ahmed, *Beytü'l-Hikme fî Asri'l-Abbâsiyyîn*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire, (t.y.)

AYDIN, Mehmet, *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, S. Ü. İ. F. Yay. Konya, 1991.

AYYUBI, S. Ahmed "Hârezmî'nin Matematiğe ve Coğrafyaya Katkısı", *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Birûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*, A. K. M. Yay., Ankara, 1990, s. 245-252.

BALOCH, N. A., *Gurretu'z-Zîcât*, Çev. Melek Dosay, Erdem, K. B. Yay., Ankara, 1990, c. VI, sy. 18, s. 800-841.

BALTY-GUESDON, Marie-Geneviève, "Bayt al-Hikma de Bağdat", *Arabica*, Leiden-1992, sy. XXXIX, s. 131-151.

BAMMAT, Haydar, *İslâmiyet'in Manevî ve Kültürel Değerleri*, Çev. Bahadır Dülger, İstanbul, 1963.

BAYRAKTAR, Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, A. Ü. İ. F. Yay., Ankara 1988.

_____, "Tasavvufta Yabancı Tesirler Meselesi", Tasavvuf-Tanım-Kaynak ve Tesirleriyle, Seha Neşriyat, İstanbul 1991.

EL-BEHİYY, Muhammed, *İslâm Düşüncesinin İlahî Yönü*, Çev. Sabri Hizmetli, Fecr Yay. Ankara, 1992.

BELÂZÛRÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd (ö. 279/892), *Futûhu'l-Buldân*, Çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1987.

BEYHÂKÎ, Ebu'l-Kâsım Zeyd (ö. 595/1170), *Tetimme-i Sivânu'l-Hikme*, Lahor, 1935.

BARTHOLD, W. - Köprülü, Mehmet Fuad, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III. Baskı, Diyanet İşleri Başkarlığı Yay. Ankara 1973.

BRAUDEL, Fernand, *II. Filip Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yay., İstanbul, 1991.

_____, *Maddî Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yay. Ankara, 1993.

BULAÇ, Ali, *İslâm Düşüncesinde Din-Felsefe, Akıl-Vahiy İlişkisi*, Beyan Yay., İstanbul 1994.

_____, "İslâm Dünyasında Hikmeti Yeniden Diriltmek", *Bilgi ve Hikmet*, sy. 1 (Kış, 1993), İstanbul, (s. 1-32).

CAHEN, Claude, *İslâmiyet*, Çev. Esat Nermi Erendor, Bilgi Yay., İstanbul, 1990.

_____, "Ekonomi, Toplum ve Müesseseler", Çev. Ufuk Uyan, *İslâm Tarihi Külür ve Medeniyeti*, Ed: P. M. Holt-Ann K. S. Lampton-Bernard Lewis, Hikmet Yay., İstanbul, 1988, c. IV, s. 61-84.

CÂHIZ, Ebû Osman Amr. b. Bahr (ö. 255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Thk: Abdusselâm M. Hârûn, Kâhire, 1968, c. III.

_____, *Kitâbu'l-Buhalâ'*, Beyrut-1992.

CARR, Edward Hallett, *Tarih Nedir*, Çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yay., İstanbul, 1991.

CEHŞİYÂRÎ, Ebî Abdullah Muhammed b. Abdûs (ö. 331/943), *Kitâbu'l-Vuzerâ' ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa es-Saka-İbrâhim Ebyârî, Kâhire 1980.

ÇELEBÎ, Ahmed, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, Çev. Ali Yardım, Damla Yay., İstanbul, 1983.

_____, *Târîhu'l-İslâm ve'l-Hadâratu'l-İslâmiyye*, III. Baskı, Mektebetu'n-Nahda, Kâhire, 1966.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Kelâmcılar ile Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*, Ankara, 1989.

ÇETİNKAYA, Yalçın, *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*, İnsan Yay., İstanbul, 1994.

CORBİN, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi*, Çev. Hüseyin Hatemi, İletişim Yay., İstanbul, 1986.

CÜRCÂNÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf (ö. 816/1413), *Târifât*,

DAYF, Şevki, *Târîhu Edebi'l-Arab Asru'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, III. Baskı, Dâru'l-Meârif, Kâhire, 1966.

DE BOER, T.J., *İslâm'da Felsefe Tarihi*, Çev.Yaşar Kutluay, Ballanoğlu Mat.Ankara, 1960.

DÎNEVERÎ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (ö.282/895), *Ahbâru't-Twâl*, Dâru İhyâ-i Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, 1960.

DÎVECÎ, Sa'îd, *Beytü'l-Hikme*, Musul, 1954.

DOĞRUYOL, Hasan, "Buhtîşû" maddesi, *DİA*, İstanbul, 1993 (c. VI).

DÛRÎ, Abdulazîz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, Çev: Hayrullah Örs, Endülüs Yay. İstanbul, 1991.

EBU'L-FEREC, Gregory (Bar Hebraeus), *Ebu'l Ferec Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, T.T.K. Yay., Ankara, 1945.

EMİN, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, (t.y.)

_____, *Fecru'l-İslâm*, Çev. Ahmet Serdaroğlu, Kılıç Yay., Ankara, 1976.

EMİR, Seyyid Alî, *Rûhu'l-İslâm*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ünsal Yay., İstanbul, (t.y.).

ERÜNSAL, İsmail Hakkı, "İslâm Medeniyetinde Kütüphaneler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Editör; Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul, 1989, c. XIV, s. 211-306.

FAHRİ, Macid, *İslâm Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, İklim Yay., İstanbul, 1992.

FÂRÂBÎ, Ebû Nasr (ö. 339/950), *Kitâbu'l-Hurûf*, thk. Muhsin Mehdi, Dâru'l-Meşrîk, Beyrut, 1986.

FARMER, H.G., "Müzik", Çev. Deniz Diker, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, Editör, M. Muzaffer Şerif, İnsan Yay., İstanbul, 1991, (c. III, s. 343-398).

FÂRÛKÎ, İsmail-Lâmia, *İslâm Kültür Atlası*, Çev. Mustafa Okan Kibaroğlu-Zerrin Kibaroğlu, İnkılap Yay., İstanbul, 1991.

FAZLU'R-RAHMÂN, *İslâm*, Çev. Mehmet Aydın-Mehmet Dağ, III. Baskı, Selçuk Yay., Ankara, 1993.

FERRÛH, Ömer, *Târîhu Fikri'l-Arabî ilâ Eyyâmi İbn Haldûn*, Dâru'l-İlm li'l Melâyîn, Beyrut, 1983.

GABRIELLI, F., "İlmî ve Edebî Tesirlerin Batı Avrapa'ya İntikali", Çev. İlhan Kutluer, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Editör; P. M. Holt-Ann K. S. Lampton-Bernard Levis Hikmet Yay., İstanbul, 1989, c. IV., s. 423-461.

GARAUDY, Roger, *İslâm'ın Vaad Ettikleri*, Çev. Salih Akdemir, Pınar Yay., İstanbul, 1984.

GÖKBERK, Macid, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980.

GÖKER, Lütfi, "Trigonometrinin Tarihi Gelişimi ve İslâm Âlimlerinin Yeri", *İlim ve Sanat*, sy. 4, İstanbul, 1985. s. 87-92.

GRUNEBAUM, Gustov Edmund Von, "İslâm Medeniyetinin Kaynakları", Çev. İlhan Kutluer, *İslâm Tarihi Kültür ve Me-*

deniyeti, Editör; P. M. Holt-Ann K. S. Lampton-Bernard Lewis, Hikmet Yay., İstanbul, 1988, c. IV, s. 15-59.

GÜNALTAY, Şemsettin, *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yay., İstanbul, 1991.

GUESDON, M. G. Balty, "Le Bayt al-Hikma de Bağdat", *İn Arabica* 39, 2, 1992, s.131-150.

GUNEYME, Muhammed Abdurrahmân, *Târîhu Câmiâti'l-İslâmîyyeti'l-Kübrâ*, Tetvan, 1953.

HAMEVÎ, Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Dâru'l Musteşrik, Beyrut, (t.y.).

_____, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Thk. Ahmed Ferîd Rifâî, Kahire 1355-57/1936-38 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), XIII, 246-257.

HAMÎDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, İrfan Yay. İsbtanbul, 1990. c. I-II

HANEFÎ, Hasan, *İslâmî Araştırmalar*, Çev. İbrahim Aydın-Ali Durusoy, İnsan Yay., İstanbul, 1994.

HASAN, İbrâhim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Çev. Komisyon, Kayıhan Yay., İstanbul, 1985, c. I-VI.

HINZ, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, M.Ü.F.E.F. Yay., İstanbul, 1990.

HİTTİ, K. Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1989. c. I-II.

HODGSON, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni*, Çev. Komisyon, İz Yay., İstanbul, 1993. c. I-III.

HUDÂRÎ, Muhammed, *Târîhu Ümemi'l-İslâmiyye Devletu'l-Abbâsiyye*, Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kübrâ, Kâhire, 1970. c. III.

HUNKE, Sigrid, *Avrupa'nın Üzerinde Allah'ın Güneşi*, Çev. Hayrullah Örs, Altın Kitaplar Yay., İstanbul, (t.y.).

HYRUP, Jens, "İbn Türk ve Hârezmî'nin Temelindeki Cebirsel Gelenekler", Çev. Melek Dosay, *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Birûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*, A.K.M. Yay., Ankara, 1990, s. 279-302.

İBN EBÎ USEYBİ'A, Muvaffakuddîn Ebî'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım b. Hanîfe b. Yûnus es-Sâdî el-Hârecî (ö. 669 h.), *'Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etibbâ'*, Thk. Nizar Rıza, Dâru'l-Mektebetu'l-Hayat, Beyrut, (t.y.).

İBN HALDÛN, Abdurrahmân b. Muhammed (1332-1406), *Mukaddime*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, M.E.B. Yay., İstanbul, 1991. c. I-III.

İBN HALLİKÂN, Ebî'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhamed b. Ebî Bekr (ö.681/1271), *Vefayâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâu'z-Zamân*, Thk. İhsan Abbâs, Dâru's Sadr, Beyrut, 1969. c. I-IX.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ Hâfız İsmâil b. Amr ed-Dımeşkî (ö. 774), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, III. Baskı, thk. Fuad Sezgin-Mehdi Nâsıruddîn, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, c. X.

İBN KIFTÎ, Cemâluddîn Ali b. Yûsuf (ö. 646/1248), *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ*, Leibniz, 1320 h.

İBN NEDÎM, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebû Ya'kûb İshâk (ö. 385/995), *el-Fihrist*, III. Baskı, thk. Rıza Mazinderanî, Dâru'l-Mesire, Beyrut, 1988.

İBN NUBÂTE, Cemâlüddîn Muhammed b. Muhammed el-Mısrî (ö.768 h.), *Şerhu'l-'Uyûn fî Şerh-i Risâle-i İbn Zeydûn*, Mısır, 1871.

İKBÂL, Muhammed, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, Çev. Ahmet Asrar, Bir Yay., İstanbul 1984.

İZZETÎ, Ebu'l-Fazl, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, Çev. Cahit Koytak, İnsan Yay., İstanbul, 1985.

KALKAŞENDÎ, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'şâ fî Sanâ'ati'l-İnşâ*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsuddîn, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, (c. I).

KARA, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, II. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul, 1990.

KARLIĞA, Bekir, "İslâm Düşüncesinin Doğuşunu Etkileyen Nedenler", *M.Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 3, İstanbul, 1985.

_____, "Anâsır-ı Erbaa", *DİA*, İstanbul, 1991, c. II.

_____, "İslâm Düşüncesinde Din-Felsefe İlişkisi ve İbn Rüşd'ün Din felsefesi", *İlim ve Sanat*, sy. 20, İstanbul, 1988.

KÂTİB, Çelebî (Hacı Halife), *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'i'l-Kütüb ve'l-Funûn*, Mekke, 1981.

KAYA, Mahmut, "Beytü'l-Hikme", *DİA*, İstanbul, 1992, c. VIII.

_____, "Aristo" *DİA*, İstanbul, 1991, c. III.

KAYAOĞLU, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1985.

KETTÂNÎ, Muhammed Alî, "İslâm İlimlerinin Geçmişine Toplu Bir Bakış", İslâm Bilimi Tartışmaları, Der. Mustafa Armağan, İnsan Yay.,İstanbul, 1990.

KILIÇLI, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*, İşaret Yay. İstanbul-1992.

KİNDÎ, Ya'kûb b. İshâk (ö. 233/867), *Felsefî Risaleler*, Çev.: Mahmut Kaya İz Yay. İstanbul, 1994.

KUMEYR, Y., *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, Çev. Fahrettin Olguner, Dergâh Yay., İstanbul, 1992.

KUTLUER, İlhan, "Calinus", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII.

KRAMERS, J. H., *İslâm Medeniyetinde Coğrafya ve Ticaret*, Çev: Ömer Rıza, Âsâr-i İlmiye Kütüphanesi Yay. İstanbul, 1934.

LÉVİ-STRAUSS, Claude, *Irk, Tarih ve Kültür*, Çev: Haldun Bayırı, Reha erdem, Arzu Oyacıoğlu, Işık Ergüder, Metis Yay. İstanbul-1995.

MAKBUL, Ahmet, "Coğrafya" *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII.

MAKRÎZÎ, Takıyüddîn Ahmed b. Alî, (ö.840/1441), *Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr fî Zikri Hıtât ve'l-Âsâr*, Bulak Mat., Kâhire, 1270. I-II.

MAZÂHERÎ, Ali, *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışı*, Çev. Bahriye Üçok, Varlık Yay., Ankara, 1972.

MERİÇ, Cemil, *Umran'dan Uygarlığa*, Ötüken Yay., İstanbul, 1974.

_____, *Işık Doğudan Gelir*, Pınar Yay., İstanbul, 1986.

MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn b. Ali (ö.346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, V. Baskı, thk. Muham-

med Muhyiddîn Abdulhamîd, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1973. c. I-IV.

MIQUEL, Andre, *İslâm ve Medeniyeti*, Çev. Ahmet Fidan-Hasan Menteş, Birleşik Yay., İstanbul, 1991, c. I-II

NAŞABÎ, Hişâm, "Eğitim Kurumları", *İslâm Şehri*, Çev. Elif Topçugil; Editör; R. B. Serjeant, Ağaç Yay., İstanbul, 1992, s. 89-120.

NASR, Seyyid Hüseyin, *İslâm ve İlim*, Çev. İlhan Kutluer, İnsan Yay.,İstanbul, 1989.

_____, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, Çev. Nazife Şişman, İnsan Yay., İstanbul, 1985.

_____, *İslâm'da Bilgi ve Medeniyet*, Çev. Nabi Avcı-Kasım Turhan-Ali Ünal, İnsan Yay., İstanbul, 1991.

_____, *İslâm'da Düşünce ve Hayat*, Çev. Fatih Tatlılıoğlu, İnsan Yay., İstanbul, 1988.

_____, *Modern Dünyada Geleneksel İslâm*, Çev. Husamettin Aslan-Şakir Barkçın, İnsan Yay., İstanbul, 1989.

_____, *Üç Müslüman Bilge*, Çev. Ali Ünal, İnsan Yay., İstanbul, 1985.

EN-NEDVÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *İslâm'da Fikir ve Davet Önderleri*, Çev. Yusuf Yılmaz, Risale Yay., İstanbul, 1983.

NEŞŞÂR, Sâmî, *Neş'etu'l-Fikri'l Felsefî fi'l-İslâm*, Dâru'l Mearif, VII. Baskı, Kâhire, 1987.

O'LEARY, De Lacy, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, II. Baskı, Çev. Yaşar Kutlay-Hüseyin Gazi Yurdaydın, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1971.

OLGUNER, Fahrettin, *Fârâbî*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1993.

_____, "Eflatun", *DİA*, İstanbul, 1994, c. X.

_____, *Batı ve İslâm Kaynakları Işığında Platon ve Eserleri*, K.B. Yay., Ankara, 1989.

ÖZAYDIN, Abdulkerim, "Bağdat" DİA, İstanbul, 1993, c. IX.

REFİK, Ahmet, *Büyük Târîh-i Umumî*, Kütübhâne-i İslâm ve'l-Askerî, İstanbul, 1328 h., c. V.

REMZİYE, Muhammed, "Beytü'l-Hikmeti'l-Bağdâdî ve Eseruhû fî Hareketi'l-İlmiyye", el-Mü'errihu'l-'Arâbî, sy.XIV, Bağdat, 1980, s. 317-355.

RİFÂÎ, Ahmed Ferid, *'Asru'l-Me'mûn*, Matba'atu Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire, 1927. c. I-II.

SA'ÎD ENDULÛSÎ, Ebu'l-Kâsım Sa'îd b. Ahmed (ö. 467/1074), Tabakâtu'l-Ümem, Matba'âtu's-Sa'âde, Kâhire.

SAYILI, Aydın, *Mısır ve Mezopotamyalılarda Tıp, Matematik ve Astronomi*, T. T. K. Yay., Ankara, 1991.

_____, "Hârezmî ile Abdulhamid İbn Türk ve Orta Asya'nın Bilim ve Kültür Tarihindeki Yeri", Çev.; Melek Dosay, *Erdem*, sy. 19, Ankara, 1991,

_____, "Orta Çağ İslâm Dünyasında İlmi Gelişme Temposundaki Yavaşlamanın Temel Bazı Sebebleri", *Araştırma Dergisi*, Ankara, 1963, c. I.

SEZGİN, Fuad, "Müslümanların İlim Tarihindeki Yeri", *İlim ve Sanat*, sy. 3, İstanbul, 1985. s. 65-69.

SUNAR, Cavid, *İslâm'da Felsefe ve Fârâbî-II*, AÜİF Yay., Ankara, 1972.

ŞEHRAZÛRÎ, Şemseddîn (ö. 687/1288), *Târîhu'l-Hukemâ*, thk. Abdulkerîm Ebû Şuveyrib, Câmiatü'd-Da'veti'l-İslâmiyyeti'l-Alemiyye, Trablus. 1988.

ŞEHRİSTÂNÎ, Muhammed b. Abdulkerîm (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihâl*, thk. Muhammed Fehmi Muhammed, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.

ŞELHUB, Sami, "Apollonius" *DİA*, İstanbul, 1993, c. III.

ŞEŞEN, Ramazan, "Tercüme Faaliyetleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Editör, H. Dursun Yıldız İstanbul-1989, c. III, s. 453-479.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 232/846), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1987, (c. IX).

TAFTAZÂNÎ, Ebu'l-Vefâ, *Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri*, Çev. Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yay.,İstanbul, 1980.

TEKELİ, Sevim, *Modern Bilimin Doğuşunda Bizans'ın Etkisi*, Kalite Mat., Ankara, 1975.

TOYNBEE, Arnold, *Tarih Bilinci*, Çev. Murat Belge, Bateş Yay., İstanbul, 1978.

TÜRKER-KÜYEL, Mubahat, "Felsefenin Tarifinde ve Tarihinde Bir Kaynak Olarak Farâbi", *Erdem*, sy. 19, Ankara-1991, s. 725-735.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Vakit Mat., İstanbul, 1935.

_____, "İslâm Düşüncesinin Batı'ya Etkisi", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, Editör, M. M. Şerif, İnsan Yay., İstanbul, 1991, c. IV, s. 143-180.

ÜNGÖR, Etem Ruhi, "Fârâbî'nin Musiki Yönü", *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Birûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*, A.K.M. Yay., Ankara, 1990. s. 61-105.

WATT, Montgomery, *İslâm Düşünecesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Umran Yay., Ankara, 1981.

_____, *İslâm'ın Avrupa'ya Tesiri*, Çev: Hulusi Yavuz, İstanbul, 1986.

_____, *Müslüman Aydın*, Çev. Hanefi Özcan, DEÜ Yay., İzmir, 1989.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Abbâsîler" DİA, İstanbul, 1991, c. I.